

ΕΛΛΗΝΙΚΑ
ΤΟΜΟΣ 66.2
2016

© Copyright ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ISSN 0013-6336

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΛΛΗΝΙΚΑ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟ
ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΤΟΜΟΣ ΕΞΗΚΟΣΤΟΣ ΕΚΤΟΣ Β'
(2016)

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΜΥΝΗΣ 4

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΡΘΡΑ

- Bertrand Bouvier, *Πέντε άσωτοι* 7
- Μάρθα Βασιλειάδη, *Bertrand Bouvier. Ένας επιφανής λόγιος* 17
- Günther S. Henrich, «Γεωγραφία νεωτερική» στο *Λίβιστρος και Ροδάμνη; Μετατόπιση Βαλτικών Χωρών προς την Ανατολή* 37
- Δημ. Σ. Γεωργακόπουλος, *Δύο κώδικες του Καισάριου Δαπόντε (της συλλογής Ε. Κουρίλα) στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Ψευδο (σ) Φραντζής και Άνθη Νοητά* 45
- Maurizio Perugi, *Les στοχασμοί de Solomos. Étude et identification de quelques sources* 59
- Λευτέρης Παπαλεοντίου, *Μερικές αδημοσίευτες επιστολές του Γ. Φ. Πιερίδη προς τον Στρατή Τσίρκα* 109

ΣΥΜΜΙΚΤΑ

- Νικόλαος Κονομής, *Τρία σημειώματα για την ιστορία της Κύπρου* 157

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

- Φίλιππος Μεμπρέ, *Αξιόπιστη και λεπτομερής περιγραφή των γεγονότων, πώς οι Τούρκοι άρχισαν την επίθεσή τους με ισχυρές δυνάμεις εναντίον του λαμπρού Βασιλείου και της νήσου Κύπρου και εξεπόρθησαν βίαια την πρωτεύουσα αυτού Λευκωσία, επιμέλεια Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης - Έλση Τορναρίτου-Μαθιοπούλου, μετάφραση Έλση Τορναρίτου-Μαθιοπούλου, δεύτερη έκδοση, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών - Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / Τομέας Νεοελληνικών Ερευνών [Πηγές της Κυπριακής Γραμματείας και Ιστορίας, 3] 2015, σελ. 137 (Αναστασία Παπαδιά-Λάλα)* 169
- Η Έξοδος, τ. Δ': *Μαρτυρίες από τον Ανατολικό παράλιο Πόντο. Πρόλογος-επιστημονική εποπτεία Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Ιστορική εισαγωγή † Οδυσσέας Λαμφίδης, Εκδοτική ομάδα: Σταύρος Θ. Ανεστίδης, Μαρία Α. Γαβρίλη, Βερονίκη Δαλακούρα, Ματούλα Κουρουπού, Ελευθερία Κυφονίδου, Μαργαρίτα Πουτουρίδου, Μιράντα Τερζοπούλου, Αθήνα, Κέντρο Μικρασιατικών Μελετών, 2015, σελ. 551 (Άρτεμις Ξανθοπούλου-Κυριακού)* 175

- Wolfgang Beutin - Klaus Ehlert - Wolfgang Emmerich - Christine Kanz - Bernd Lutz - Volker Meid - Michael Opitz - Carola Opitz-Wiemers - Ralf Schnell - Peter Stein - Inge Stephan, *Ιστορία της γερμανικής λογοτεχνίας. Από τις αρχές της ως σήμερα*. Μετάφραση, επιμέλεια, σχόλια & πίνακες Κυριακή Χρυσομάλλη-Henrich, φιλολογική διόρθωση Συμεών Σταμπουλού, Θεσσαλονίκη, «University Studio Press», 2016, σελ. 939, με πολλές εικόνες εντός κειμένου (Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού) 183
- Wolfgang Beutin - Klaus Ehlert - Wolfgang Emmerich - Christine Kanz - Bernd Lutz - Volker Meid - Michael Opitz - Carola Opitz-Wiemers - Ralf Schnell - Peter Stein - Inge Stephan, *Ιστορία της γερμανικής λογοτεχνίας. Από τις αρχές της ως σήμερα*. Μετάφραση, επιμέλεια, σχόλια & πίνακες Κυριακή Χρυσομάλλη-Henrich, φιλολογική διόρθωση Συμεών Σταμπουλού, Θεσσαλονίκη, «University Studio Press», 2016, σελ. 939, με πολλές εικόνες εντός κειμένου (Γιάννης Πάγκαλος) 189
- Βιβλία και δημοσιεύματα που στάλθηκαν στη διεύθυνση των Ελληνικών 199

ΠΕΝΤΕ ΑΣΩΤΟΙ

Ο πρώτος μου λόγος θα είναι ένα θερμό ευχαριστώ για τη μεγάλη τιμή που μου γίνεται σήμερα με την απονομή του τίτλου του επίτιμου διδάκτορα. Με συγκινεί η σκέψη πως γίνομαι τρόπον τινά μέλος μιας Σχολής που από την ίδρυση του Πανεπιστημίου σας εδώ και ενενήντα χρόνια αριθμήσε τόσους καλούς εργάτες των αρχαίων, των μεσαιωνικών και των νέων ελληνικών γραμμάτων. Φορώντας μου την τήβεννο, μου φορέσατε «στολήν την πρώτην», όπως θα 'λεγε ο πατέρας του ασώτου.

Στα προσωπικά περιστατικά που σας ανέφερε στον έπαινό της η επίκουρη καθηγήτρια Μάρθα Βασιλειάδη θα μου επιτρέψετε να προσθέσω δύο· αφορούν σεβασίμιες σικιές που συνδέονται στενά με τη Θεσσαλονίκη και το Αριστοτέλειο.

Στην πόλη που στεγάζει το Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη θα σας πω τη μόνη μου συνάντηση με τον επιφανή γλωσσολόγο, τον θαρραλέο πρόμαχο και κάποτε τυραννικό νομοθέτη της δημοτικής. Καλοκαίρι του 1952, πρώτη μεταπτυχιακή διαμονή μου στην Αθήνα. Είχα συστατικό επισκεπτήριο του δασκάλου μου Samuel Baud-Bovy και χτυπάω το κουδούνι του Τριανταφυλλίδη στην Πατριάρχου Ιωακείμ. Με προειδοποίησαν ότι ο γέροντας είναι άρρωστος και ότι δύσκολα καταλαβαίνει κανείς την ομιλία του. Φαντάζεστε λοιπόν το καρδιοχτύπι μου τη στιγμή που με δέχεται καθιστός στο γραφείο του, οχυρωμένος πίσω από ένα τείχος βιβλίων. Τα χέρια του έτρεμαν και είχε φωνή κόρακα. Η σύντομη συνομιλία μας μετατρέπεται γρήγορα σε προφορική εξέταση. «Γιατί αποφασίσατε, κύριε Bouvier, να 'ρθείτε στην Ελλάδα;» «Να γνωρίσω τον τόπο και τους ανθρώπους και να εκμάθω τα ελληνικά.» «Όχι να “εκμάθω”, να “μάθω καλά”.»

Αντιφώνηση του τιμωμένου Bertrand Bouvier, ομότιμου καθηγητή του Πανεπιστημίου Γενεύης, κατά την τελετή της ανακήρυξής του σε επίτιμο διδάκτορα του Τμήματος Φιλολογίας του Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη, 3.11.2016. Εδώ διατηρείται η προφορική μορφή, με παράλειψη μόνον της εξής εισαγωγικής προσφώνησης: «Κυρία Αναπληρώτρια Πρύτανη του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Κύριε Κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Σχολής, Κύριε Πρόεδρε του Τμήματος Φιλολογίας, Κύριε Επίτιμε Πρόξενε της Ελβετίας, Αγαπητοί συνάδελφοι, Αγαπητοί φοιτητές, Κυρίες και Κύριοι,».

Το δεύτερο περιστατικό αφορά τον αλησμόνητο Λίνο Πολίτη. Ήταν συνομήλικος και φίλος του Baud-Bovy, ο οποίος τον κρατούσε ενήμερο για την πρόοδο των μελετών μου. Κάθε φορά που συναντιόμασταν με κοίταζε με αυστηρό μάτι και με ρωτούσε: «Βέλθανδρε, η διατριβή τι γίνεται;» Ομολογώ ότι τότε μ' ενδιέφεραν πιο πολύ τα δημοτικά τραγούδια που σώζονται με τη μελωδία τους σ' ένα χειρόγραφο του Αγίου Όρους, παρά να επεξεργαστώ και να συντάξω το τεράστιο υλικό που είχα συγκεντρώσει για τους λαϊκούς και ημιλόγιους θρήνους της Μεγάλης Παρασκευής. Η προσφώνηση «Βέλθανδρε» έκρυβε μίαν αιχμή για τον αγαπητό συνάδελφο Εμμανουήλ Κριαρά και δε μου διέφυγε. Ο Κριαράς στην έκδοση των βυζαντινών ιπποτικών μυθιστορημάτων υποστήριζε, προκειμένου για *Τα κατά Βέλθανδρον και Χρυσάντζαν*, ότι το όνομα του ήρωα ήταν ακραιφνώς ελληνικό, σύνθετο από το συγκριτικό βελτίων και τη γνωστή κατάληξη *-ανδρος* που έχουμε στα Αλέξανδρος, Λέανδρος, Λύσανδρος, Τέρπανδρος. Απεναντίας, ο Πολίτης ήταν πεπεισμένος ότι το Βέλθανδρος είναι εξελληνισμένο ξένο όνομα και απηχεί το γερμανικό Bertram και το αντίστοιχο γαλλικό Bertrand, που είναι το βαφτιστικό μου.

Καιρός να μπω στο κυρίως θέμα μου. Ο τίτλος παραξένεφε μερικούς: «Ποιοι είναι» με ρώτησαν «αυτοί οι πέντε άσωτοι;» Τους καθησυχάζω αμέσως, ο άσωτος είναι ένας, είναι ο χαμένος γιος, *der verlorene Sohn* της παραβολής που διαβάζουμε στο κεφάλαιο ιε' του κατά Λουκάν ευαγγελίου, και μόνον εκεί. Πρόθεσή μου είναι να σας υποβάλω μερικές παρατηρήσεις για τέσσερις νεότερες αποδόσεις του ιερού κειμένου, τρεις ελληνικές και μία ιταλική.

1. Αρχίζουμε με το «θείον πρωτότυπον». Έτσι αποκαλεί το κείμενο της Καινής Διαθήκης ο οικουμενικός πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρης στον πρόλογο της δίγλωσσης έκδοσης του 1638, όπου τονίζει ότι μια μετάφραση στην καθομιλουμένη άλλο σκοπό δεν έχει παρά την ευκολότερη πρόσβαση κάθε πιστού στο αρχικό κείμενο και την πληρέστερη κατανόησή του. Γι' αυτό τυπώνονται αντικριστά, εδάφιο με εδάφιο, το «νέον» και το «αυθεντικόν».

Την ευαγγελική περικοπή την ακούτε εσείς, οι ορθόδοξοι, κάθε χρόνο στην εκκλησία την τρίτη Κυριακή του Φλεβάρη, την Κυριακή του ασώτου.

Τοῦ ασώτου κατὰ Λουκᾶν ιε' 11-32

Εἶπεν δέ· ἄνθρωπός τις εἶχεν δύο υἱούς.

Καὶ εἶπεν ὁ νεώτερος αὐτῶν τῷ πατρί· πάτερ, δός μοι τὸ ἐπιβάλλον μέρος τῆς οὐσίας. Ὁ δὲ διεἴλεν αὐτοῖς τὸν βίον.

Καὶ μετ' οὐ πολλὰς ἡμέρας συναγαγὼν ἅπαντα ὁ νεώτερος υἱὸς ἀπεδήμησεν εἰς χώραν μακράν, καὶ ἐκεῖ διεσκόρπισεν τὴν οὐσίαν αὐτοῦ ζῶν ἄσωτως.

Δαπανήσαντος δὲ αὐτοῦ πάντα ἐγένετο λιμὸς ἰσχυρὰ κατὰ τὴν χώραν ἐκείνην, καὶ αὐτὸς ἤρξατο ὑστερεῖσθαι.

Καὶ πορευθεὶς ἐκολλήθη ἐνὶ τῶν πολιτῶν τῆς χώρας ἐκείνης, καὶ ἔπεμψεν αὐτὸν εἰς τοὺς ἀγροὺς αὐτοῦ βόσκειν χοίρους·

καὶ ἐπεθύμει γεμίσει τὴν κοιλίαν αὐτοῦ ἐκ τῶν κερατίων ὧν ἤσθιον οἱ χοῖροι, καὶ οὐδεὶς ἐδίδου αὐτῷ.¹

Εἰς ἑαυτὸν δὲ ἐλθὼν ἔφη· πόσοι μίσθιοι τοῦ πατρός μου περισεύονται ἄρων, ἐγὼ δὲ λιμῷ ὧδε ἀπόλλυμαι.

Ἀναστὰς πορεύσομαι πρὸς τὸν πατέρα μου καὶ ἐρῶ αὐτῷ· πάτερ, ἤμαρτον εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ἐνώπιόν σου,

οὐκέτι εἰμὶ ἄξιος κληθῆναι υἱὸς σου· ποίησόν με ὡς ἓνα τῶν μισθίων σου.

Καὶ ἀναστὰς ἦλθεν πρὸς τὸν πατέρα ἑαυτοῦ. Ἔτι δὲ αὐτοῦ μακρὰν ἀπέχοντος εἶδεν αὐτὸν ὁ πατήρ αὐτοῦ καὶ ἐσπλαγχνίσθη, καὶ δραμῶν ἐπέπεσεν ἐπὶ τὸν τράχηλον αὐτοῦ καὶ κατεφίλησεν αὐτόν.

Εἶπεν δὲ ὁ υἱὸς αὐτῷ· πάτερ, ἤμαρτον εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ἐνώπιόν σου, οὐκέτι εἰμὶ ἄξι-
ος κληθῆναι υἱὸς σου.

Εἶπεν δὲ ὁ πατήρ πρὸς τοὺς δούλους αὐτοῦ· ταχὺ ἐξενέγκατε στολὴν τὴν πρώτην καὶ ἐνδύσατε αὐτόν, καὶ δότε δακτύλιον εἰς τὴν χεῖρα αὐτοῦ καὶ ὑποδήματα εἰς τοὺς πόδας, καὶ φέρετε τὸν μύσχον τὸν σιτευτόν, θύσατε, καὶ φαγόντες εὐφρανθῶμεν, ὅτι οὗτος ὁ υἱὸς μου νεκρὸς ἦν καὶ ἀνέζησεν, ἦν ἀπολωλὼς καὶ εὐρέθη. Καὶ ἤρξαντο εὐφραίνεσθαι.

Ἦν δὲ ὁ υἱὸς αὐτοῦ ὁ πρεσβύτερος ἐν ἀγρῷ· καὶ ὡς ἐρχόμενος ἤγγισεν τῇ οἰκίᾳ, ἤκου-
σεν συμφωνίας καὶ χορῶν,

καὶ προσκαλεσάμενος ἓνα τῶν παιδῶν ἐπυνθάνετο τί ἂν εἴη ταῦτα.

Ὁ δὲ εἶπεν αὐτῷ ὅτι ὁ ἀδελφός σου ἦκει, καὶ ἔθυσεν ὁ πατήρ σου τὸν μύσχον τὸν σι-
τευτόν, ὅτι ὑγαίνοντα αὐτὸν ἀπέλαβεν.

Ἰργίσθη δὲ καὶ οὐκ ἤθελεν εἰσελθεῖν· ὁ δὲ πατήρ αὐτοῦ ἐξελθὼν παρεκάλει αὐτόν.

Ὁ δὲ ἀποκριθεὶς εἶπεν τῷ πατρί· ἰδοὺ τοσαῦτα ἔτη δουλεύω σοι καὶ οὐδέποτε ἐντολήν σου παρήλθον, καὶ ἐμοὶ οὐδέποτε ἔδωκας ἔριφον ἵνα μετὰ τῶν φίλων μου εὐφρανθῶ· ὅτε δὲ ὁ υἱὸς σου οὗτος ὁ καταφαγὼν σου τὸν βίον μετὰ πορνῶν ἦλθεν, ἔθυσας αὐτῷ τὸν σιτευτόν μύσχον.

Ὁ δὲ εἶπεν αὐτῷ· τέκνον, σὺ πάντοτε μετ' ἐμοῦ εἶ, καὶ πάντα τὰ ἐμὰ σὰ ἐστίν· εὐφρανθῆναι δὲ καὶ χαρῆναι ἔδει, ὅτι ὁ ἀδελφός σου οὗτος νεκρὸς ἦν καὶ ἔζησεν, καὶ ἀπολωλὼς καὶ εὐρέθη.

Αντιστέκομαι στον πειρασμό να εξετάσω το λεξιλόγιο του Λουκά και να παραβάλω ορισμένες διαφορετικές ερμηνείες των μεταφραστών του. Μια εξαίρεση θα κάνω για τη φράση στο εδάφιο 25: «ἤκουσεν συμφωνίας καὶ χορῶν». Τι ακριβῶς ἀκούει ἀπὸ μακριὰ ὁ μεγαλύτερος γιὸς ὅταν γυρίζει ἀπὸ το χωράφι; «*symphóniam et chorum*» (Ιερώνυμος, τέλη 4ου αἰῶνα, στην ἐπίσημη λατινικὴ μετάφραση, τῆ λεγόμενῃ *Vulgata*, τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας),

1. Εδάφιο 16: Το «ἐπεθύμει χορτασθῆναι ἐκ τῶν κερατίων» του *textus receptus* μοιάζει με διόρθωση πρὸς το κοσμιότερον του ἀρχικοῦ «ἐπεθύμει γεμίσει τὴν κοιλίαν αὐτοῦ ἀπὸ τῶν κερατίων».

«il concerto e le danze» (Giovanni Diodati, 1608), «τραγούδια και χορούς» (Μάξιμος Καλλιουπολίτης, 1638, και Αλέξανδρος Πάλλης, 1910), «la musique et les danses» (Hubert Pernot, 1925), «μουσικές και χορούς» (Βιβλική Εταιρία, 1985). Ο μακαρίτης φίλος μου François Bovon, στην τετράτομη σχολιασμένη έκδοση του κατά Λουκάν ευαγγελίου, καταλήγει στην ερμηνεία «les accords de la musique et les chants du chœur».² Εγκρίνω το πρώτο κι έχω επιφυλάξεις για το δεύτερο, που υποβάλλει την ιδέα μιας χορωδίας. Ο Bovon κατάλαβε ότι το «χορῶν», γραμματικό αντικείμενο του «ἤκουσεν» σε γενική, έχει τη διπλή σημασία της αρχαίας λέξης, ορχηστική και ασματική. Μόνο που του ξέφυγε ότι εδώ δεν έχουμε χορωδία που ψάλλει, έχουμε αγρότες που χορεύουν γυμνοπόδαροι τραγουδώντας. Στα Μέγαρα οι γυναίκες, όταν χορεύουν την πατροπαράδοτη – τι λέω; τη μητροπαράδοτη τράτα –, τραγουδούν, ή καλύτερα, για την ακρίβεια χορεύουν με το τραγούδι τους, χωρίς όργανα. Θα προτιμούσα λοιπόν, κι ας με συμπαθά από το υπερπέραν ο φίλος Bovon: «il entendit le son des instruments et le chant des danseurs».

Υπάρχει και κάτι άλλο: δεν αποκλείεται η λέξη συμφωνία να δηλώνει συγκεκριμένο μουσικό όργανο. Ο γερμανός γλωσσολόγος A. Maidhof την κατατάσσει στους *Neugriechische Rückwanderer aus romanischen Sprachen*, τους «Νεοέλληνες παλιννοστούντες από νεολατινικές γλώσσες». Παρομοιάζει δηλαδή λέξεις αρχαίες ελληνικές που τις δανείζονται ξένες γλώσσες, απ' όπου, λίγο πολύ παραμορφωμένες, μπαίνουν στα νέα ελληνικά, με άνθρωπο που ξενιτεύεται σε άλλη χώρα, αφομοιώνει τα συνήθια της και κάποια ώρα γυρίζει στον τόπο του. Η πορεία στην προκειμένη περίπτωση ξεκινά από την αρχαία συμφωνία, περνά στη δάνεια λατινική *symphōnia* τονισμένη στην προπαραλήγουσα, κι από κει στην ιταλική *zampogna*, για να καταλήξει στη νεοελληνική *τσαμπούνα*, όπως λένε στα Δωδεκάνησα τον αρχαίο άσκαυλο, στην Κρήτη ασκομαντούρα, και γκάντα στη Θράκη και στη Μακεδονία.

Ένας αμερικανός θεολόγος υιοθέτησε την προτεινόμενη σημασιολογική εξέλιξη της λέξης συμφωνία και την εφάρμοσε στο χωρίο μας. Σε έγκυρο θεολογικό περιοδικό δημοσίευσε άρθρο με τίτλο: «Συμφωνία: Bagpipe».³ Στο επόμενο τεύχος του ίδιου περιοδικού τον αντέκρουσε συνάδελφος με άρθρο επιγραφόμενο: «Συμφωνία not a Bagpipe».⁴ Όπως και να 'ναι, η συμφωνία του Λουκά κάποια σχέση πρέπει να 'χει με οργανική μουσική, και όχι με την ανθρώπινη φωνή.

2. François Bovon, *L'Évangile selon saint Luc (15,1-19,27)*. Commentaire du Nouveau Testament, Deuxième série, τ. III c, Γενεύη, «Labor et Fides», 2001, σσ. 18 και 48.

3. Ph. Barry, «On Luke XV.25, συμφωνία: Bagpipe», *Journal of Biblical Literature* 23.2 (1904) 180-190.

4. G. F. Moore, «Συμφωνία not a Bagpipe», *JBL* 24 (1905) 166-175.

2. Το πρώτο παράλληλο κείμενο της ευαγγελικής περικοπής που σας αναφέρω τώρα, χωρίς να το σχολιάσω, είναι η ιταλική μετάφραση της Αγίας Γραφής από τον Giovanni Diodati. Ο Diodati ανήκει στη δεύτερη γενιά των Ιταλών προσφύγων που για λόγους θρησκευτικούς εγκατέλειψαν την πατρίδα τους, τη Λούκκα της Τοσκάνης, και ήρθαν στη Γενεύη, όπου σύντομα επιβλήθηκαν ως έμποροι, τραπεζίτες, πολιτικοί ηγέτες, πάστορες και καθηγητές στην Ακαδημία του Καλβίνου. Το 1608 ο Giovanni Diodati τύπωσε τη μετάφρασή του της Καινής Διαθήκης, που ενεγράφη αμέσως στον περιβόητο *Index* της Ρωμαϊκής Εκκλησίας, τον κατάλογο δηλαδή των απαγορευμένων βιβλίων, ως αιρετικό, έργο διαμαρτυρομένου θεολόγου, τυπωμένο στη Γενεύη.⁵ Πρόκειται για την ιταλική μετάφραση που διαδόθηκε ραγδαία, νόμιμα στους προτεστάντες και παράνομα στους καθολικούς, και παραμένει ως τις μέρες μας, ελαφρώς εκσυγχρονισμένη, *puona riveduta*, το κείμενο που διαβάζεται σε όλες τις ιταλόφωνες κοινότητες των διαμαρτυρομένων. Για τους ιστορικούς των γραμμάτων αποτελεί λαμπρό παράδειγμα του ιταλικού πεζού λόγου στα χρόνια της Αντιμεταρρύθμισης.

Αναφέρω τη μετάφραση αυτή για τον ρόλο που έπαιξε, όπως θα δούμε παρακάτω, σε ορισμένες νεοελληνικές αποδόσεις της Αγίας Γραφής.

3. Δεν θα επεκταθώ στις μεταφράσεις που έγιναν τον 19ο αιώνα υπό την αιγίδα της Αγγλικής *Bible Society*, όχι χωρίς προσηλυτιστικούς σκοπούς. Στις μεταφράσεις αυτές, που τελικά καταδικάστηκαν από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, πρωτοστάτησαν ο Νεόφυτος Βάμβας και οι συνεχιστές του. Το θέμα μελετήθηκε διεξοδικά από τον πρεσβύτερο Γεώργιο Μεταλληνό.⁶

Εν παρόδω θα μνημονεύσω τη *Νέα Διαθήκη: κατά το Βατικανό χειρόγραφο μεταφρασμένη από τον Αλέξ. Πάλλη*, τυπωμένη πρώτα στην Αλεξάνδρεια (1901) και μετά στο Λίβερπουλ της Αγγλίας (1902), που είχε προκαλέσει σάλο όταν άρχισε να αναδημοσιεύεται τμηματικά στην αθηναϊκή εφημερίδα *Ακρόπολις* το φθινόπωρο του 1901 και στάθηκε αφορμή αιματηρών συγκρούσεων στους δρόμους της Αθήνας, των λεγόμενων «Ευαγγελικών».⁷

5. *Il NVOVO TESTAMENTO del Signor nostro IESV CHRISTO tradotto da Giovanni Diodati*, [Γενεύη] 1608, σσ. 193-195. Κατά πάσα πιθανότητα είναι η έκδοση που είχε στις αποσκευές του ο Antoine Léger όταν ταξίδεψε το 1622 για την Πόλη, βλ. και παρακάτω.

6. Γεώργιος Δημ. Μεταλληνός, *Το ζήτημα της μεταφράσεως της Αγίας Γραφής εις την νεοελληνικήν κατά τον 19^ο αιώνα* (διδ. διατρ.), Αθήνα 1977 (επανεκδοση Αθήνα, «Αρμός», 2004).

7. Στη σελίδα τίτλου η μετάφραση του Πάλλη φέρει τη μνεία «Μέρος πρώτο». Και πράγματι περιλαμβάνει μόνο τα τέσσερα ευαγγέλια. Απ' όσο ξέρω, μέρος δεύτερο (με τις Πράξεις των αποστόλων, τις Επιστολές και την Αποκάλυψη) δεν κυκλοφόρησε.

Σε ηπιότερο κλίμα στα μέσα του περασμένου αιώνα ομάδα καθηγητών της Θεολογικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου δημοσίευσε μετάφραση της Καινής Διαθήκης στην καθιερωμένη τότε ακαδημαϊκή καθαρεύουσα.

Και πρόσφατα, το 1985, έξι καθηγητές της Ερμηνείας της Καινής Διαθήκης στα Πανεπιστήμια Αθηνών και Θεσσαλονίκης, οι κκ. Σ. Αγουρίδης, Π. Βασιλειάδης, Ι. Γαλάνης, Γ. Γαλίτης, Ι. Καραβιδόπουλος και Β. Στογιάννος, δημοσίευσαν το πρωτότυπο της Καινής Διαθήκης με αντικριστή νεοελληνική μετάφραση στη δημοτική. Στη συλλογική τους εργασία είχαν σύμβουλο για θέματα ύφους τη φιλόλογο Καίτη Χιωτέλλη, παλαιά φοιτήτρια του Πανεπιστημίου Γενεύης και φίλη μου.⁸

4. Θα σταθώ τώρα σε μια αξόλογη περίπτωση ιδιωματικής απόδοσης της παραβολής του ασώτου, προτού επιστήσω την προσοχή σας, τελειώνοντας, στη μετάφραση του Μάξιμου Καλλιουπολίτη.

Στα 1880 ο Astorre Pellegrini στο βιβλίο του *Il dialetto greco-calabro di Bova*, τ. 1, δημοσίευσε την παραβολή, μεταφευμένη στο τοπικό ιδίωμα από τον ιερέα της εκκλησίας της Bova (αρσ. ο Βούας, «Χώρα του Βούα» για τους ντόπιους ελληνοφώνους), που είναι η μικρή πρωτεύουσα της ελληνικής γλωσσικής νησίδας στα βουνά του Aspromonte, σε απόσταση 60 χιλιομέτρων από το αρχαίο Ψήγιον (το Ρήγι για τους ντόπιους), επισήμως Reggio Calabria. Ουνίτης ελληνόρρυθμος ο παπάς, είχε προφανώς στο τραπέζι του την απαγορευμένη από την ιεραρχία του μετάφραση του Diodati και μετέφρασε το ευαγγελικό κείμενο χρησιμοποιώντας αρκετές δάνειες λέξεις από τα ιταλικά και από το νεολατινικό καλαβρέζικο ιδίωμα. Η ώρα δεν με παίρνει να σας παρουσιάσω ολόκληρη την παραβολή· θα σας διαβάσω μόνο το δεύτερο μέρος της για τον μεγάλο αδελφό (εδάφια 25-32), και θα προσέξετε ιδιαίτερα πώς αποδίδει το «συμφωνίας και χορῶν», τις πόρνες και τον μόσχο τον σιτευτό.

To pedí ti ólo spendéggui

[...] Arte o jó o méga íto 's ta horáfia, ce san ércheto ce íto condá tu spitíu ícúe ti ecrúnnai ce eforégguai.

Ce dópu ti écrazze éna an' da gargiúgna, t' arótie tí thélu na 'pú ecínda prámata.

Ce ecíno tú 'pe: O ledqéssu írte, ce o pátressu éspazze to damáli to pahiméno, jatí ton ívre íjo ce caló.

8. Η ΚΑΙΝΗ ΔΙΑΘΗΚΗ. Το πρωτότυπο κείμενο με νεοελληνική δημοτική μετάφραση, Αθήνα, Βιβλική Εταιρεία, 1985.

Ma ecíno estizzésti ce en ethélie na 'mbichí: ce ja túto o pátrendu egguíchi ce ton eparacálie na 'mbichí.

Ma ecíno apologhízonda ípe tu pátreto: Vré, éhi tóssu hrónu ti egó su servégguo, ce en emánchezza fin árte se pása cumándo dicóssu· ce cióla esú e módiche mái énan grapétto na dívertestó me tu filummu.

Ma san írte tút' o jóssu ti éfaghe óla ta dinériassu me tes áhare ghinéke, esú éspazze ja cínu to damáli to pahiméno.

Ce ecíno tú 'pe: Pedí dicómmu, esú íse pánda methému, ce pássa práma dicómmu éne dicóssu.

Arte ecumvénéggue na jenastí fésta, jatí tút' o leđdésu íto apethaméno ce errisuscítezze· íto haméno, ce ton ívrai.⁹

Μία μόνο παρατήρηση. Στα βουνά της Καλαβρίας ο ελληνόφωνος παπάς άρπαξε καλύτερα από άλλους, με δυο ρήματα στον παρατατικό, το νόημα του «συμφωνίας και χορών»: *ecrúnnai ce eforégguai*. Το ιδιωματικό *crúnnu* αντιστοιχεί στο κοινό κρούω· λέγεται συνήθως για έγχορδα όργανα. Ο Κάλλβος κρούει τη λύρα του, ο Δροσίνης τον ταμπουρά. Το *forégguo* αντιστοιχεί στο χορεύω.

5. Η ιστορία της μετάφρασης της Καινής Διαθήκης από τον Μάξιμο Καλλιουπολίτη αποτελεί σπουδαία μαρτυρία για τις στενές σχέσεις της πατρίδας μου με τη νεότερη Ελλάδα. Τη σημαδεύει η συνάντηση ενός ουμανιστή ορθόδοξου ιεράρχη, ενός αφοσιωμένου ομοϊδεάτη του και προικισμένου τεχνίτη του λόγου, και ενός ένθερμου και λόγιου εκπροσώπου του Καλβινισμού. Στην τριανδρία του οικουμενικού πατριάρχη Κυρίλλου τού Λουκάρεως, του ιερομονάχου Μάξιμου Καλλιουπολίτη και του πάστορα και μετέπειτα καθηγητή στην Ακαδημία της Γενεύης Antoine Léger πρέπει να προστεθεί ο Cornelius Haga, πρεσβευτής της Ολλανδίας στην αυλή των σουλτάνων. Στη σύμπραξη των τεσσάρων αυτών οφείλεται η πρώτη πλήρης μετάφραση της Καινής Διαθήκης στα νέα ελληνικά, που βγήκε από πιεστήρια της Γενεύης το 1638, χρηματοδοτημένα από την κυβέρνηση των Κάτω Χωρών.

Δεν πρόκειται να μπω στις λεπτομέρειες του εγχειρήματος, που ερευνήθηκαν μεταξύ άλλων από τους σεβαστούς μου δασκάλους Samuel Baud-Bovy και Μανούσο Μανούσακα.¹⁰ Θα σημειώσω απλώς το γεγονός ότι η

9. Το κείμενο που δημοσίευσε ο Pellegrini, σσ. 90-92, ανατυπώθηκε στα σύγχρονα ιδιωματικά κείμενα που συμπληρώνουν την *Chrestomathie néo-hellénique* των D. C. Hesselring και H. Pernot, Παρίσι 1925, σσ. 183-184.

10. Για τις συνθήκες του μεταφραστικού έργου, για τα προβλήματα εκτύπωσης του αυτογράφου του Μάξιμου και τις μετέπειτα τύχες της μετάφρασης βλ. Émile Legrand, *Bibliographie hellénique, ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-*

ιταλική μετάφραση του Giovanni Diodati συνέβαλε σημαντικά στην τελική διατύπωση του Μάξιμου και ότι το έργο του θεωρείται από τους ιστορικούς των γραμμάτων σπουδαίο δείγμα του νεοελληνικού πεζού λόγου των αρχών του 17ου αιώνα.

Στις μέρες μας ενθουσίασε τον πρώην διευθυντή του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης, τον αείμνηστο Εμμανουήλ Κάσδαγλη, που το 1995 και 1999 έδωσε μια φροντισμένη επανέκδοση της μετάφρασης σε δύο τόμους, μ' έναν τρίτο τόμο που περιέχει πολύτιμο για τον γλωσσολόγο συγκριτικό γλωσσάρι.

Κατακλείδα της ομιλίας μου θα είναι η ανάγνωση της παραβολής του ασώτου από τη μετάφραση αυτήν. Θα διαπιστώσετε ότι ο Μάξιμος ακολουθεί πιστά το ευαγγελικό κείμενο, εκσυγχρονίζει το λεξιλόγιο και τη φράση όπου ο αναγνώστης ή ο ακροατής θα μπορούσε να δυσκολευτεί, και συγχρόνως αναπαράγει κατά λέξη σε αρκετά σημεία το ιερό πρωτότυπο. Πώς ν' αλλάξει Ρωμικός καλόγερος ένα «ἤμαρτον εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ἐνώπιόν σου»;

Υπενθυμίζω, τελειώνοντας, την άποψη του Σεφέρη ότι, προκειμένου για νεοελληνικές αποδόσεις αρχαίων ή βιβλικών κειμένων, δεν θα έπρεπε να μιλάμε για μεταφράσεις, αλλά για μεταγραφές: δεν περνάμε από μια γλώσσα σε μιαν άλλη, μεταφέρουμε απλώς ένα κείμενο σ' ένα μεταγενέστερο στάδιο της εξέλιξης της μίας και της ίδιας γλώσσας, της ελληνικής.

[...] Κάποιος άνθρωπος είχε δύο υιούς.

Και είπεν ο μικρότερος απ' αυτούς τον πατέρα του· ω πάτερ, δός μοι το μερτικόν οπού με τυχαίνει της κληρονομίας· και εχώρισέν τους τον βίον του.

Και εις ολίγας ημέρας εμάζωξεν όλα ο μικρότερος υιός, και εμίσειυσεν εις χώραν μακράν, και εκεί εσοκόρπισε τα πράγματά του ζώντας ασώτως.

Και ωσάν τα εξόδιασεν αυτός όλα, έγινε πείνα μεγάλη εις την χώραν εκείνην· και αυτός άρχισε να γίνεται ενδεής.

Και επήγεν και εκόλλησεν εις ένα από τους πολίτας της χώρας εκείνης, και έπεμφέ τον εις τα χωράφια του, να βόσκει τους χοίρους.

Και επεθύμα να γεμίσει την κοιλίαν του από τα ξυλοκέρατα οπού έτρωγαν οι χοίροι, και κανέννας δεν τον έδιδε.

Και ωσάν ήλθεν εις τον εαυτόν του, είπε· πόσοι στοιχητοί του πατρός μου περισσεύουσι ψωμί, και εγώ χάνομαι από την πείνα.

septième siècle, τ. IV, Παρίσι 1896, σσ. 166, 189-195, 225, 372· Samuel Baud-Bovy, «Antoine Léger, pasteur aux vallées vaudoises du Piémont et son séjour à Constantinople, d'après une correspondance inédite (1622-1631)», *Revue d'histoire suisse* 24 (1944) 193-219· Μανούσος Ι. Μανούσακας, «Νέα στοιχεία για την πρώτη μετάφραση της Καινής Διαθήκης στη δημοτική γλώσσα από το Μάξιμο Καλλιουπολίτη», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 2 (1986) 6-70· Kiriakos Papoulidis, *Problèmes de traduction et d'interprétation du Nouveau Testament en grec moderne. Le cas de Maxime de Gallipoli (1638)*, Θεσσαλονίκη, Άδελφοί Κυριακίδη, 2004· Κατάλογος της έκθεσης *Byzance en Suisse*, Γενεύη, Musée Rath, 2015, σσ. 478-485.

Ας σηκωθώ και ας πάγω εις τον πατέρα μου· και θέλω τον ειπέι· ω πάτερ, ήμαρτον εις τον ουρανόν και ενώπιόν σου· και δεν είμαι άξιος να καλεσθώ υιός σου, κάμε με και εμένα ωσάν ένα από τους στοιχητούς σου.

Και έστωντας να σηκωθεί ήλθεν εις τον πατέρα του· και ακόμη όντας μακρά, τον είδεν ο πατήρ του και τον εσπλαγχνίσθη, και έτρεξε και έπεσεν εις τον λαϊμόν του και τον εκατεφίλησε.

Και λέγει τον ο υιός· ω πάτερ, ήμαρτον εις τον ουρανόν και ενώπιόν σου· και πλέον δεν είμαι άξιος να καλεσθώ υιός σου.

Και ο πατήρ είπε τους δουλευτάδες του· εβγάλετε την φορεσίαν την πρώτην και εντύσετέ τον· και δότε και δακτύλιον εις το χέρι του· και υποδήματα εις τα ποδάρια του.

Και φέρετε και το μουσχάρι το θρεπτόν και σφάζετε, να φάμε να χαρούμεν· ότι ετούτος ο υιός μου ήτον νεκρός, και ανεζήση· και χαμένος, και ευρέθη· και άρχισαν να ευφραίνονται.

Και ο μεγαλύτερός του υιός ήτον εις το χωράφι, και καθώς ήρχουντον και εσίμωσεν εις το σπίτι, άκουσε τραγούδια και χορούς.

Και ελάλησεν ένα από τους δουλευτάδες του, και ερώτησε τί θέλει να είναι αυτά.

Και εκείνος τον είπεν ότι ο αδελφός σου ήλθε, και ο πατέρας σου έσφαξε το μουσχάρι το θρεπτόν, διατί τον απόλαυσε γερόν.

Και οργίσθη, και δεν ήθελεν να έμπει μέσα· ο πατήρ του λοιπόν έστωντας να έβγει έξω, τον επαρακάλει.

Και εκείνος απεκρίθη και είπε τον πατέρα του· νά τόσους χρόνους οπού σε δουλεύω· και ουδέποτε δεν επαρήκουσα την εντολήν σου· και εμένα καμίαν φοράν δεν με έδωκες ένα κατσίι, να ευφρανθώ και εγω με τους φίλους μου.

Και τώρα, διατί ήλθεν ο υιός σου ετούτος οπού εκατάφαγε τον βίον σου με τες πόρνες, έσφαξες το μουσχάρι το θρεπτόν δια την αγάπην του.

Και εκείνος τον είπεν· ω παιδί μου, εσύ πάντοτε μετά μένα είσαι· και όλα τα εδικά μου εδικά σου είναι.

Αμή έπρεπε να χαρούμεν και να ευφρανθούμεν, ότι ο αδελφός σου ετούτος ήτον νεκρός, και ανεζήση· και χαμένος, και ευρέθη.¹¹

Σας ευχαριστώ.

Πανεπιστήμιο της Γενεύης

BERTRAND BOUVIER

11. *Ἡ Καινή Διαθήκη τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ: δίγλωττος, ἐν ἧ ἀντιπροσώπως τό τε θεῖον πρωτότυπον καί ἡ ἀπαραλλάκτως ἐξ ἐκείνου εἰς ἀπλήν διάλεκτον διὰ τοῦ μακαρίτου κυρίου Μαξίμου τοῦ Καλλιουπολίτου γενομένη μετάφρασις ἅμα ἐτυπώθησαν*, 2 τ., [Γενεύη] 1638. Ἡ παραβολή του ασώτου στον τ. Α', φφ. 232-234 (στην αθηναϊκή επανέκδοση του 1995, σσ. 264-266, με ρύθμιση ορθογραφίας και στίξης).

BERTRAND BOUVIER.
ΕΝΑΣ ΕΠΙΦΑΝΗΣ ΛΟΓΙΟΣ

Μου έχει ανατεθεί η τιμή να σας παρουσιάσω απόψε τον εκλεκτό μας τιμώμενο, να τον υποδεχτώ στην ιστορία της Σχολής μας, στην ιστορία του θεσμού αυτού που συμπεριέλαβε με συγκίνηση στα μέλη του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης τον Σεφέρη, τον Ρίτσο, τον Ελύτη, τον Βαφόπουλο, την Καρέλλη, τον Πεντζίκη, τον Αναγνωστάκη, τον Χριστιανόπουλο, τον Mario Vitti, τον Peter Bien, τον Αλέξανδρο Αργυρίου, τον Guy Saunier, τον Louis Coutelle και άλλους άξιους πολίτες της δημοκρατίας των γραμμάτων. Μου έχει ανατεθεί η ευθύνη να συνοψίσω ένα έργο που διακλαδώνεται σε πολλά και διαφορετικά πεδία, να περιγράψω μια ζωή που μοιάζει με μυθιστόρημα.

Ο Bertrand Bouvier, από οικογένεια λογίων της Γενεύης, γεννήθηκε το 1929 στη Ζυρίχη, όπου υπηρετούσε ως θεολόγος ο πάστορας πατέρας του. Επιδεικνύοντας από νωρίς την έφεσή του στη φιλολογία, ο Bouvier θα κάνει λαμπρές σπουδές κλασικής φιλολογίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της Γενεύης με δάσκαλο και οδηγό στα αρχαία ελληνικά τον επιφανή παπυρολόγο Victor Martin. Κατά τη διάρκεια των σπουδών του, θα τον μυήσει στη νεοελληνική γλώσσα και γραμματεία ο πρωτοπόρος νεοελληνιστής και ρηξικέλευθος εθνομουσικολόγος μα και μουσικός Samuel Baud-Bovy και θα του εμφυσήσει το πάθος για τη μελέτη του νέου ελληνισμού, πάθος που θα καθορίσει αποφασιστικά στη συνέχεια την επιστημονική του πορεία. Από το Πανεπιστήμιο της Γενεύης θα αποφοιτήσει το 1952, και το 1974 θα ανακηρυχθεί διδάκτορας του ίδιου Πανεπιστημίου, υποστηρίζοντας τη διατριβή του με θέμα το ελληνικό δημοτικό τραγούδι και συγκεκριμένα *Το Μοιρολόγι της Παναγιάς. Ελληνικά τραγούδια και ποιήματα για τα Πάθη του Χριστού...* (στα γαλλικά).¹

Έπαινος (lauda) για τον τιμώμενο Bertrand Bouvier, ομότιμο καθηγητή του Πανεπιστημίου Γενεύης, κατά την τελετή της ανακήρυξής του σε επίτιμο διδάκτορα του Τμήματος Φιλολογίας του Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη, 3.11.2016. Εδώ διατηρείται, γενικά, η προφορική μορφή, με παράλειψη μόνον της εξής εισαγωγικής προσφώνησης: «Κυρία Αναπληρώτρια Πρύτανη, Θεσσαλονίκης, Κύριε Κοσμήτορα, Κύριε Πρόεδρε του Τμήματος, Κύριε επίτιμε Πρόξενε της Ελβετίας, Αγαπητοί συνάδελφοι και αγαπητοί φοιτητές, Κυρίες και Κύριοι.».

1. Τυπώθηκε ύστερα από δύο χρόνια: B. Bouvier, *Le Mirologue de la Vierge. Chansons et*

Στο διάστημα αυτό, ανάμεσα στα ερευνητικά του ταξίδια στην Ελλάδα και τη συστηματική συγκέντρωση υλικού για τη διατριβή του, ο Bertrand Bouvier θα διδάξει αρχαία ελληνικά επί μία εικοσαετία (1956-1975) στο περίφημο Κολέγιο του Καλβίνου,² και νέα ελληνικά στη Σχολή Μετάφρασης και Διερμηνείας της Γενεύης (1956-1972), ενώ παράλληλα θα θητεύσει, από το 1957 κ.ε., ως βοηθός στο Τμήμα Αρχαίων Ελληνικών και Λατινικών της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Γενεύης και ως εντεταλμένος για τη διδασκαλία της νέας ελληνικής στο ίδιο πανεπιστήμιο, έως το 1976, οπότε θα εκλεγεί έκτακτος καθηγητής της Νέας Ελληνικής Γλώσσας και Λογοτεχνίας στην ίδια Σχολή (τακτικός από το 1979), συνεχίζοντας με προσήλωση το έργο του δασκάλου του, Samuel Baud-Bovy. Το 1995 έγινε ομότιμος καθηγητής του ίδιου πανεπιστημίου.

Ξεχωριστό κεφάλαιο στο Bildungsroman του βίου του ελβετού νεοελληνιστή αποτελεί η πεντάχρονη παραμονή του στην Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του 1950. Είναι η εποχή που η χώρα, ρημαγμένη από δύο πολέμους, έναν παγκόσμιο και έναν εμφύλιο, ξαναβρίσκει τον βηματισμό της και η πνευματική και η επιστημονική της κοινότητα, με ακμαίους ακόμη τους πρωτοστάτες της Γενιάς του Τριάντα, επιστρέφει πεισματικά στην «ευτυχή φιλολογία».³ Σ' αυτό το κλίμα της πνευματικής ευφορίας και της ιστορικής εγρήγορσης, ο εικοσιτριάχρονος τότε Bertrand Bouvier, «δυναμωμένος με θεωρία και μελέτη», θα σκύψει με μεθοδικότητα στο αρχαιολογικό υλικό της Ακαδημίας Αθηνών και ιδιαίτερα του Λαογραφικού Αρχείου της, θα καταγράψει υπομονετικά εκατοντάδες παραλλαγές δημοτικών τραγουδιών για το θέμα της διατριβής του, έχοντας ταυτόχρονα την αγαθή τύχη να συνασπρέφεται και να συνομιλεί με τους πιο λαμπρούς επιστήμονες τους κλάδου του, τους πιο σπουδαίους λόγιους του καιρού του.

Στην πανηγυρική ομιλία του ως αντεπιστέλλοντος μέλους της Ακαδημίας Αθηνών το 1998, ο Bouvier, αναπολώντας τις φωτεινές ώρες στα ημιπόγεια, τότε, των αρχείων της Ακαδημίας, θυμάται την εμπνευσμένη ατμόσφαιρα και τη συναδελφικότητα των ιερών τεράτων της ελληνικής φιλολογίας και σημειώνει χαρακτηριστικά:

Κάθε τόσο περνούσαν από τα γραφεία των Αρχείων ορισμένοι Ακαδημαϊκοί με την ιδιότητα των εποπτών ή και απλώς για μια πληροφορία ή παραπομπή. Σήμερα σε-

poèmes grecs sur la Passion du Christ I. La chanson populaire du vendredi saint. Avec une étude musicale par Samuel Baud-Bauvy, Roma [= Genève], Institut Suisse de Rome, 1976 [Bibliotheca Helvetica Romana, 16].

2. Το Κολέγιο του Καλβίνου (Collège Calvin) και παλαιότερα Κολέγιο της Γενεύης (Collège de Genève) ιδρύθηκε το 1559.

3. Ο όρος ανήκει στον Διονύση Καψάλη· βλ. Δ. Καψάλης, *Η ευτυχής φιλολογία*, Αθήνα, «Άγρα», 2015.

βάσμιες σκιές στο πάνθεον της ελληνικής επιστήμης, τότε επιβλητικές φυσιολογικές επιστημόνων, επιβλητικές συνάμα και προσηνείς. Ο κόσμος σηκώνοταν από τα τραπέζια του και απαντούσε πρόθυμα στις ερωτήσεις τους. Άμα έφευγαν, ρωτούσα το διπλανό συντάκτη: Ποιος ήταν αυτός; – Ο Φαίδων ο Κουκουλές. Αυτός; – Ο Κουγέας. Αυτός; – Ο Ορλάνδος. Αυτός; – Ο Άμαντος. Αυτός ο ζωηρός; – Ο Νίκος ο Βέης.⁴

Από τις τυχαίες ευτυχείς συναντήσεις στα Αρχαία με τους σπουδαίους των γραμμάτων έως τη στενότερη φίλια με το ζεύγος Οκτάβιου και Μέλπωσ Μερλιέ στο μυθικό σπίτι τους στην οδό Σίνα, ο νεαρός ελληνιστής με τη σύζυγό του θα έχουν την ευκαιρία να χτίσουν σχέσεις δυναμικές και καρποφόρες που θα διαμορφώσουν ριζικά όχι μόνο τις μετέπειτα επιστημονικές τους επιλογές, αλλά και ό,τι συνηθίζουμε ενδεικτικά να αποκαλούμε «προσωπική μυθολογία».

Και όσο, σ' αυτό το ευνοϊκό περιβάλλον, η επιστημονική κατάρτιση βαθιάνει, άλλο τόσο ο καλύτερος μαθητής τού Baud-Bovy ανακαλύπτει συνειδητά την Ελλάδα πέρα από τη μελέτη των πηγών, στην αμεσότητα των προφορικών παραδόσεων και στο πραγματικό τους έδαφος. Περνώντας από την ουτοπία των βιβλίων στο φυσικό τοπίο, πειθαρχημένος πεζοπόρος όπως και ερευνητής, ο Bouvier στα πρώτα εκείνα χρόνια της καριέρας του θα περιηγηθεί στην Ελλάδα με το πείσμα και τον ενθουσιασμό των περιηγητών του 19ου αι., ακολουθώντας τα ίχνη αυτών που προηγήθηκαν, συνδέοντας τον μύθο και την ελληνική ιστορία με τη δική του ελβετική καταγωγή. Έτσι, όπως εξομολογείται σ' ένα ανέκδοτο αυτοβιογραφικό κείμενο, η πρώτη του ανάβαση στον Όλυμπο δεν αποτελούσε τουριστικό στοίχημα, αλλά ουσιαστική αναμέτρηση με τη δική του αίσθηση εντοπιότητας: Αισθανόμουν χρέος πατριωτικό να σκαρφαλώσω στον Όλυμπο. Ο Fred [Frédéric] Boissonnas (διάσημος φωτογράφος) και ο Daniel Baud-Bovy (πατέρας του Samuel) ήταν οι πρώτοι που με τη συνοδεία του κυνηγού Χρήστου Κάκαλου από το Λιτόχωρο είχαν φτάσει στον Μύτικα τον Αύγουστο του 1913, μόλις είχε απελευθερωθεί η περιοχή κατά τους Βαλκανικούς πολέμους.

Στα ημερολόγια της ιστορικής πρώτης ανάβασης στον Όλυμπο ο Daniel Baud-Bovy έγραφε: «Στην Ελλάδα, εκεί που οι άλλοι δεν έκαναν τίποτε άλλο από το να αναζητούν ερείπια, εμείς ανακαλύπταμε μια φύση και έναν λαό».⁵ Για τον Bertrand Bouvier ισχύει το ίδιο, και αυτός ο δεσμός με την πραγματι-

4. Βλ. Bertrand Bouvier, «Ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός και οι αρχές των νεοελληνικών σπουδών στη Γενεύη (1826)», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 73, τχ. Β' (1998) 363.

5. Πρβ. Anais Gfeller, «Boissonnas: un genevois grec dans l'âme», *La Tribune des Arts* 328 (Φεβρ. 2005), βλ. <http://www.notrehistoire.ch/medias/2216>: «[En Grèce,] là où d'autres n'allaient chercher que les ruines, nous découvriions une nature et un peuple». Βλ. επίσης, Nicolas Bouvier, *Les Boissonnas, une dynastie de photographes 1864-1983*, Lausanne, Payot, 1983.

κότητα του ελληνικού τοπίου θα λειτουργήσει δραστικά και ως ερευνητική δέσμευση και θα εδραιώσει την πεποίθησή του για τη σημασία της επιτόπι-ας έρευνας, την επαφή με τη ζωντανή παράδοση. Έτσι, συνδυάζοντας την αυστηρή φιλολογική μέθοδο με το νήμα της ζωτικής συνέχειας, ο ελβετός νεοελληνιστής, με στέρεες βάσεις στη μουσικολογία και τη λαογραφία κληρονομημένες από τον δάσκαλο του Samuel Baud-Bovy και τον καθηγητή Γεώργιο Μέγα, θα εξειδικευτεί στον χώρο του δημοτικού τραγουδιού.

Πέρα από τη γαλλόγλωσση διατριβή του που, όπως αναφέρθηκε, διαφωτίζει σημαντικά μοτίβα του δημώδους/δημοτικού Θρήνου της Μεγάλης Παρασκευής και θα εκδοθεί το 1976, ο Bouvier θα δημοσιεύσει το 1960 στα ελληνικά μια αξιολογότερη μελέτη με θέμα *Δημοτικά τραγούδια από χειρόγραφο της Μονής των Ιβήρων*, όπου εκδίδει κριτικά και σχολιάζει 13 τραγούδια που διασώθηκαν καταγραμμένα σε αγιορείτικο κώδικα του 17ου αι., παραθέτοντας «κατά σπανιότητα εξαίρεση»⁶ και τη βυζαντινή μουσική σημειογραφία τους. Συνέχεια αυτής της μελέτης θα αποτελέσουν τα σημαντικά επιλεγόμενά του στο θεμελιακό έργο της Δέσποινας Μαζαράκη *Μουσική ερμηνεία των δημοτικών τραγουδιών της Μονής των Ιβήρων* (Αθήνα 1967).

Εκτός από τα δύο αυτά σημαντικά φιλολογικολαογραφικά έργα του Bouvier, αξίζει ν' αναφερθούν ενδεικτικά μικρότερες μελέτες του από την περιοχή του δημοτικού τραγουδιού, όπου με επιστημονική εντιμότητα παρουσιάζονται μεθοδολογικές προσεγγίσεις, όπως η μελέτη «Δημοτικά τραγούδια και ποιήματα από παλιά χειρόγραφα. Σκέψεις για μια συστηματική επανέκδοση» (Köln 1986), ή ευρηματικές στιχουργικές παρατηρήσεις, όπως το 1993 στη μελέτη με τίτλο «Παρατηρήσεις στα στροφικά σχήματα των παλαιότερων γνωστών ελληνικών τραγουδιών».

Ιδιαίτερη μνεία ανάμεσα στα άλλα φιλολογικά επιτεύγματα του Bouvier για τη δημοτική ποίηση αξίζουν οι κυπρολογικές του μελέτες.⁷ Σ' αυτές ο ερευνητής, έχοντας εντοπίσει ήδη από τις έρευνές του στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών τον σχεδόν άθικτο από την έρευνα πλούτο της γλωσσικής κληρονομιάς της Κύπρου, είτε θα αξιοποιήσει πρωτοποριακές ερμηνείες που ανατρέπουν παραδεδομένες ισχύουσες αντιλήψεις (όπως οι παρατηρήσεις του για το *Τραγούδι της Αροδαφνούσας* στο Β' Διεθνές Κυπρολογικό Συνέδριο, Λευκωσία 1993) είτε θα προβάλλει, σε μια συγκριτική προ-

6. Πρβ. Μ. Ι. Μανούσικας, προσφώνηση, στο «Επίσημη υποδοχή του Αντεπιστέλλοντος μέλους της Ακαδημίας κ. Bertrand Bouvier», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 73, τχ. Β' (1998) 360.

7. Για την ιδιαίτερη σχέση του με την Κύπρο βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Bertrand Bouvier - ένας φίλος», στον τόμο Anastasia Danaé Lazaridis - Vincent Barras - Terpsichore Birchler (επιμ.), *Βουκόλεια. Mélanges offerts à Bertrand Bouvier*, Genève, Belles-Lettres, 1995, σσ. 241-246. Βλ. και παρακάτω, σημ. 8.

οπτική, πτυχές της ζωής στην αυλή των Λουζινιάν κατά τον 14ο και 15ο αι., είτε θα συνδέσει τη λαϊκή κυπριακή μούσα με ένα γνωστό γαλλικό λαϊκό τραγούδι που αποδίδεται στον Μολιέρο (2007). Αυτή η άρρητη οφειλή στο παρελθόν και η σύνδεσή του με την ιστορική στιγμή διαμορφώνουν τον πολύτροπο λόγο του Bouvier, που ξέρει να αφουγκράζεται την ποιητική τέχνη, είτε τη λαϊκή είτε την προσωπική λυρική, εντάσσοντάς την με συνέπεια στην ευρύτερη ιστορία της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας. Δίκαια αναγορεύτηκε επίτιμος διδάκτορας του Πανεπιστημίου της Κύπρου το 2008.⁸

Κάτω από αυτή την προοπτική μιας φιλολογίας που δραπετεύει από τη στειρότητα της περιγραφής και φωτίζει ταυτόχρονα την κοινωνική και την πολιτική ιστορία, ο Bouvier, στις μελέτες του για τη νεότερη ελληνική λογοτεχνία, θα κινηθεί κυρίως στο γνώριμό του περιβάλλον της εποχής των Φώτων και των εθνορομαντικών χρόνων. Στο επίκεντρο των μελετών του εξέχει η φασματική ποιητική φυσιογνωμία του Ανδρέα Κάλβου. Ο Bouvier, έχοντας το προνόμιο να βαδίζει στην ίδια πόλη, στις ίδιες διαδρομές που έκανε ο (αυτο)εξόριστος ποιητής και θιασώτης των Μυστικών Εταιριών και των Επαναστάσεων, θα φέρει στο φως σημαντικά πορίσματα σχετικά με την τρίχρονη παραμονή του Κάλβου στη Γενεύη από το 1821 έως το 1824, πορίσματα που ανατρέπουν τις κανονιστικές αναγνώσεις της «εθνικής» φιλολογίας και κριτικής που αρέσκεται να βλέπει τον Κάλβο αποκλειστικά ως εθνικό ποιητή.

Έτσι, στη γνωστή αγγλόγλωσση μελέτη του «Calvos in Geneva» που δημοσιεύεται το 1972 σε συλλογικό τόμο των Εκδόσεων του Πανεπιστημίου του Princeton, ο φιλόλογος και ιστορικός θα μελετήσει βήμα προς βήμα τη δράση του καρμπονάρου ποιητή, ο οποίος βρήκε καταφύγιο στη φιλελεύθερη Γενεύη, όπως τονίζει ο Bouvier, «όχι τόσο ως Έλληνας πατριώτης [...], αλλά ως Ιταλός εξόριστος, μέλος δηλαδή, μιας οργάνωσης που ετοίμαζε την εξέγερση της χερσονήσου εναντίον του αυστριακού κατακτητή της».⁹ Από τη μελέτη αυτή έως την ανακοίνωση ενός «Αγνωστού αυτόγραφο του Κάλβου» σε έκδοση του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας (1974), ο Κάλβος, ο σκοτεινός, ο εξόριστος, ο ρομαντικός, θα γίνει έκτοτε πιστός φίλος της οικογένειας Bouvier, αφού και η σύζυγος του τιμωμένου, η ιστορικός και ειδική στον Καποδίστρια Michelle

8. Βλ., πρόχειρα, τη σχετική έκδοση της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κύπρου, *Τελετή Αναγόρευσης του Bertrand Bouvier σε Επίτιμο Διδάκτορα*, Λευκωσία 2011.

9. Bertrand Bouvier, «Calvos in Geneva», στο Edmund Keeley - Peter Bien (επιμ.), *Modern Greek Writers*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1972, σ. 81: «It was not primarily as a Greek, child of a race that had just started to struggle against its age-old oppressor, that Calvos came to Geneva, but as an Italian exile, member of an organization that was preparing the peninsula's uprising against its Austrian occupier».

Bouvier-Bron, θα συμβάλει σημαντικά με τη σειρά της στην νεότερη καλβική βιβλιογραφία, εκτός των άλλων και με το σχετικά πρόσφατο γαλλόγλωσσο άρθρο της «Η διαμονή του Κάλβου στη Γενεύη και τη Λωζάννη», που δημοσιεύτηκε το 2007 στο έγκριτο περιοδικό *The Historical Review / La Revue historique* του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών του Ε.Ι.Ε.¹⁰ Θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθεί, ανάμεσα στα καλβικά μελετήματα του Bertrand Bouvier, και η φωτοαναστατική ανατύπωση της ιστορικής έκδοσης της Λύρας του Κάλβου, που πρωτοδημοσιεύτηκε στη Γενεύη το 1824.

Η συστηματική περιδιάβαση του Bouvier στα εθνορομαντικά χρόνια δεν θα σταματήσει στον Κάλβο, αλλά θα συνεχιστεί με επιμονή και υπομονή και στις μελέτες που αφορούν τον Φαναριώτη Ιακωβάκη Ρίζο Νερουλό, προσωρινό κι αυτόν πολίτη της Γενεύης στα 1826. Γεννημένος το 1776, γνήσιο τέκνο του Διαφωτισμού, ο Ι. Ρίζος Νερουλός θα διδάξει στη Γενεύη τη νεοελληνική λογοτεχνία, και η συγκεντρωτική έκδοση των μαθημάτων του στα 1827 θα γνωρίσει τεράστια απήχηση και αλλεπάλληλες μεταφράσεις στις περισσότερες ευρωπαϊκές γλώσσες, καλύπτοντας τις ανάγκες για μια πρώτη έντυπη ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Ο Bouvier θα του αφιερώσει ένα εκτενές άρθρο με τίτλο «Ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός και οι αρχές των νεοελληνικών σπουδών στη Γενεύη (1826)», ενώ πρόσφατα, σε συνεργασία με την επί μακρόν συνεργάτιδά του Αναστασία Δανάη Λαζαρίδου, θα προβεί σε μια πλήρη έκδοση, με μετάφραση στα ελληνικά, εισαγωγή και σημειώσεις, του ανέκδοτου χειρογράφου του Ι. Ρίζου Νερουλού με τίτλο *Charte turque... | Τουρκική Χάρτα... |*, που σώζεται στο Τμήμα χειρογράφων της Δημόσιας Βιβλιοθήκης της Γενεύης και δημοσιεύτηκε το 2013 από το Μ.Ι.Ε.Τ.

Δίπλα σ' αυτές τις εμβληματικές μορφές του 19ου αι., τον ζακυνθινό ποιητή και τον φαναριώτη λόγιο που κουβαλούν τους πάτριους ανέμους στην καρδιά της Ευρώπης, ο ελβετός ελληνιστής, δεμένος πάντα με το εντόπιο γίγνεσθαι, θα δημοσιεύσει μικρότερες εργασίες σχετικές με τον επιστημονικό βίο κορυφαίων ελβετών μελετητών εστιάζοντας στη φιλελληνική τους δράση. Έτσι, ο θερμός φιλέλληνας Élie-Ami Bétant, πρώτος γραμματέας του κυβερνήτη Καποδίστρια, μεταφραστής του Θουκυδίδη και εκδότης του Πλανούδη, ή ο νομικός και μεταφραστής νεοελληνικών ποιημάτων στα γαλλικά το 1864 Charles Schaub, θα συμπληρώσουν τους ομόκεντρους κύκλους που συνδέουν την πόλη του Καλβίνου με τις τύχες της νεότερης Ελλάδας. Άλλωστε και η σπουδαία μονογραφία που συνέταξε ο τιμώμενος μαζί με τον δάσκαλό του Μανούσο Μανούσκα για την *Εκδοτική δραστηριότητα των Ελ-*

10. Michelle Bouvier-Bron, «Le séjour du poète grec André Calvos à Genève et Lausanne», *The Historical Review / La Revue historique* 4 (2007) 7-31.

λήνων κατά την Αναγέννηση. Από την Ιταλία στη Γενεύη. 15ος-16ος αιώνας από την ίδια αφετηρία εκκινεί. Στα εμπειριστατωμένα αυτά φιλολογικά πορτρέτα θα πρέπει να συμπεριλάβουμε και τις μελέτες που αφορούν το έργο του δασκάλου τού Bouvier, του Samuel Baud-Bovy, και διερευνούν την κεφαλαιώδη του συμβολή στη μελέτη του ελληνικού δημοτικού τραγουδιού.

Αν οι εκλεκτικές συγγένειες της φιλολογίας και της λογοτεχνίας με την ιστορία αποτελούν πρόκληση για τον φιλόλογο Bertrand Bouvier, η λογοτεχνική παραγωγή της σύγχρονης Ελλάδας συνεπαίρνει εξίσου τον δάσκαλο και μεταφραστή. Ο Bouvier το 1962 θα δημοσιεύσει, σε συνεργασία με τον Γιάννη Κωνσταντινίδη, μια δίγλωσση (ελληνογαλλική) ανθολογία σύγχρονων ποιητών της Θεσσαλονίκης (με ποιήματα της Καρέλλη, του Πεντζίκη, του Αναγνωστάκη, του Χριστιανόπουλου)· το 1983, εν μιά νυκτί σε συνεργασία με τον Baud-Bovy και εν όψει μιας διάλεξης του Γ. Π. Σαββίδη στο Πανεπιστήμιο της Γενεύης, θα μεταφράσει τα *Ανέκδοτα σημειώματα Ποιητικής και Ηθικής* του Καβάφη. Θα δοκιμαστεί με επιτυχία και στη μετάφραση από τα γαλλικά στα ελληνικά, μεταφράζοντας το 2008 τη συλλογή τού Νικολά Μπουβιέ, *Το έξω και το μέσα*. Στην πεζογραφία, του χρωστούμε την καλαίσθητη μετάφραση του αφηγήματος *Μπλε βαθύ, σχεδόν μαύρο* του Θανάση Βαλτινού στις εκδόσεις Hatier το 1992.

Στο μακρύ κατάλογο των δημοσιεύσεων, μονογραφιών, άρθρων, επιστημονικών ανακοινώσεων ή επιμέρους συνεργατικών συμβολών, καθώς και των μαγνητοφωνημένων παραδόσεων/μαθημάτων του στη Γενεύη, ιδιαίτερη θέση κατέχει στο έργο του ελληνιστή Bertrand Bouvier η μελέτη της απόκρυφης χριστιανικής γραμματείας. Με το εξασκημένο βλέμμα ενός παπυρολόγου και παλαιογράφου έμπειρου στα αρχαία ελληνικά και την ελληνιστική κοινή και με την εγρήγορη αντίληψη του ερευνητή που από πολύ νωρίς έθεσε στο κέντρο της προβληματικής του και έναν θεολογικό τρόπο σκέψης, ο Bouvier, μέλος μιας διεθνούς ομάδας διακεκριμένων επιστημόνων, θεολόγων και φιλόλογων, θα μελετήσει από κώδικες του Σινά, του Αγ. Όρους και της Γενεύης και θα εκδώσει σε συνεργασία με τον εκλιπόντα διαπρεπή καθηγητή τού Harvard François Bignon άγνωστα εξωκανονικά κείμενα (που συμπληρώνουν τα κενά της θεσμικής αφήγησης της χριστιανικής αρχαιότητας). Ενδεικτικά αναφέρω τις πολύτιμες δημοσιεύσεις του για τον πρωτομάρτυρα Στέφανο, για τις Πράξεις του αποστόλου Φιλίππου (από το 1989 μέχρι το 1999), ένα ανέκδοτο ελληνικό απόσπασμα που σώθηκε σε σιναϊτικό κώδικα με τίτλο *Προσευχή και Αποκάλυψη του [αποστόλου] Παύλου και άλλα*.

Στη δεινότητά του ως παλαιογράφου θα πρέπει να προστεθεί και η ακάματη θητεία του στο Αρχείο Παπύρων της Γενεύης, όπου, σε συνεργασία με τον Claude Wehrli, ο Bouvier αναλαμβάνει να εκδώσει σε έγκριτα επιστημονικά παπυρολογικά περιοδικά επιστολές, υμνογραφικά αποσπάσματα, προσκλήσεις και άλλα μνημόνια, την επιστολή ενός κληρικού, μια επιστολή για δικαίωμα εκμίσθωσης κ.ά.

Ο χρόνος που μου αναλογεί δεν επαρκεί για να απαριθμήσω άλλες μελέτες του, προλόγους σε λευκώματα, ή κείμενα σε τόμους εικαστικών και αρχαιολογικών εκθέσεων κτλ., που αποδεικνύουν το πώς συνδυάζονται οι προϋποθέσεις της ασφαλούς έρευνας μ' ένα φιλοπερίεργο, ορμητικό ταμπεραμέντο ικανό να μετουσιώνει και τους πιο τετριμμένους τόπους της φιλολογίας σε συναρπαστικό τρόπο ζωής.¹¹

Σημειώνω απλώς πως, σ' αυτή τη μονότονη απαρίθμηση των καρπών μιας πλούσιας επιστημονικής παραγωγής, ίσως τράβηξε την προσοχή σας ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του ελβετού νεοελληνιστή που έχουμε την τιμή να υποδεχόμαστε σήμερα ως επίτιμο διδάκτορα: Είναι γνωστό πόσο η φιλολογία είναι μια μοναχική επιστήμη, μια ασκητεία στη γνώση, που συχνά αντιστέκεται στη φιλία, στη συναδελφικότητα. Όπως όμως πιστοποιούν οι πολλές και σπουδαίες συνεργατικές του συμβολές, όπως βεβαιώνουν οι βαθιές φιλίες του με σπουδαίους ανθρώπους των γραμμάτων μας, ο Bouvier δεν αντιλαμβάνεται τη φιλολογία σαν ένα κλειστό κύκλωμα μάθησης που αυτοτροφοδοτείται, αλλά πιστεύει ακράδαντα στη γενναιόδωρη κοινότητα της γνώσης. Είχα την τύχη να αισθανθώ για λίγο μέλος αυτής της κοινότητας, όταν, δουλεύοντας τη διατριβή μου, σκόνταψα σ' ένα αρχαιακά «κρυμμένο» ποίημα του Καβάφη για τη Σαλώμη (1896), το οποίο ήταν παρμένο, υποθετικά, από ένα αρχαίο Ευαγγέλιο της Νουβίας. Στην επιθυμία μου να ταυτίσω το τελευταίο, ο αποκρυφολόγος αλλά και καβαφιστής Bouvier κινητοποίησε με τη διαδικασία τού επείγοντος τους πολύτιμους συνεργάτες του. Από το Σινά έως την Αμερική βιβλία ανοίχτηκαν, κείμενα και πηγές διαβάστηκαν, για να καταλήξουμε στο συμπέρασμα πως πρόκειται για ένα ακόμη ψευδοϊστορικό σενάριο του ποιητή της Αλεξάνδρειας, για μία ακόμη ποιητική πλάνη που έμοιαζε με αλήθεια.

Όμως η προσήλωση στις πηγές και το απλόχερο μοίρασμα της γνώσης δεν φαίνονται μόνο στο επιστημονικό του έργο. Πέρα από σπουδαίος και απροκατάληπτος ερευνητής, ο Bouvier υπήρξε εξαιρετικός δάσκαλος και η πολύχρονη προσφορά του στα ελληνικά γράμματα πέρασε και περνάει

11. Βλ., πάντως, εδώ σε επίμετρο την «Επιλογή δημοσιευμάτων του Bertrand Bouvier».

μέσα από τη διδασκαλία του. Διδάσκοντας και διευθύνοντας άξια επί μία εικοσαετία το Τμήμα των Νέων Ελληνικών του Πανεπιστημίου της Γενεύης, οργανώνοντας ταξίδια σπουδών στα πέντε πέρατα του ελληνισμού, όντας μέλος διαφόρων συλλόγων κτλ., συνεχίζοντας ουσιαστικά και έμπρακτα τη φιλελληνική παράδοση που συνέδεσε τις τύχες του νέου ελληνισμού και της ελβετικής πόλης τουλάχιστον από το 19ο αι. κ.ε., ο Bouvier, όπως και ο προκάτοχός του Samuel Baud-Bovy, υπηρέτησε πιστά τα ιδεώδη του ιδρυτή της έδρας, του πρόωρα χαμένου δημοτικιστή εκπαιδευτικού Χρήστου Ν. Λαμπράκη. Θυμίζω ότι η νεοελληνική έδρα της Γενεύης, η οποία σήμερα λειτουργεί υπό την διεύθυνση της Αναστασίας Δανάης Λαζαρίδου, ιδρύθηκε χάρη στο κληροδότημα του Χρήστου Λαμπράκη, ενός φωτισμένου Ηπειρώτη που αποφάσισε το 1925 να δωρίσει στη δεύτερη πατρίδα του την περιουσία της γυναίκας του, της Léonie Maunoir, «από αγάπη για την πατρική γη της συζύγου του και επιθυμώντας να συμβάλει στην ενίσχυση των δεσμών που ενώνουν την πατρίδα του Jean-Gabriel Eynard με την απελευθερωμένη από τον τουρκικό ζυγό Ελλάδα».¹²

Σήμερα είναι για το Τμήμα μας μια ξεχωριστή μέρα: ως νεοελληνιστές τιμούμε και μνημονεύουμε τον Ανδρέα Κάλβο, που πέθανε στις 3 Νοεμβρίου του 1869. Και, από μια ευτυχή σύμπτωση, σήμερα έχουμε την τιμή να υποδεχόμαστε στους διδάκτορες της Σχολής μας τον κλασικό φιλόλογο και νεοελληνιστή, ομότιμο καθηγητή του Πανεπιστημίου της Γενεύης Bertrand Bouvier, που σε τρεις ημέρες από σήμερα θα γιορτάσει τα ογδοηκοστά έβδομα γενέθλιά του. Τον τιμούμε όχι μόνο για την υψηλή ποιότητα του έργου του και την επιστημονική του αυθεντία, αλλά και για το ήθος του, ήθος ενός μεγάλου δασκάλου, ενός πιστού φιλέλληνα που γεώργησε με πάθος και γνώση την ελληνική γλώσσα και φιλολογία. Έχουμε τη χαρά να έχουμε κοντά μας και την κυρία Bouvier, τον κ. Manuel Baud-Bovy, γιο του Samuel, και τη σύζυγό του Αριστέα Τζάνου, καθώς και την κόρη τού κ. Bouvier Fabienne. Τους ευχαριστώ θερμά εκ μέρους όλων μας για την ευγενική τους παρουσία, γιατί και εκείνοι μαζί με τον τιμώμενο πίστεψαν πως «το θαύμα στην Ελλάδα [και την Κύπρο] λειτουργεί ακόμη», όπως θα παρέφραζε ίσως, σ' αυτή την περίπτωση, ο προσωπικός φίλος του Bouvier, και πρώτος λογοτέχνης επίτιμος διδάκτορας του πανεπιστημίου μας, Γιώργος Σεφέρης.

12. Πρβ. Socrate V. Kougeas, «Christos Lambrakis et la création de la chaire de langue et littérature grecques modernes à l'Université de Genève», στον τόμο Bertrand Bouvier - Anastasia Danaé Lazaridis (επιμ.), *Samuel Baud Bovy (1906-1986). Néobelléniste, ethnomusicologue, musicien...*, Genève, Droz, 2016, σ. 18: «par amour pour le lieu natal de mon épouse et souhaitant contribuer au renforcement des liens qui unissent la patrie de Jean-Gabriel Eynard avec la Grèce libérée du joug turc».

Cher Professeur, chers amis,

Ce soir vous honorez notre Université de votre présence et nous vous en remercions. Lorsque le père de Rousseau dans sa fameuse Lettre à d'Alembert lui conseillait d'aimer sa patrie, il lui parlait «des autres peuples»:

«Mon Père, [...], fut saisi d'un tressaillement que je crois sentir et partager encore. Jean-Jacques, me disoit-il, aime ton pays. Vois-tu ces bons Genevois; ils sont tous amis, ils sont tous frères [...]. Tu es Genevois, tu verras un jour d'autres Peuples; mais, quand tu voyagerois autant que ton Père, tu ne trouveras jamais leur pareil» (Genève, juin 1720, 1721 ou 1722 - Genève, 21 août 1997. Lettre à d'Alembert).¹³

Cher Professeur, nous, les autres peuples, nous vous sommes éternellement reconnaissants.

Επιλογή δημοσιευμάτων του Bertrand Bouvier¹⁴

1. *Αριστοφάνους Ειρήνη*, κύρια σκηνή μαγνητοφωνημένη στα αρχαία ελληνικά, με την ευκαιρία των τετρακοσίων χρόνων του Κολεγίου της Γενεύης. Κείμενο, μετάφραση, σκηνική μουσική Jérôme Deshusses, επεξηγηματικό σημείωμα (στα γαλλικά), Genève 1959, φυλλάδιο 32 σελ. και δίσκος 45 στροφών.

2. «Elie-Ami Bétant, 1803-1871, régent et principal du Collège, philhellène, helléniste et citoyen» [«Ο Élie-Ami Bétant, 1803-1871, διευθυντής του Κολεγίου, φιλέλληνας, ελληνιστής και πολίτης»], στον τόμο E. Rogivue - A. Dufour - L. Binz - H. Stehlé (επιμ.), *Le Collège de Genève (1559-1959): mélanges historiques et littéraires* [Το Κολέγιο της Γενεύης (1559-1959): ιστορικά και φιλολογικά σύμμικτα], Genève, A. Jullien, 1959, σσ. 109-130.

3. *Δημοτικά τραγούδια από χειρόγραφο της μονής των Ιβήρων*, Αθήνα, Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, 1960 [Εκδόσεις του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών, 120], 80 σελ. (με πανομοιότυπα της μουσικής σημειογραφίας και 8 πίνακες). Βλ. και αριθ. 4.

4. «Volkslieder aus einer Athos-Handschrift des 17. Jahrhunderts» [«Δημοτικά τραγούδια από αθωνικό χειρόγραφο του 17ου αιώνα»], στον τόμο J. Irmscher κ.ά. (επιμ.), *Probleme der neugriechischen Literatur III* [Προβλήματα της νεοελληνικής λογοτεχνίας 3], Berlin, Akademie-Verlag, 1960, [Berliner Byzantinische Arbeiten, 16], σσ. 21-26.

13. Jean-Jacques Rousseau, «Lettre à M. D'Alembert», *Collection complète des œuvres de Jean-Jacques Rousseau, Genève 1780-1789*, τ. 6, σ. 29 (<http://www.rousseauonline.ch/Text/lettre-a-m-d-alembert.php>). Βλ. και Ζαν-Ζακ Ρουσό, *Επιστολή στον Ντ' Αλαμπέρ. Περί των θεαμάτων*, μτφρ. Γιώργος Μητρόπουλος, Αθήνα, «Στάχυ», 2001.

14. Μαζί με ελληνική μετάφραση. Βλ. και τους διαδικτυακούς τόπους http://www.worldcat.org/search?q=au%3ABertrand+Bouvier&qt=hot_author και https://fr.wikipedia.org/wiki/Bertrand_Bouvier

5. [Σε συνεργασία με τους Victor Martin, Louis Gaulis και Πηνελόπη Φωτιάδη] *Cnémon le misanthrope, comédie. Version française de la première représentation moderne accompagnée de la musique de scène et de quinze planches hors-texte* [Κνήμων ο Μισάνθρωπος (Μενάνδρου Δύσκολος), κωμωδία. Γαλλική απόδοση της πρώτης νεότερης παράστασης, συνοδευόμενη από τη σκηνική μουσική [του Jean Binet] και δεκαπέντε πίνακες εκτός κειμένου], Genève, Éditions du Journal de Genève, 1960, 86 σελ.

6. [Σε συνεργασία με τον Γιάννη Κωνσταντινίδη] *Poètes contemporains de Salonique / Σύγχρονοι ποιητές της Θεσσαλονίκης*, πρόλογος Samuel Baud-Bovy, Genève, «Jeune Poésie», 1962, 45+45 σελ. (δίγλωσση ελληνογαλλική έκδοση).

7. «Επίλογος» (στα γαλλικά και στα ελληνικά) στο έργο της Δέσποινας Μαζαράκη *Μουσική ερμηνεία των δημοτικών τραγουδιών της Μονής των Ιβήρων*, πρόλογος Samuel Baud-Bovy, Αθήνα 1967.

8. *Athanase Papageorgiou, Icônes de Chypre* [Αθανάσιος Παπαγεωργίου, *Εικόνες της Κύπρου*], γαλλική απόδοση Bertrand Bouvier, πρόλογος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου, προέδρου της Κύπρου, Paris - Genève - München, Nagel, 1969.

9. «Calvos in Geneva» [«Ο Κάλβος στη Γενεύη»], στον τόμο Edmund Keeley - Peter Bien (επιμ.), *Modern Greek Writers* [Νεοέλληνες συγγραφείς], Princeton, Princeton University Press, 1972, σσ. 67-91, με 4 πανομοιότυπες φωτογραφίες.

10. «Άγνωστο αυτόγραφο του Κάλβου», στον τόμο *Μνημόσυνο Σοφίας Αντωνιάδη*, Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, 1974, σσ. 350-379, με πανομοιότυπα και φωτογραφίες.

11. «Mosaïque de Métiochos et de Parthénopé» [«Μωσαϊκό του Μετιόχου και της Παρθενόπης»], στον τόμο José Dörig, *Art antique. Collections privées de Suisse romande* [Αρχαία τέχνη. Ιδιωτικές συλλογές της γαλλόφωνης Ελβετίας] (κατάλογος έκθεσης), Genève, Éditions archéologiques de l'Université de Genève, 1975, σσ. 24-28, με φωτογραφίες.

12. «Un philosophe romain, un savant moine de Byzance, un helléniste genevois: Bétant, éditeur de Planude, traducteur de Boèce» [«Ένας Ρωμαίος φιλόσοφος, ένας λόγιος μοναχός του Βυζαντίου, ένας ελληνιστής της Γενεύης: ο Bétant, εκδότης του Πλανούδη, μεταφραστής του Βοηθίου»], στον τόμο *Mélanges Esther Bréguet* [Σύμμεικτα (προς τιμήν της) Esther Bréguet], Genève, «Typopress» 1975, σσ. 47-53.

13. [Σε συνεργασία με τον Claude Wehrli] «Fragment hymnographique d'un papyrus de Genève» [«Ύμνογραφικό απόσπασμα από πάπυρο της Γενεύης»], *Chronique d'Égypte* (Βρυξελλών) 50 (1975) 175-187.

14. «Manuscripts grecs» [«Ελληνικά χειρόγραφα»], παράρτημα στον τόμο Bernard Gagnebin, *L'enluminure de Charlemagne à François Ier: les manuscrits à peintures de la Bibliothèque publique et universitaire de Genève* [Η μικρογραφία από τον Καρλομάγνο έως τον Φραγκίσκο Α'. Τα εικονογραφημένα χειρόγραφα της Δημόσιας και Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης της Γενεύης], Genève, La Bibliothèque [Musée Rath], 1976, σσ. 203-206.

15. *Le Mirologue de la Vierge. Chansons et poèmes grecs sur la Passion du Christ. I. La chanson populaire du vendredi saint. Avec une étude musicale par Samuel Baud-Bauvy* [Το Μοιρολόι της Παναγιάς. Ελληνικά τραγούδια και ποιήματα για τα Πάθη του Χριστού. 1. Το δημοτικό τραγούδι της Μεγάλης Παρασκευής. Με μια μουσική μελέτη του Samuel Baud-Bouvy], Roma, 1976, [Bibliotheca Helvetica Romana, 16], 366 σελ., 8 φωτογραφικοί πίνακες, χάρτης (διδασκτορική διατριβή).

16. «Genève: foyer de phihellénisme et d'études grecques modernes» [Γενεύη, εστία φιλελληνισμού και νεοελληνικών σπουδών], *Grèce 2* (1977), ανάτυπο.

17. *Kazantzaki: l'homme et l'œuvre*, διάλεξη στο Πανεπιστήμιο Τρίτης Ηλικίας, 18.5.1977, Genève, Laboratoire audiovisuel universitaire, 1977, κασέτα 60 λεπτών.

18. Έκδοση, μετάφραση στα γαλλικά και σχολιασμός τριών ελληνόγλωσσων επιστολών των Théodore de Bèze, Joachim Camerarius και Φραγκίσκου Πόρτου (1569), στον τόμο H. Aubert - A. Dufour - C. Chimelli - B. Nicollier (επιμ.), *Correspondance de Théodore de Bèze* [Αλληλογραφία του Théodore de Bèze], τ. 10: 1569, Genève, Droz, 1980, σσ. 250-259.

19. «Charles Schaub, juriste, alpiniste et néohelléniste» [«Ο Charles Schaub, νομικός, αλπινιστής και νεοελληνιστής»], *Musées de Genève* 205 (Mai 1980) 2-5, πορτρέτο και πανομοιότυπο.

20. [Σε συνεργασία με την Alice Bank κ.ά.] «Etudes sur les croix byzantines du Musée d'art et d'histoire de Genève», *Genava. Bulletin / Revue de Musée d'Art et d'Histoire de Genève* n.s. 28 (1980) 97-99.

21. «La croix-reliquaire de Léon: quelques observations épigraphiques» [«Ο σταυρός-λειψανοθήκη του Λέοντος: μερικές επιγραφικές παρατηρήσεις»], *Genava. Bulletin / Revue des Musées d'Art et d'Histoire de Genève* n.s. 28 (1980) 113-114.

22. [Σε συνεργασία με τον Philippe M. Monnier] *Aspects du commerce spirituel entre la Grèce moderne et Genève: exposition organisée à l'occasion du IVe Colloque des néo-hellénistes des universités de langue française, 9 mai-4 juillet 1980* [Όψεις των πνευματικών συναλλαγών ανάμεσα στη νεότερη Ελλάδα και τη Γενεύη: έκθεση οργανωμένη με την ευκαιρία του 4ου Συ-

νεδρίου των νεοελληνιστών των γαλλόφωνων πανεπιστημίων, 9 Μαΐου-4 Ιουλίου 1980], Genève, Bibliothèque publique et universitaire, 1980.

23. [Σε συνεργασία με τον Claude Wehrli] «Ordre de remboursement sur un papyrus de Genève» [«Εντολή επιστροφής χρημάτων σε πάπυρο της Γενεύης»], *Anagennesis. A Papyrological Journal* 112 (1981) 169-177.

24. [Σε συνεργασία με τον Claude Wehrli] «Une vieille chamelle et son petit (P. Gen. Inv. 49, inédit)» [«Μια γριά καμήλα και το μικρό της (Πάπυροι Γενεύης, κατ. 49, αδημοσ.)»], *Chronique d'Égypte* (Βρυξελλών) 57.113 (1982) 114-117.

25. [Σε συνεργασία με τον Claude Wehrli] «Invitation à la fête des saints Côme et Damien (P. Gen. inv. 84)» [«Πρόσκληση στην εορτή των αγίων Κοσμά και Δαμιανού (Πάπυροι Γενεύης, κατ. 84)»], *Studia Papyrologica. Revista española de papirología* 22 (1983) 5-8.

26. [Σε συνεργασία με τον Claude Wehrli] «Contrat d'achat de vin (P. Gen. inv. inédit)» [«Συμβόλαιο αγοράς κρασιού (Πάπυροι Γενεύης, κατ. 106, αδημοσ.)»], *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 52 (1983) 261-266, και πίνακας 11· και διορθώσεις, ό.π., 54 (1984) 270.

27. [Σε συνεργασία με τον Claude Wehrli] «Lettre d'un ecclésiastique (P. Gen. inv. 301)» [«Επιστολή ενός κληρικού (Πάπυροι Γενεύης, κατ. 301)»], *Chronique d'Égypte* (Βρυξελλών) 59.117 (1984) 149-157.

28. [Σε συνεργασία με τον Claude Wehrli] «Une affaire militaire (P. Gen. inv. 152, inédit)» [«Μια στρατιωτική υπόθεση (Πάπυροι Γενεύης, κατ. 152, αδημοσ.)»], *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 59 (1985) 71-74.

29. [Σε συνεργασία με την Αναστασία Δανάη Λαζαρίδου] «Improvisateurs chypriotes: une journée avec les poètes populaires des Kokkinochoria» [«Κύπριοι αυτοσχεδιαστές: μια μέρα με τους λαϊκούς ποιητές των Κοκκινοχωρίων»], στον τόμο *Contribution de Chypre à la civilisation néo-hellénique. Actes du VIIIème Congrès international des néo-hellénistes des universités francophones (Montpellier 10-12 mai 1984)* [Συμβολή της Κύπρου στον νεοελληνικό πολιτισμό. Πρακτικά του 8ου Διεθνούς Συνεδρίου των Νεοελληνιστών των Γαλλόφωνων Πανεπιστημίων], Montpellier 1986, σσ. 22-34.

30. «Introduction» [«Εισαγωγή»], στο λεύκωμα Charles Weber, *Iconostases / Εικονοστάσια*, φωτογραφίες του Ch. Weber, προοίμιο της Françoise Xenakis (στα αγγλικά και γαλλικά) [Genève] 1986 [Collection La Mémoire de l'œil], σσ. 7-12.

31. «Παρατηρήσεις στο τραγούδι της Αροδαφνούσας», ανακοίνωση στο Δεύτερο Διεθνές Κυπριολογικό Συνέδριο (Λευκωσία, 20-25.4.1982· δεν δημοσιεύτηκε, τελικά, στα Πρακτικά του Συνεδρίου).

32. «À la mémoire de Samuel Baud-Bovy (1906-1986). Samuel Baud-Bovy et la chanson populaire grecque» [«Εις μνήμην Samuel Baud-Bovy (1906-1986). Ο

Samuel Baud-Bovy και το ελληνικό δημοτικό τραγούδι», *Bulletin Annuel du Musée d'Ethnographie de la Ville de Genève* 28 (1987) 111-113. Βλ. και αριθ. 38.

33. «Δημοτικά τραγούδια και ποιήματα από παλιά χειρόγραφα. Σκέψεις για μια συγκεντρωτική επανέκδοση», στον τόμο Hans Eideneier (επιμ.), *Neograeca Medii Aevi: Text und Ausgabe. Akten zum Symposion Köln...* [Νεοελληνικά του Μεσαίωνα: Κείμενο και έκδοση. Πρακτικά του Συμποσίου της Κολωνίας...], Köln, «Romiosini», 1987, σσ. 85-87.

34. [Σε συνεργασία με τον Claude Wehrli] «Lettre concernant les droits de fermage» [«Επιστολή για τα δικαιώματα εκμίσθωσης χωραφιού»], *Aegyptus. Rivista italiana di egiptologia e papirologia* 68 (1988) 19-26.

35. [Σε συνεργασία με τους Μανούσο Μανούσακα, Κωνσταντίνο Στάικο και Hervé Genoud] *L'activité éditoriale des Grecs pendant la Renaissance. De l'Italie à Genève, XXVe-XVIe siècle / Η εκδοτική δραστηριότητα των Ελλήνων κατά την Αναγέννηση. Από την Ιταλία στη Γενεύη, 15ος -16ος αι.*, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού, 1988, 205 σελ. και εικόνες.

36. [Σε συνεργασία με τον François Bovon] «Actes de Philippe, I, d'après un manuscrit inédit» [«Πράξεις Φιλίππου, I, σύμφωνα με ανέκδοτο χειρόγραφο»], στον τόμο Δαμασκηνός Παπανδρέου, μητροπολίτης Ελβετίας - Wolfgang A. Bienert - Knut Schäferdiek (επιμ.), *Œcumenica et Patristica. Festschrift für Wilhelm Schneemelcher zum 75. Geburtsrag* [Οικουμενικά και πατριστικά. Τιμητικός τόμος για τα εβδομηκοστά πέμπτα γενέθλια του Wilhelm Schneemelcher], Chambésy, Μητρόπολη Ελβετίας - Stuttgart, W. Kohlhammer, 1989, σσ. 367-394.

37. [Σε συνεργασία με τους Μανούσο Μανούσακα και Κωνσταντίνο Στάικο] *L'activité éditoriale des Grecs pendant la Renaissance et les premiers livres grecs imprimés à Strasbourg / Η εκδοτική δραστηριότητα των Ελλήνων κατά την Αναγέννηση και τα πρώτα ελληνικά βιβλία που τυπώθηκαν στο Στρασβούργο*, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού, 1989, 190 σελ. και εικόνες.

38. «Samuel Baud-Bovy (1906-1986) et la chanson populaire grecque» [«Ο Samuel Baud-Bovy (1906-1986) και το ελληνικό δημοτικό τραγούδι»], στον τόμο *Samuel Baud-Bovy, Chansons aromounes de Thessalie / Κουτσοβλάχικα τραγούδια της Θεσσαλίας*, μετάφραση Δέσποινας Μαζαράκη, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη - Φιλολογικός Ιστορικός Λογοτεχνικός Σύνδεσμος (Φ.Ι.ΛΟ.Σ.) Τριχάλων, 1990, σσ. ια'-ιστ'. Βλ. και αριθ. 32.

39. «Georges Séféris ou le chagrin de la grécité» [«Ο Γιώργος Σεφέρης και ο καημός της ρωμοσύνης»], διάλεξη στο Πανεπιστήμιο Τρίτης Ηλικίας, 21.11.1990, Genève, Laboratoire audiovisuel universitaire, 1990, κασέτα 65 λεπτών.

40. Σημειώματα για δύο ελληνικά βιβλία που τυπώθηκαν στη Γενεύη (το 1638 και το 1824), στον τόμο Olivier Reverdin (επιμ.), *Ελληνικές εκδόσεις*

στην Ελβετία τον 16ο και 17ο αιώνα / *Impressions grecques en Suisse aux XVIe et XVIIe siècles*, μετάφραση Ελένη Ταμβάκη (δίγλωσση έκδοση), Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη. Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, 1991, σσ. 22-24 και 31-33.

41. «Un instrument de travail de Jacques Godefroy: le *Genevensis Graecus* 23, manuscrit byzantin du XIVe siècle» [«Ένα εργαλείο εργασίας του Jacques Godefroy: ο (κώδικας) *Genevensis graecus* 23, βυζαντινό χειρόγραφο του 14ου αιώνα»], στον τόμο Bruno Schmidlin - Alfred Dufour (επιμ.), *Jacques Godefroy (1587-1652) et l'Humanisme juridique à Genève. Actes du Colloque Jacques Godefroy [Ο Jacques Godefroy (1587-1652) και ο νομικός ουμανισμός στη Γενεύη. Πρακτικά του Συμποσίου Jacques Godefroy]*, Basel - Frankfurt [-Genève], Helbing & Lichtenhahn, 1991, σσ. 47-58.

42. Η Λύρα. Ωδαί Ανδρέα Κάλβου Ιωαννίδου του Ζακυνθίου, φωτοαναστατική ανατύπωση της πρώτης έκδοσης του 1824, με υστερόγραφο του επιμελητή στα γαλλικά και στα ελληνικά, Genève, Guil. Fick, 1992, 154+xvi σελ.

43. Thanassis Valtinos, *Bleu nuit presque noir*, μετάφραση στα γαλλικά του: Θανάσης Βαλτινός, Μπλε βαθύ σχεδόν μαύρο, με σημείωμα του μεταφραστή, Αθήνα - Paris, Κάουφμαν - Hatier, 1992, 84 σελ.

44. [Σε συνεργασία με τη Φοίβη Καραμέρου και το Γρηγόρη Φ. Στάθη], *Δέσποινα Μαζαράκη, Μουσική ερμηνεία δημοτικών τραγουδιών από αγιορειτικά χειρόγραφα*, β' έκδ. αναθεωρημένη-βελτιωμένη, πρόλογος S. Baud-Bovy, Αθήνα, Φίλιππος Νάκας, 1992, 202 σελ. με μουσικούς και φωτογραφικούς πίνακες.

45. «Παρατηρήσεις στα στροφικά σχήματα των παλαιότερων γνωστών ελληνικών τραγουδιών», στον τόμο N. M. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Αρχές της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας / Origini della letteratura neograeca. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca medii aevi (Βενετία, 7-10 Νοεμβρίου 1991)*, Venezia, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, τ. 2, 1993, σσ. 666-680.

46. Fred Boissonnas, *Το Άγιον Όρος εν έτει 1930. Κείμενα / Le mont Athos en 1930. Textes*, Αθήνα, «Άμμος», 1994, 103 σελ. με 50 ασπρόμαυρες φωτογραφίες.

47. «Franco-graeco-italica: appunti sulle canzoni profane del codice cipriota di Torino (B.N.J.II.9)» [«Γαλλο-ελληνο-ιταλικά: σημειώσεις για τα κοσμικά τραγούδια του κυπριακού κώδικα του Τουρίνου (B.N.J.II.9)»], στον τόμο Mario Vitti (επιμ.), *Testi letterari italiani tradotti in greco (dal '500 ad oggi) (Atti del IV Convegno di Studi Neogreci, Viterbo, 20, 21, 22 maggio 1993...)* [Ιταλικά λογοτεχνικά κείμενα μεταφρασμένα στα ελληνικά (από το 1500 ως σήμερα) (Πρακτικά του 4ου Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Viterbo, 20, 21, 22 Μαΐου 1993...)], Soveria Mannelli, Rubbettino, 1994, σσ. 9-12.

48. «Musique et poésie à la cour de Chypre au début du XVe siècle» [«Μουσική και ποίηση στην αυλή της Κύπρου στις αρχές του 15ου αιώνα»], στον τόμο *La langue, la littérature, l'histoire et la civilisation chypriotes. XIIIe Colloque international des néo-hellénistes des universités francophones, Université de Nancy II* [Κυπριακή γλώσσα, λογοτεχνία, ιστορία και πολιτισμός. 13ο Διεθνές Συνέδριο των νεοελληνιστών των γαλλόφωνων πανεπιστημίων, Πανεπιστήμιο Nancy II], Nancy, «Praxandre», 1995, σσ. 112-118.

49. [Σε συνεργασία με τους Frédéric Amsler και François Bovon] *Actes de l'apôtre Philippe. Introduction, traduction et notes* [Πράξεις του αποστόλου Φιλίππου. Εισαγωγή, μετάφραση και σημειώσεις], Turnhout, Brepols, 1996 [Apocryphes, 8].

50. [Σε συνεργασία με τους Frédéric Amsler και François Bovon] «Actes de Philippe» [«Πράξεις Φιλίππου»], στον τόμο François Bovon - Pierre Geoltrain (επιμ.), *Écrits apocryphes chrétiens, I* [Απόκρυφα χριστιανικά κείμενα, I], Paris, Gallimard, 1997 [La Pléiade, 442], σσ. 1179-1320.

51. François Portus, *Crétois, professeur de grec à l'Académie de Genève, de 1561 à 1581* [Φραγκίσκος Πόρτος, Κρητικός, καθηγητής ελληνικών στην Ακαδημία της Γενεύης, από το 1561 ως το 1581], διάλεξη στο Πανεπιστήμιο Τρίτης Ηλικίας, 6.5.1998, Genève, Laboratoire audiovisuel universitaire, 1998, κασέτα 50 λεπτών.

52. «L'audience genevoise du cours de littérature grecque moderne de Jacovaky Rizo Néroulos, en 1826» [«Το ακροατήριο του μαθήματος νεοελληνικής λογοτεχνίας του Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλού στη Γενεύη, στα 1826»], στον τόμο Roger Durand (επιμ.), *C'est la faute à Voltaire, c'est la faute à Rousseau. Recueil anniversaire offert à Jean-Daniel Candaux* [Φταίει ο Voltaire, φταίει ο Rousseau. Γενέθλια συναγωγή προσφερόμενη στον Jean-Daniel Candaux], Genève, Droz, 1997, σσ. 536-543.

53. «Ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός και οι αρχές των νεοελληνικών σπουδών στη Γενεύη (1826)», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 73, τχ. Β' (1998), σσ. 362-367 (λόγος κατά την έκτακτη συνεδρία της Ακαδημίας Αθηνών στις 13.10.1998, με ευκαιρία της επίσημης υποδοχής του Β. Bouvier ως αντεπιπέλλοντος μέλους της).

54. [Σε συνεργασία με την Α. Δ. Λαζαρίδου] «Ανέκδοτο σύγγραμμα του Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλού», στον τόμο *Ο Ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981. Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2-4 Οκτ. 1998, τ. 2, Αθήνα, «Ελληνικά Γράμματα», 1999, σσ. 51-63.*

55. [Σε συνεργασία με τους François Bovon και Frédéric Amsler] *Acta Philippi. Textus: Xenophontos 32 (Athos) et Vaticanus graecus 824* [Πράξεις Φι-

λίππου. Κείμενο: Ξενοφώντος 32 (Αθως) και *Vaticanus graecus* 824], Turnhout, Brepols, 1999 [Corpus Christianorum. Series Apocryphorum, 11].

56. [Σε συνεργασία με τους François Bovon και Frédéric Amsler] *Acta Philippi*. [II]. *Commentarius* [Πράξεις Φιλίππου. Σχόλια]. Turnhout, Brepols, 1999 [Corpus Christianorum. Series Apocryphorum, 12].

57. «Sur la paraphrase de l'Iliade contenue dans le Genavensis graecus 44» [«Για την παράφραση της Ιλιάδας που περιέχεται στον (κώδικα) Genavensis graecus 44»], στον τόμο *Homère chez Calvin: Figures de l'hellénisme à Genève. Mélanges Olivier Reverdin* [Ο Όμηρος στο σπίτι του Καλβίνου: Μορφές του ελληνισμού στη Γενεύη. Σύμμεικτα [προς τιμήν του] Olivier Reverdin], Genève, Bibliothèque publique et universitaire de Genève, 2000, σσ. 305-317.

58. [Σε συνεργασία με τους James Mac Conkey Robinson και Frédéric Amsler] *The critical edition of Q: synopsis including the Gospels of Matthew and Luke, Mark and Thomas with English, German and French translations of Q and Thomas* [Η κριτική έκδοση του Q: σύνοψη που περιλαμβάνει τα ευαγγέλια του Ματθαίου και του Λουκά, του Μάρκου και του Θωμά με αγγλική, γερμανική και γαλλική μετάφραση του Q και του (ευαγγελίου του) Θωμά], Louvain, Peters, 2000.

59. «Ελλαδικό Μοιρολόγι της Παναγίας και κυπριακός Θρήνος της Θεοτόκου», στον τόμο Κ. Πρωτοπαπά - Θεοχάρης Σταυρίδης - Κ. Δ. Λούης (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Προφορικής Θρησκευτικής Ποίησης της Κύπρου* (Λευκωσία, 8 Μαΐου 2002), Λευκωσία, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου - Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2003, σσ. 65-73.

60. [Σε συνεργασία με τον Frédéric Amsler] «Le Miracle de l'archange Michel a Chonai: introduction, traduction, et notes» [«Το θαύμα του αρχάγγελου Μιχαήλ στις Χώνες: εισαγωγή, μετάφραση και σημειώσεις»], στον τόμο David H. Warren - Ann Graham Brock - David W. Pao (επιμ.), *Early Christian Voices in Texts, Traditions, and Symbols. Essays in Honor of François Bovon* [Πρώιμες χριστιανικές φωνές σε κείμενα, παραδόσεις και σύμβολα. Δοκίμια προς τιμήν του François Bovon], Boston - Leiden, Brill, 2003, κεφ. 29, σσ. 395-407.

61. [Σε συνεργασία με τον François Bovon] «Étienne le premier martyr: du livre canonique au récit apocryphe» [«Στέφανος ο πρωτομάρτυς: από το κανονικό βιβλίο στην απόκρυφη διήγηση»], στον τόμο Cilliers Breytenbach - Jens Schröter (επιμ.), *Die Apostelgeschichte und die hellenistische Geschichtsschreibung. Festschrift für Eckhard Plümacher zu seinem 65. Geburtstag* [Η ιστορία των αποστόλων και η ελληνιστική ιστοριογραφία. Τιμητικός τόμος για τον Eckhard Plümacher στα εξηκοστά πέμπτα γενέθλιά του], Leiden, Brill, 2004 [Ancient Judaism & Early Christianity, 57], σσ. 309-331.

62. [Σε συνεργασία με τον François Bovon] «Prière et Apocalypse de Paul. Un fragment grec inédit conservé au Sinaï. Introduction, texte, traduction et notes» [«Προσευχή και Αποκάλυψις Παύλου. Ένα αδημοσίευτο ελληνικό απόσπασμα που σώζεται στο Σινά. Εισαγωγή, κείμενο, μετάφραση και σημειώσεις»], *Apocrypha. International Journal of Apocryphal Literatures* 15 (2004) 9-30.

63. «... εις το νησί της Κρήτης. Ανέκδοτοι δεκαπεντασύλλαβοι από χειρόγραφο του Σινά», στον τόμο Αστ. Αργυρίου (επιμ.), *Η Ελλάδα των νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα. Πρακτικά του Β' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Ρέθυμνο, 10-12 Μαΐου 2002*, τ. Α', Αθήνα, «Ελληνικά Γράμματα», 2004, σσ. 39-46.

64. «De la Paix d'Aristophane à la Résurrection de Patmos» [«Από την Ειρήνη του Αριστοφάνη στην Ανάσταση της Πάτμου»], στον τόμο A. Kolde - A. Lukinovich - A.-L. Rey (επιμ.), *Σύμμεικτα: Κορυφαίω άνδρί. Mélanges offerts à André Hurst* [Σύμμεικτα: Στον κορυφαίο άνδρα. Σύμμεικτα προσφερόμενα στον André Hurst], Genève, Droz, 2005, σσ. 333-337.

65. [Σε συνεργασία με τον François Bovon] «Un fragment grec inédit des Actes de Pierre?» [«Ένα αδημοσίευτο ελληνικό απόσπασμα των Πράξεων Πέτρου;»] *Apocrypha. International Journal of Apocryphal Literatures* 17 (2006) 9-54.

66. [Σε συνεργασία με τον François Bovon] «La Révélation d'Étienne ou l'Invention des reliques d'Étienne, le saint premier martyr (Sinaiticus Graecus 493)» [«Η Αποκάλυψις Στεφάνου ή η Εύρεσις των λειψάνων του αγίου πρωτομάρτυρος Στεφάνου (Sinaiticus Graecus 493)»] στον τόμο Albert Frey - Rémi Gounelle (επιμ.), *Poussières de christianisme et de judaïsme antiques (Mélanges Jean-Daniel Kaestli et Éric Junod)* [Κονιορτός αρχαίου χριστιανισμού και αρχαίου εβραϊσμού (Σύμμεικτα [προς τιμήν] των Daniel Kaestli και Éric Junod)], Lausanne, Éditions du Zèbre, 2007, σσ. 79-105.

67. «La vie musicale à la cour des Lusignans à la fin du XIVe et au début du XVe siècle. Le manuscrit de Turin J.II.9» / «Musical life in the Lusignan court in the late 14th and early 15th century. The Turin J.II.9 manuscript» [«Η μουσική ζωή στην αυλή των Λουζινιάν στα τέλη του 14ου και στις αρχές του 15ου αιώνα. Το χειρόγραφο του Τουρίνου J.II.9»], στον (γαλλοαγγλικό) τόμο Matteo Campagnolo - Marielle Martiniani-Reber (επιμ.), *Chypre d'Aphrodite à Mélusine. Éclairages archéologiques et historiques / From Aphrodite to Melusine. Reflections on the Archaeology and the History of Cyprus* [Η Κύπρος από την Αφροδίτη στη Μελουσίνη. Αρχαιολογικές και ιστορικές θεωρήσεις], Genève, «La pomme d'or», 2007, σσ. 139-146.

68. Nicolas Bouvier, *Το έξω και το μέσα / Le dehors et le dedans*, μετάφραση σε δίγλωσση έκδοση Αθήνα, «Στιγμή»-«Ζοέ» - Genève, Carouge, 2008.

69. «Élie-Ami Betant, helléniste et philhellène» [«Ο Élie-Ami Betant, ελληνιστής και φιλέλληνας»], στον τόμο *Mythes et réalités du XVIe siècle: foi, idées, images. Études en l'honneur d'Alain Dufour* [Μύθοι και πραγματικότητες του 16ου αιώνα: πίστη, ιδέες, εικόνες. Μελέτες προς τιμήν του Alain Dufour], Alessandria, Edizioni dell'Orso, 2008, σσ. 167-174.

70. Συνεργασία στον τόμο Sarah Gaffino Moeri - Sophie Gällnö - Noemi Poget κ.ά. (επιμ.), *Les papyrus de Genève. Quatrième volume, nos 147-205: textes littéraires, semi-littéraires* [Οι πάπυροι της Γενεύης. Τέταρτος τόμος, αριθ. 147-205: κείμενα λογοτεχνικά, ημι-λογοτεχνικά], Genève, Bibliothèque de Genève, 2010.

71. «Αντιφώνηση», στο τεύχος *Τελετή Αναγόρευσης του Bertrand Bouvier σε Επίτιμο Διδάκτορα*, Λευκωσία, Πανεπιστήμιο Κύπρου, 2011, σσ. 31-40.

72. «“Την Τζύπρον να μου τάξουσιν...”». Ο Κύπριος λαϊκός ποιητής και ο Μολιέρος», στον τόμο Ε. Αντωνίου (επιμ.), *Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου*, Λευκωσία, 29 Απριλίου-3 Μαΐου 2008. *Νεότερο Τμήμα Γ1*, Λευκωσία, Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, 2012, σσ. 451-457.

73. [Σε συνεργασία με τον François Bovon] «Miracles additionnels de Thècle dans le manuscrit de Rome, *Angelicus graecus 108*» [«Πρόσθετα θαύματα της Θέκλας στο χειρόγραφο της Ρώμης, *Angelicus graecus 108*»], *Apocrypha. International Journal of Apocryphal Literatures* 24 (2013) 91-110.

74. [Σε συνεργασία με την Αναστασία Δανάη Λαζαρίδου] *Jacovaky Rizo Néroulos, Analyse raisonnée de l'ouvrage intitulé «Charte Turquie» / Ιακωβάκης Ρίζος Νερούλος, Κριτική ανάλυση του συγγράμματος που επιγράφεται «Τουρκική Χάρτα»*. Εισαγωγή, έκδοση, μετάφραση, ευρετήρια, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 2013, 359 σελ. με 11 εικόνες.

75. «Παρατηρήσεις στα γαλλικά ποιήματα του κυπριακού χειρογράφου του Τορίνο», στον τόμο Μ. Πιερής (επιμ.), *Διά ανθύμησην καιρού και τόπου. Λογοτεχνικές Αποτυπώσεις του Κόσμου της Κύπρου*, Λευκωσία 2015, σσ. 83-89.

76. «L'enseignement linguistique et littéraire de Samuel Baud-Bovy» [«Η λογοτεχνική διδασκαλία της γλώσσας και της λογοτεχνίας από τον Samuel Baud-Bovy»], στον τόμο Bertrand Bouvier - Αναστασία Δανάη Λαζαρίδου - Hionia Sakia Petroff (επιμ.), *Samuel Baud-Bovy (1906-1986): néohelleniste, ethnomusicologue, musicien* [Ο Samuel Baud-Bovy (1906-1986): νεοελληνιστής, εθνομουσικολόγος, μουσικός], Genève, Droz, 2016 [Recherches et rencontres, 34], σσ. 27-31.

77. *Constantin Cavafis, Notes de poésie et de morale* [Κωνσταντίνος Καβάφης, *Σημειώματα Ποιητικής και Ηθικής*], εισαγωγή Γ. Π. Σαββίδης, μετάφραση Samuel Baud-Bovy και Bertrand Bouvier (διγλωσση έκδοση), Αθήνα, «Αιώρα», 2016.

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΜΑΡΘΑ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ

«ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΝΕΩΤΕΡΙΚΗ» ΣΤΟ ΛΙΒΙΣΤΡΟΣ ΚΑΙ ΡΟΔΑΜΝΗ; ΜΕΤΑΤΟΠΙΣΗ ΒΑΛΤΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ

Ξαναδιαβάζοντας πρόσφατα την πολυπλοκότερη δομικά δημώδη έμμετρη υστερομεσαιωνική μυθιστορία, τον *Λίβιστρο και Ροδάμνη*,¹ εντυπωσιάστηκα, ανάμεσα στα ασυνήθιστα κύρια ονόματα και τοπωνύμιά του, ιδίως από τα δύο ονόματα κρατών: *Λιταβία*², πατρίδας του Κλιτοβώντα, δήθεν μιας αρμενικής χώρας (με το εθνικό επίθ. *Λιτάβιος*)³, και (η) *Λίβανδρος*.⁴

Τα ονόματα θα μπορούσαν βέβαια να είναι φανταστικά/πλασματικά. Αν όμως δεν είναι ολότελα φανταστικά, αλλά έχουν κάποιο στήριγμα στην πραγματικότητα, τότε στον χάρτη της μεσαιωνικής (και νεότερης) Ευρώπης και της Εγγύς/Μέσης Ανατολής η πιθανή ετυμολογική βάση για το *Λιταβία* φαίνεται να βρίσκεται στη σχέση του ονόματος με τη *Λιθουανία*, όπως είχε υποθέσει ήδη η επιμελήτρια της παλιότερης έκδοσης *Jacoba Lambert*,⁵ και – προσθέτω, μάλιστα – από τον γερμανικό της τύπο, τη *Litauen* (για την αντιστοιχία του *ai* με το *au/ab* πρβ. ήδη λατινικά δάνεια στα ελληνικά όπως το *Augustus* > *Αύγουστος*). Ενδιαφέρον έχει, δηλαδή, ότι ο τύπος αυτός, που απαντά – απ' όσο γνωρίζω – μόνο στο *Λίβιστρος και Ροδάμνη*, δεν είναι δανεισμένος ούτε από τα λόγια λατινικά ή μια νεο-

Με συμβολές του Werner Voigt, Αμβούργο.

1. Χρησιμοποίησα κυρίως τις δυο νεότερες έγκυρες (αν και τμηματικές) εκδόσεις: Π. Α. Αγαπητός, *Αφήγησις Λιβίστρου και Ροδάμνης. Κριτική έκδοση της διασκευής α*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 2006 [Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, 9], και Τ. Λεντάρη, *Αφήγησις Λιβίστρου και Ροδάμνης (Livistros and Rodamne), The Vatican Version. Critical edition with introduction, commentary and index-glossary (editio princeps)*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 2007 [Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, 10].

2. Αγαπητός, ό.π. (παραλλαγή α), στ. 2755, 4395, 4578, και Λεντάρη, ό.π. (χφ. V), στ. 2407, 2417, 3883.

3. Μόνο στου Αγαπητού, ό.π., στ. 13. Το χφ. V (Λεντάρη, ό.π.) στον αντίστοιχο στ. 16 παραδίδει διαφορετικό κείμενο.

4. Αγαπητός, ό.π., (παραλλαγή α), στ. 777, 807, 1415, 1444, 2423 (χφ. N *λιβάντρου*), 2517, 3288, 3329, 3601, 4404, 4513 (χφ. N *λιβάνδρου*). Το χφ. V (Λεντάρη, ό.π.) δίνει παντού *λίβανδρος*, και μόνο στον στ. 2928 τη γεν. *λιβάνδρας*.

5. J. A. Lambert, *Le roman de Libistros et Rhodanné*. Amsterdam 1935, σ. 46.

λατινική γλώσσα, π.χ. τα ιταλικά (*Lit[h]uānia*,⁶ και ο κάτοικος *Lithuānus/Lituāno*) ούτε από τα ρωσικά (*Litvá*, και ο κάτοικος *Litvín* και *Litóvec*), τα πολωνικά (*Litwa*,⁷ και ο κάτοικος *Litwin* – τονισμένα στην πρώτη συλλαβή) ή τα ίδια τα λιθουανικά (*Lietuva*, τονισμένο στη λήγουσα).

Αυτό οδηγεί στη συνεξέταση του άλλου παράξενου τοπωνυμίου από το ίδιο κείμενο, του (η) *Λίβανδρος*, «ρηγάτου λατινικού», δηλαδή ρωμαιοκαθολικού βασιλείου, της πατρίδας του *Λίβιστρου*: Επίσης από [li-] αρχίζει το όνομα μιας κοντινής στη *Λιθουανία* περιοχής, της *Λιβονίας*, που πήρε το όνομά της από τους *Λίβονες*, έναν μικρό φιννικό λαό που ως σήμερα τον αφομοίωσαν σχεδόν ολοκληρωτικά κυρίως οι Λετονοί. (Ως το 1917 η *Λιβονία* αποτελούσε μέρος της τσαρικής αυτοκρατορίας, αλλά το 1918 χωρίστηκε, με γνώμονα τον τότε πληθυσμό του, σ' ένα νότιο τμήμα που περιήλθε στη *Λετονία* και σ' ένα βόρειο που ενσωματώθηκε στην *Εσθονία*.) Και εδώ πάλι φαντάζομαι πως ενδείκνυται ετυμολογικά μια *interpretatio teutonica*: η γερμανική ονομασία της *Λιβονίας* είναι *Livland* (> ρωσ. *Lifl'ándija*)· αν υποθεθεί ότι και η ονομασία αυτής της περιοχής έγινε γνωστή στους όψιμους Βυζαντινούς από την Κεντρική Ευρώπη – όπως το πιστεύω για τη *Λιταβία* –, τότε ο πιθανός αρχικός ελληνικός τύπος θα ήταν (η) **Λίβλανδος*, ο οποίος, με ανομοίωση των [l] – [l] > [l] – [r], μπορούσε να γίνει **Λίβρανδος*. Εφόσον όμως «νεότερα» κύρια ονόματα ελληνικά (ή εξελληνισμένα) σε -ρανδος σχεδόν δεν υφίστανται,⁸ οδηγείται κανείς στη σκέψη μήπως το δευτερογενές [r] μετατέθηκε στη λήγουσα: *Λίβανδρος*, πιθανόν και υπό την επίδραση του κύριου *Λίβιστρος*. Μιαν αντίθετη ανομοίωση, αλλά όμοια μετάθεση βρίσκουμε – όπως είναι γνωστό – στο *Βέλθανδρος* < *Bertrand*. Και στην περίπτωση του *Λίβανδρος* κάνει εντύπωση ότι αυτός ο μεσαιωνικός ελληνικός τύπος προφανώς δεν προήλθε από το λατινοϊταλικό *Livonia*, αν και δεν αποκλείεται κάποια παρετυμολογική επίδραση από το γνωστό από την αρχαιότητα όνομα χώρας *Λίβανος* (παρά τη διαφορά του γραμματικού γένους).

6. Πιθανόν από αυτό και ο τύπος *Λιτβανία* στο μεταγενέστερο έμμετρο οδοιπορικό *Κόποι και διατριβή του ταπεινού αρχιεπισκόπου Αρσενίου Ελασσόνας* (περίπου 1589), στ. 9 και αλλού· βλ. Κυρ. Κ. Παπουλίδης - Κων. Κ. Παπουλίδης, *Helleno-russica ήτοι Τεκμήρια της πρώιμης νεοελληνικής γραμματείας περί της Ρωσίας (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη, Εκδ. Κυριακίδη, 2014, σ. 161.

7. Έτσι, της *λήτβας*, το 1693 στην ελληνική μετάφραση της εκκλησιαστικής σλαβικής («ρωσοσλαβικής») *Συνόψεως του Πρώσου (!) Ιννοκέντιου Γκίτσι(ι)ελ* (δηλ. Giesel)· βλ. Κυρ. Κ. Παπουλίδης - Κων. Κ. Παπουλίδης, ό.π., σ. 51.

8. Εξαιρώ αρχαία τοπωνύμια με παραπλήσια κατάληξη όπως ο πληθ. του ουδ. *Λάβρανδα* ή *Λάβραυνδα* της Καρίας στη ΝΔ. Μικρά Ασία.

Για το ότι πράγματι δικαιούμαστε να εξιγιάσουμε τους όψιμους βυζαντινούς τύπους των ονομάτων της Λιθουανίας και της Λιβονίας μέσω των γερμανικών συνηγορεί αρκετά και το ότι τα τελευταία, από τον 13ο αι. κ.ε. με την κυριαρχία του Τευτονικού Τάγματος (στη Λιβονία ήδη από το 1237), έγιναν γρήγορα η κοινή γλώσσα των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων της Εσθονίας, της Λιβονίας και της Κουρλάνδης (άλλου μέρους της μετέπειτα Λετονίας)⁹ υπενθυμίζω τους εκεί γερμανούς ευπατρίδες και γενικά την ως το 1939, χρονιά της υποχρεωτικής της μετανάστευσης στη Γερμανία, γερμανική μερίδα του πληθυσμού, κυρίως στις παράλιες πόλεις, οι οποίες παλιότερα ήταν όλες τους μέλη της Τευτονικής Χάνσας (ή Χανσεατικής Ένωσης).

Άλλωστε, τρία επιπλέον λεξιλογικά στοιχεία της ίδιας μυθιστορίας μάς οδηγούν προς την κεντρική-ανατολική Ευρώπη:

1. Το άπαξ λεγόμενο ουσ. *σουκανία* της – παλιότερης σωζόμενης – παραλλαγής *α* (στ. 2308), «μακριά φούστα της γυναικείας φορεσιάς χωρίς μανίκια», είναι σλαβικής προέλευσης (πολωνικά *suknia*, σερβοκροατικά *suknja*, τσέχικα *sukně*, παράγωγο από το κοινό σλαβικό *sukno* «ύφασμα») και χαρακτηρίζεται στο κείμενο ως «λατίνικον ρούχον».¹⁰ Το «λατίνικον» προφανώς σημαίνει πάλι «δυτικό, των ρωμαιοκαθολικών».

2. Το κύριο όνομα *Βερδερίχος*, που πιθανότατα προέρχεται από το μεσαιωνικό γερμανικό *Fr(i)ederich* (σήμερα *Friedrich*) «Φρ(ε)ιδερίκος».¹¹ Αναπάντεχο είναι ιδίως το ηχηρό αρχικό σύμφωνο του *Βερδερίχος*, για την εξήγηση του οποίου υποθέτω σλαβική μεσολάβηση του ονόματος, επειδή στο φωνητικό σύστημα της παλαιοσλαβικής δεν υπήρχε [f], και αυτό σε δάνειες λέξεις αντικαταστάθηκε από άλλα χειλικά, ιδίως στα τσέχικα κανονικά από το [b], πρβ. π.χ. τα *barva* (έτσι και στα ουκρανικά και τα σλοβένικα, καθώς και στα πολωνικά, όπου γράφεται *barwa*) < *Farbe*,¹² «χρώμα, μπογιά», *bažant* < *Fasan*

9. Βλ. π.χ. F. Kohl, *Die deutsch-russischen Ostseeprovinzen oder Natur und Völkerleben in Kur-, Liv- und Esthland*, Dresden - Leipzig 1841, σσ. 225-226.

10. Βλ. και Αγαπητός, ό.π. (σημ. 1), σ. 492, όπου ο μελετητής παράγει την ξενική λέξη από έναν μεσαιωνικό γαλλικό τύπο *suqenie*, η γραφή του οποίου όμως – με *q* χωρίς ακόλουθο *u* – ξενίζει.

11. Ο W. Voigt με πληροφορεί πως υπήρξε και αρχαίο «άνω γερμανικό» (althochdeutsches) βαφτιστικό *Berterich*, και σήμερα επώνυμο *Werderich/Wert(e)rich*, στην Έση και τη Βαυαρία· βλ. E. Förstemann, *Altdeutsches Namenbuch I. Personennamen*, Bonn ²1900, ανατύπ. München-Hildesheim, 1966, στο λήμμα *Beraht*. Δεν νομίζω όμως πως ένα από αυτά τα τόσο σπάνια ονόματα είναι πιθανόν να έφτασε ως τα ελληνικά, ενώ το *Fr(i)ederich* είχε την αίγλη και μεσαιωνικών αυτοκρατορικών ονομάτων. Αλλά, ακόμη και αν το έτυμο ήταν το *Werderich*, το -χ- του *Βερδερίχος* θα αποδείκνυε τη γερμανική προέλευσή του.

12. Πρβ. και P. M. Hill, «Selected Lexical-Semantic Groups (Colour Terms, Kinship Terms)», στον τόμο K. Gutschmidt - S. Kempgen - T. Berger - P. Kosta (επιμ.), *Die slavischen Sprachen I*

(αν και η λέξη μπορεί να είναι δανεισμένη και από άλλη γλώσσα), «φασιανός», *biřmouati* < *firmen* «παρέχω το Άγιο Χρίσμα» κ.τ.ό. Έτσι και το Φρ(ε)ιδερίκος στα σύγχρονα τσέχικα λέγεται *Bedřich*, με ανομοιωτική αποβολή του πρώτου [r]. Ο τύπος Βερδερίχος (με [v]- και -[x]-) απαντά αποκλειστικά στο *Λίβιστρος* και *Ροδάμνη*,¹³ και η διατήρηση του πρωτογενούς [x] αποτελεί το επιχείρημά μου υπέρ μιας (έμμεσης έστω) προέλευσης από τα μεσαιωνικά γερμανικά και εναντίον της *communis opinio* για λατινορομανική μεσολάβηση αυτού του τύπου. Το *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* αναγράφει αποκλειστικά τύπους του ονόματος με Φρ- και -κ- ή -γ-, δηλαδή τύπους με άμεση ιταλική (τοσκανική), βενετική ή γαλλική προέλευση.

3. Αλλά και το όνομα του «ήρωα», *Λίβιστρος*, είναι, κατά τη γνώμη μου, τευτονικής καταγωγής. Εδώ βλέπω δύο δυνατότητες: Η πρώτη είναι να προέρχεται από το γερμ. *lieb(e)ster*, τον υπερθετικό του επιθέτου *lieb*, «φίλος, αγαπημένος»¹⁴ – σύμφωνα μ' αυτή την εκδοχή θα ταίριαζε το ότι το *Livland* ενδέχεται να συνδέθηκε παρετυμολογικά και με το *lieb* (ιδιωματικά γερμ. *liev, leev*) ως «*Liebesland*» (Χώρα της Αγάπης, πρβ. π.χ. το *Ερωτόκαστρον*), ιδέα που ανήκει στον φίλο νεοελληνιστή και πτυχιούχο αγγλικής φιλολογίας δόκτορα Werner Voigt, που επιπλέον είναι και καλός γνώστης της ιστορίας των τευτονικών γλωσσών. Τη δεύτερη δυνατότητα τη βρήκε εξ ολοκλήρου ο ίδιος: προέλευση από το *Li(e)bestro/Liestro*, σπάνιο επώνυμο σήμερα στη Θουριγγία,¹⁵ σχετικά συχνότερο στις Κάτω Χώρες,¹⁶ παλιότερα όμως βαφτιστικό όνομα, του οποίου το δεύτερο συστατικό αποτελεί το ολλανδικό *-tro(uw)* ή το ιδιωματικό γερμ. *-tro*, «πιστός», αντίστοιχο του κοινού γερμ. *treu*. Οπωσδήποτε πάντως το ομοιόαρκτο ανάμεσα στο *Λίβιστρος* και το όνομα της χώρας του, *Λίβανδρος*, θα πρέπει να ήταν σκό-

The Slavic Languages. Ein internationales Handbuch zu ihrer Struktur, ihrer Geschichte und ihrer Erforschung / An International Handbook of Their Structure, Their History and Their Investigation, ημίτομος 2, Berlin, De Gruyter - Mouton, 2014, σ. 1743.

13. Η πλειονότητα των χφφ της διασκευής α και το χφ. V δίνουν τακτικότητας βερδερίχ-, μόνο το P αποκλειστικά βενδερίχ- (ίσως το -νδ- να αποδίδει το ξένο [d]: **Βερδερίχ-*, με ανομοιωτική αποβολή του πρώτου [r] > **Βεδερίχ-*, πρβ. π.χ. το συχνό κώδικας < αιτ. *codicem*). Σπανιότατος στο *Λίβιστρος* είναι ο τύπος βερδερωχ- (μόνο στους στ. N 2412 και 3522, καθώς και S 2409).

14. Ο W. Voigt εντόπισε 60 σύγχρονες περιπτώσεις του επωνύμου *Liebst(er)* στη Γερμανία, κυρίως στη Βαυαρία και την Έση. Πρβ. και τα αρχαία και νέα ελληνικά ονόματα του τύπου Αγαπητός (βαφτιστικό και επώνυμο), Αγάπη, Φιλούμενος, -ένη, Φιλήτας, Έρασμος, -ία, Ερωφίλη, λατ. *Amandus*, -a, γαλλ. *Aimé(e)* κ.τ.ό.

15. Ένα άτομο ονόματι Georg *Liebstroh* (χωρίς το δεύτερο -e-) εντοπίζεται στο Sonneberg της Θουριγγίας (<http://addressbuch-landsberg.de/nzsonneb/schulmeister.html>).

16. <https://www.sas.com/.../Liestroen-SAS-bundelen-...> Ο W. Voigt βρήκε το *Liestro* μεταξύ άλλων και σε 3 ή 4 άτομα στον τηλεφωνικό κατάλογο του Apeldoorn.

πιμο εκ μέρους του συγγραφέα, όπως και η τρισυλλαβία των δύο ονομάτων και το καταληκτικό -ρος.¹⁷

Δεν ξέρουμε, δυστυχώς, γιατί ο συγγραφέας χρησιμοποίησε δύο ονόματα βαλτικών χωρών και τις μετέθεσε κάπου στην Ανατολή ή την Ανατολική Μεσόγειο – μήπως αυτή η γεωγραφική περιοχή τού φάνηκε πιο κατάλληλη για την παραμυθική υπόθεσή του; Ίσως να μην είναι και σύμπτωση το ότι το όνομα της γειτονικής προς τη Λιθουανία Πρωσίας στα όψιμα μεσαιωνικά ελληνικά είχε (και;) τη μορφή *Πουρσία* (στον Κανανό Λάσκαρη),¹⁸ μορφή της οποίας μόνο το πρώτο φωνήεν διέφερε από το πασίγνωστο *Περσία*. Εάν λοιπόν ο ποιητής του *Λίβιστρου* ήξερε τον τύπο *Πουρσία*, δεν θα του ήταν και τόσο προβληματικό να μεταθέσει τις δυο βαλτικές χώρες κοντά στην *Περσία*.

Ας τελειώσουμε με μία ακόμη παρατήρηση για τα κύρια ονόματα: Ήδη η εκδότρια J. Lambert σημείωσε¹⁹ πως τα γυναικεία ονόματα του μυθιστορημάτων, τα *Ροδάμνη*, *Μυρτάνη* και *Μελανθία*, ανήκουν στον κύκλο των ανθέων, και μπορούμε να προσθέσουμε ότι και το όνομα του «ευνουχόπουλου» – και γι' αυτό ελάχιστα ανδρικού – *Βέτανος* πιθανόν να σχετίζεται με ένα φυτωνύμιο, το μεσαιωνικό ελληνικό βέττανον, «παντζάρι, γογγύλι, σέσκουλο».²⁰

Επανερχόμαστε στη διεύρυνση του γεωγραφικού ορίζοντα: Οι περιοχές στα ανατολικά της Βαλτικής πιθανόν να ήταν άγνωστες στους Βυζαντινούς ως τον 13ο αι., οπότε αυτές άρχισαν, με τον εκχριστιανισμό τους, να μπαίνουν στο πλαίσιο του «πολιτισμένου» κόσμου:

17. Υπάρχει πάντως και σπάνιο ιταλικό, μάλλον παροξύτονο, επώνυμο *Lifestro*. Μια άλλη έντονη φωνητική ομοιότητα υπάρχει ανάμεσα στα *Κλιτοβών* και *Λιταβίων* (χώρα)· ο γραφέας του Ν πλησίασε ακόμη περισσότερο αυτά τα δύο ονόματα: στους στ. 2755 και 4395 έγραψε «της κλιτοβίας τα μέρη» αντί για το «της λιταβίας το κάστρον» των άλλων χφφ της παραλλαγής α. Στην *Επιδημία Μάζαρι εν Άδου* (βλ., πρόχειρα, J. N. Barry - M. J. Share - A. Smithies - L. G. Westerink (επιμ.), *Mazaris' Journey to Hades to Hades or Interviews with Dead Men about Certain Officials of the Imperial Court*, Buffalo, N.Y., State University of New York, 1975 [Arethusa Monographs, 5], σ. 38) αναφέρεται για την Κωνσταντινούπολη του 1414 κάποιος γιατρός ονόματι *Λίβιστρος* («latin name» κατά τους εκδότες), βλ. και E. Trapp κ.ά., *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, τχ. 6, Wien 1983, αρ. 14891.

18. Σπ. Λάμπρος, «Κανανός Λάσκαρις και Βασίλειος Βατάτζης, δύο Έλληνες περιηγηταί του ΙΕ' και ΙΗ' αιώνας», *Παρνασσός* 6, τχ. 7-8 (Ιούλ. - Αύγ. 1881), 706 και 707: «η επαρχία της *Πουρσίας*». Εκεί το χφφ. παραδίδει τη μία φορά *λιβανία* (ο Λάμπρος «διόρθωσε»: *Λιβονία*), που αφήνει να σκεφτούμε επίδραση του *Λίβανος*.

19. Lambert, ό.π. (σημ. 5), σ. 47.

20. E. Trapp κ.ά., *Lexikon zur byzantinischen Gräzität*, τχ. 2, Wien 1996, σ. 276. Το χφφ. Ν της παραλλαγής α έχει *Βέλτανος*, ίσως από εσφαλμένη ανάγνωση αρχικού -ττ-, ενώ στο χφφ. Ε ο ευνούχος παραμένει ανώνυμος.

Η Λιβονία, ενσωματωμένη σταδιακά ως τα 1237 στην επικράτεια του Τευτονικού Τάγματος, είχε ήδη προσχωρήσει νωρίτερα στον ρωμαιοκαθολικισμό, ενώ η Λιθουανία ήταν ακόμα ειδωλολατρική, και θα παρέμενε για πάνω από έναν αιώνα. Από το 1340 περίπου τόσο η Μόσχα όσο και η Ρώμη προσπάθησαν βέβαια να την προσηλυτίσουν, αλλά η τελική έκβαση αυτής της άμιλλας – υπέρ της παπικής Εκκλησίας – προήλθε από τον μέγα δούκα της *Jag(i)ello*, που το 1386 βαφτίστηκε με το ρωμαιοκαθολικό τυπικό, κάλεσε πολωνούς ιεραπόστολους στη χώρα του, παντρεύτηκε την κληρονόμο του πολωνικού θρόνου Εδβίγη (*Jadwiga*) και ανακηρύχθηκε βασιλιάς της ενωμένης Πολωνίας και Λιθουανίας, που έμελλε να εξελιχθεί σε μεγάλη δύναμη ήδη επί της βασιλείας του. Τότε, το αργότερο, πρέπει να έγινε γνωστή στο Βυζάντιο και η Λιθουανία, μολονότι δεν γνωρίζω αν την εποχή εκείνη αναπτύχθηκαν και εμπορικές σχέσεις του κράτους των Παλαιολόγων με τις χώρες της Βαλτικής ή αν τυχόν κατέβηκαν από τις βαλτικές χώρες μισθοφόροι στην Κωνσταντινούπολη.

Αν ισχύουν τα προηγούμενα, μπορεί να έχουμε και κάποια πρόσθετη ένδειξη για την εποχή της συγγραφής του *Λίβιστρου*. Πιθανότερος μου φαίνεται όχι ο 13ος αι., αλλά, λόγω και της αναφοράς στη Λιθουανία, ο 14ος αι. και η περίοδος ύστερα από το 1340.²¹ Εφόσον θεωρούμε πια πιο πιθανό για τον αφηγηματικά ευθύγραμμο, παραμυθικότερο και γλωσσικά λογιότερο/αρχαιότερο *Καλλίμαχο* και *Χρυσορρόη* να προέρχεται από το χέρι του πρίγκιπα Ανδρόνικου,²² να γράφτηκε δηλαδή ανάμεσα στα 1310 και 1340, μπορούμε να πούμε πως ο συνθετότερος *Λίβιστρος* πιθανόν να είναι έργο λίγο μεταγενέστερο. Βρισκόμαστε λοιπόν σε καλό δρόμο για να ξεπεράσουμε την απαισιόδοξη γνώμη του Hans-Georg Beck ότι ίσως δεν θα γίνει ποτέ δυνατόν να προσδιοριστεί η χρονολογική ακολουθία των τριών «πρωτότυπων» δημωδών έμμετρων μυθιστοριών της υστερομεσαιωνικής περιόδου.²³

21. Συμφωνώ εδώ και με τις χρονολογικές εικασίες/συμπεράσματα του πρόωρα χαμένου Δ. Κ. Μιχαηλίδη, «Νέες χρονολογήσεις μεσαιωνικών δημωδών κειμένων», στον τ. Ν. Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας / Origini della letteratura neograeca. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi (Βενετία, 7-10 Νοεμβρίου 1991)*, Venezia, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, 1993, τ. 2, σσ. 148-155, αν και ξεκινούν από διαφορετικές αφετηρίες. Άλλωστε, αν η μυθιστορία είχε γραφτεί στη Νίκαια των Λασκαριδών, θα περιμέναμε κάποια αντιλατινική αιχμή μέσα στο κείμενο· βλ., σχετικά, Αγαπητός, ό.π. (σημ. 1), σσ. 51-52, ο οποίος, όμως, στη σημ. 35 αφήνει ανοιχτή και τη δυνατότητα η μυθιστορία να γράφτηκε κατά τον 14ο αι. Τη χρονολόγηση στον 13ο αι. την είχε υποστηρίξει ο ίδιος ήδη από παλιότερα, «Η χρονολογική ακολουθία των μυθιστορημάτων *Καλλίμαχος*, *Βέλθανδρος* και *Λίβιστρος*», στον τ. Παναγιωτάκης (επιμ.), ό.π., σσ. 101-117.

22. Βλ. G. S. Henrich, «Ein neu(artig)es Argument für den Prinzen Andrónikos als Autor von *Kallimachos* und *Chrysorrhóē*», *Παρεχβολαί* 2 (2012) 77-84 (<http://ejournals.lib.auth.gr/parekbolai>).

23. H.-G. Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, München 1971, σ. 129.

Για την ώρα, ας μείνουμε στη διαπίστωση πως – σε αντίθεση προς τις άλλες δύο δημώδεις ερωτικές μυθιστορίες – στο *Λίβιστρος και Ροδάμνη* τα ξενικά ονόματα δύο χωρών, δύο κύρια ονόματα κτλ. είναι πιθανόν να μην προέρχονται από τη λατινορομανική γλωσσική σφαίρα, αλλά, έστω και έμμεσα, από την τευτονική (και άμεσα μάλλον από τη σλαβική).

Πανεπιστήμιο Λιψίας - Αμβούργο

GÜNTHER S. HENRICH

ΔΥΟ ΚΩΔΙΚΕΣ ΤΟΥ ΚΑΙΣΑΡΙΟΥ ΔΑΠΟΝΤΕ
(ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ Ε. ΚΟΥΡΙΛΑ)
ΣΤΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ.
ΨΕΥΔΟ-(Σ)ΦΡΑΝΤΖΗΣ ΚΑΙ ΑΝΘΗ ΝΟΗΤΑ

Το 1992 το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων απέκτησε τη βιβλιοθήκη και το αρχείο του βορειοηπειρωτικής καταγωγής Ευλόγιου Κουρίλα, πρώην μητροπολίτη Κορυτσάς και καθηγητή της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.¹ Μεταξύ των 16.000 τόμων της βιβλιοθήκης του περιλαμβάνονται και 30 χειρόγραφα. Πρόκειται για βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς κώδικες, κάποτε για σπαράγματα κωδίκων, μαζί με αυτόγραφα λογίων του 18ου και του 19ου αι. Τα περισσότερα από τα χειρόγραφα της συλλογής παραμένουν άγνωστα στη φιλολογική και ιστορική έρευνα ή ανεκμετάλλευτα.² Στη μελέτη αυτήν παρουσιάζονται δύο άγνωστοι κώδικες της συλλογής που σχετίζονται με τον Καισάριο Δαπόντε και διαφωτίζουν πτυχές του συγγραφικού έργου και της προσωπικότητάς του.

1. Ο αριθμημένος με τον αριθ. 6 (σε ετικέτα επικολλημένη στη ράχη της στάχωσης) χάρτινος κώδικας της συλλογής αποτελείται από 186 φύλλα (I+148+I) διαστ. 26,5x16 εκ. Τα φύλλα αριθμούνται με αραβική αρίθμηση στην πάνω δεξιά γωνία του recto των φύλλων. Ο κώδικας είναι σταχωμένος με χαρτόνι καλυμμένο με δέρμα καφέ χρώματος που φέρει έκτυπη διακόσμηση.

Στο χειρόγραφο παραδίδεται το *Cronicon Maius* του Ψευδο-(Σ)φραντζή:³
φ. 1^ο: Γεωργί(ου) τοῦ Φραντζῆ μεγάλ(ου) λογοθέτου τῆς ἐν / Κωσταντινου-

Ευχαριστίες οφείλονται στον ομότιμο καθηγητή του Α.Π.Θ. Γ. Κεχαγιόγλου για τις εὑστοχες παρατηρήσεις και υποδείξεις του.

1. Για τον Ε. Κουρίλα (1880-1961) και τη διαδικασία πρόσκτησης της βιβλιοθήκης και του αρχείου του από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων βλ. Μ. Ζάγκλη-Μπόζιου, *Ευλόγιος Κουρίλας (1880-1961). Το Αρχείο του στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2009 [ΕΕΦΣΠΙ, Παράρτημα, 70], σσ. 5-28.

2. Μια πολύ συνοπτική παρουσίασή τους επιχειρήθηκε στον κατάλογο του αρχείου του Ε. Κουρίλα, βλ. Ζάγκλη-Μπόζιου, *ό.π.*, σσ. 532-542. Βλ. επίσης Δ. Αποστολόπουλος - Π. Μιχαηλάρης - Μ. Παϊζή, «Ένα περιώνυμο νομικό χειρόγραφο που ελάνθανε. Το “χειρόγραφο Γ, του Γεράσιμου Αργολίδος”»: ένας άγνωστος κώδικας του Νικολάου Καρατζά», *Ελληνικά* 45 (1995) 85-109, και Μ. Παϊζή-Αποστολοπούλου, «Γνωστά και άγνωστα ιστορικά έργα της Τουρκοκρατίας σε χειρόγραφο του Νικολάου Καρατζά», *Ο Εραμιστής* 28 (2011) 193-210.

3. Για την παράδοση και τις εκδόσεις του κειμένου βλ., πρόχειρα, Α. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι*, τ. 4: 13ος-15ος αι., Αθήνα 2015, σσ. 571-592.

πόλει ποτὲ βασιλείας Ρωμαίων) χρονολογικὸν, ἀρχόμενον ἀπὸ τῆς βασιλείας τοῦ / Παλαιολόγου), μέχρι τῆς ἀλώσεως αὐτῆς τῆς Κων/σταντινουπόλεως, καὶ τέλος) τῆς τῶν Ρωμαίων βασιλείας / βιβλίον α^{ον}. φ. 56^v: τέλος τοῦ α^{ον} βιβλίου / βιβλίον δεῦτερον ἀρχόμενον μετὰ τὴν θανὴν τοῦ βασιλέως κὺρ Μανουὴλ / τοῦ Παλαιολόγου· φ. 89^r: τέλος τοῦ βιβλίου τῆς βασιλείας Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου / βιβλίον τρίτον· φ. 132^v: τέλος τοῦ γ^{ον} βιβλίου / βιβλίον Δ^{ον}. φφ. 184^r. Τέλος, τῷ δὲ Θεῷ ἀτελεύτητος Δόξα.

Το κείμενο ἔχει αντιγραφεῖ ἀπὸ τρεῖς συνεργαζόμενους γραφεῖς: Α, φφ. 1^r- 58^r (στ. 19)· Β, φφ. 58^r (στ. 20) - 65^v (στ. 7), 66^v-141^v (στ. 11), 141^v (στ. 22) - 182^v· Γ, φφ. 65^v (στ. 8) - 66^r, 89^r (στ. 1), 141^v (στ. 13-23), 183^r-184^r. Ο γραφέας Γ, με βάση παλαιογραφικὰ κριτήρια, ταυτίζεται με τὸν Δαπόντε, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ αντιγραφέας ἐνὸς μικροῦ τμήματος τοῦ κώδικα (Εικ. 1), εἶχε καὶ τὴν ἐπιμέλεια τῆς αντιγραφῆς του, καθὼς συμπληρώνει με τὴ γραφίδα του τὸν βραχυγραφημένο τίτλο τοῦ κειμένου στο πάνω μέρος τοῦ recto ἢ verso των φφ. 1^v-157^r (ἱστορίας φραντζῆ βιβλίον α^{ον} / βιβλίον β^{ον} / γ^{ον}), ἐπιφέρει διορθώσεις (στο διάστιχο ἢ στα περιθώρια, με ἢ χωρὶς παραπεμπτικὸ σύμβολο) στο κείμενο που αντιγράφουν οἱ δύο ἄλλοι γραφεῖς στα φφ. 4^{r-v}, 7^r, 15^r, 23^{r-v}, 27^v, 31^r, 34^r, 47^v, 49^r, 55^v, 57^r, 58^{r-v}, 61^v, 63^{r-v}, 64^{r-v}, 90^r, 102^{r-v}, 105^r, 117^v, 143^v, 148^r, 149^r, 154^v, 157^v, 149^r, 169^v (Εικ. 2), καὶ προσθέτει τὶς λέξεις *προβλήματα* / τῷ μεγάλο στο τελευταῖο φύλλο, που δὲν φέρει ἀρίθμηση. Με τὴ δική του γραφίδα ἔχει ἐπίσης ἀριθμήσει με ἀραβικὴ ἀρίθμηση τὰ γραμμένα φύλλα τοῦ κώδικα 1^r-184^r. Ο γραφέας Β σημειώνει τὸν βραχυγραφημένο τίτλο τοῦ κειμένου στο πάνω μέρος τοῦ recto ἢ verso των φφ. 157^v-182^r (ἱστορίας φραντζῆ βιβλίον γ^{ον} / βιβλίον δ^{ον}).

Ο κώδικας δὲν φέρει ἰδιαίτερη διακόσμηση. Μία διακοσμητικὴ ταινία παρεμβάλλεται στο φ. 89^r μετὰξὺ τοῦ τέλους τοῦ βιβλίου β^ι καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ βιβλίου γ^ι. Τὰ πρωτογράμματα μερικῶν κεφαλαίων καταγράφονται με παχύτερη μελάνη καὶ σε μεγαλύτερο μέγεθος, καὶ ἐξέχουν στο ἀριστερό περιθώριο τῆς σελίδας.

Χάρη στὴν ταύτιση τοῦ τρίτου γραφέα (που εἶχε καὶ τὴν ἐποπτεία καὶ ἐπιμέλεια τῆς ὅλης αντιγραφῆς τοῦ κώδικα) με τὸν σκοπελίτη μοναχό, εἶναι δυνατὴ καὶ ἡ χρονολόγηση τῆς αντιγραφῆς του. Εφόσον δὲν πρόκειται γιὰ σύμμικτο κώδικα που ἀπαρτίστηκε ἀπὸ στάχωση διαφορετικῶν τευχῶν, ἡ αντιγραφή του μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ καταρχὴν πρὶν ἀπὸ τὸ 1784, ἔτος θανάτου τοῦ Δαπόντε (1713/1714-1784).

Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀπὸ τὰ (λιγότερα, συγκριτικὰ) χειρόγραφα τοῦ πολυγραφώτατου μοναχοῦ στο ὁποῖο δὲν παραδίδονται κείμενα με ἐκκλησιαστικό/θεολογικό/θρησκευτικό περιεχόμενο ἢ δικά του αὐτόγραφα

έργα,⁴ αλλά ένα υστερομεσαιωνικό χρονικό το οποίο δεν γνώρισε πολύ μεγάλη χειρόγραφη παράδοση.⁵

Κάποιες σημειώσεις στο λευκό φύλλο που είναι επικολλημένο στο εσωτερικό της στάχωσης στο τέλος του κώδικα διευκρινίζουν ακριβέστερα τον χρόνο αντιγραφής του αλλά και την κατάληξή του στην συλλογή του Ε. Κουρίλα. Στο πάνω μέρος του φύλλου καταγράφονται εις ενθίμισιν κάποιες σημειώσεις για δανεισμό ποσών (σε γρόσια). Στο κάτω μέρος του ίδιου φύλλου με το ίδιο χέρι καταγράφεται το σημείωμα: 1766 αυγούστου 9 / ενθίμησιν ἔδωσα τοῦ κῦρ / Ἰωάννου Φαρμακοπούλου γρόσια -33. Με παλαιογραφικά κριτήρια ο γραφέας των σημειώσεων αυτών μπορεί να ταυτιστεί με τον γραφέα των σημειώσεων στα φφ. Γ', 137' του αυτόγραφου κώδικα της συλλογής παροιμιών του Παρθένιου Κατζιούλη, κώδικα που συγκαταλέγεται στα χειρόγραφα της συλλογής του Ε. Κουρίλα.⁶

Η χρονολογία αυτή του σημειώματος, 9.8.1766, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το χειρόγραφο είχε αντιγραφεί κατά την πρώτη περίοδο του βίου του Δαπόντε, και συγκεκριμένα πριν από τον Αύγουστο του 1766, οπότε βρισκόταν πια στην κατοχή του κτήτορα ο οποίος κατέγραψε σε φύλλο του τα ποσά που είχε δανείσει ή δανειστεί. Είναι πιθανό λοιπόν ότι πρόκειται για ένα από τα χειρόγραφα που γνωρίζουμε πως αντέγραφε/επιμελούνταν ο Δαπόντες, είτε δεχόμενος αντιγραφικές παραγγελίες για βιοποριστικούς λόγους στα πρώτα χρόνια της παραμονής του στο Βουκουρέστι (1731-1735) είτε και αργότερα, κατά το διάστημα της ζωής του στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες κ.α., και πάντως μάλλον πριν από την εγκατάστασή του στο Άγιον Όρος.⁷

4. Για την καταγραφή των χειρογράφων του βλ. Α. Πολίτης - Μ. Πολίτη, «Βιβλιογράφοι 17ου-18ου αιώνα. Συνοπτική καταγραφή», *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου* [του Μ.Ι.Ε.Τ.] 6 (1994) 500-501. Προσθήκες στην καταγραφή κάνει ο Χ. Καρανάσιος, «Το άγνωστο έργο του Καισαρίου Δαπόντε Βρύσις λογική (1778). Επιστολαί εκ της φυλακής και κατά των Κολουβάδων», *MNE* 12 (2016) 259-268. Για το είδος της γραφής του Δαπόντε βλ. και Γ. Κεχαγιόγλου, *Κριτική έκδοση της Ιστορίας Πτωχολέοντος. Θέματα υστεροβυζαντινής και μεταβυζαντινής λογοτεχνίας*, Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ., 1978 [ΕΕΕΦΣ, Παράρτημα, 22], σσ. 15-16.

5. Το κείμενο, σύμφωνα με την καταγραφή του G. Moravcsik, *Byzantinoturcica I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*, Berlin 1958, σ. 285, παραδίδεται σε 15 χειρόγραφα της περιόδου 16ος-18ος αι.

6. Το όνομα Ευαγγελινού καταγράφεται σε δυσανάγνωστο σημείωμα στο φ. Γ' του χειρογράφου αυτού και παραπέμπει ίσως σ' έναν από τους μεταγενέστερους κτήτορές του (τέλη 18ου-αρχές 19ου αι.), βλ. Δ. Σ. Γεωργακόπουλος, «Αυτόγραφος κώδικας της συλλογής παροιμιών του Παρθένιου Κατζιούλη», *Δωδώνη. Φιλολογία* 40-41 (2011-2012) 74-75.

7. Σύμφωνα με δική του μαρτυρία στον *Κήπο Χαρίτων*, σσ. 141-144 (έκδ. Έ. Legrand, *Bibliothèque Grecque Vulgaire...*, τ. 3, Paris 1881, σ. 10· βλ. και Κ. Δαπόντες, *Κήπος Χαρίτων*, φιλολογική επιμέλεια Γ. Π. Σαβίδης, Αθήνα 1995, σ. 22, και Κ. Δαπόντες, *Κήπος Χαρίτων*, επιμέλεια Α. Αγγέλου, Αθήνα 1997, σ. 125). Το χωρίο το επισημαίνει η Μ. Παΐζη-

Η ταύτιση του γραφέα των σημειώσεων στο φύλλο της στάχωσης με τον κτήτορα του χειρογράφου με τις παροιμίες του Παρθένιου Κατζιούλη οδηγεί επίσης στο συμπέρασμα ότι και τα δύο χειρόγραφα βρέθηκαν στην κατοχή του ίδιου κτήτορα και κατέληξαν αργότερα στην κατοχή του βιβλιοπώλη Ζαμπάκη στην Αθήνα, από τον οποίο τα αγόρασε ο Ε. Κουρίλας κατά τη δεκαετία του 1930.⁸ Στον αθηναίο βιβλιοπώλη/παλαιοπώλη τα δύο αυτά χειρόγραφα πιθανόν να κατέληξαν μέσω του Σ. Ιω. Γεωργάρα, ο οποίος κατέγραψε στο φ. 184^v με λεπτή γραφίδα και στα τέλη του 19ου ή στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι. ένα εκτενές σημείωμα για τις πολεμικές επιχειρήσεις της Άλωσης: *τὸ παρὰ τοῦ κανονοχύτου ὄρβαν κατασκευασθὲν νέον πυροβόλον / ἔρριπτε λιθίνους σφαίρας ..., υπογράφοντάς το ως Σ. Ἰω. Γεωργάρας ἡλικίας ἐτῶν 71 Ἰουλίου 15.*

2. Αυτόγραφος κώδικας του Δαπόντε είναι ο αριθμημένος με τον αριθμό 7 κώδικας της συλλογής Ε. Κουρίλα, στον οποίο παραδίδεται η συλλογή στιχουργημάτων του που φέρει τον τίτλο *Ἄνθη Νοητά*.⁹ Πρόκειται για ένα από τα βιβλία που σκόπευε να δημοσιεύσει σε έντυπη έκδοση, αλλά που δεν τυπώθηκαν όσο ζούσε. Κάποια από τα στιχουργήματα της συλλογής έχουν δημοσιευτεί από τον Α. Παπαδόπουλο-Κεραμέα, ο οποίος στηρίχθηκε σε έναν επίσης αυτόγραφο κώδικα του Δαπόντε που τον είχε εντοπίσει στην Κοινοτική Βιβλιοθήκη της Καλλιπόλης στην Ανατολική Θράκη.¹⁰ Ὑστερα από το 1922 η τύχη του κώδικα αυτού δεν είναι γνωστή.¹¹ Από τα στοιχεία της περιγραφής του ο κώδικας αυτός δεν φαίνεται να μπορεί να ταυτιστεί, όπως θα φανεί στη συνέχεια, με τον επίσης αυτόγραφο κώδικα της συλλογής του Ε. Κουρίλα.

Αποστολοπούλου, «Δημήτριος Ραμανδάνης, ένας ιστοριογράφος του 18ου αι. σε αφάνεια», *Ο Ερασιστής* 20 (1995) 34 (επανεκδοση από την ίδια, *Ελληνες λόγιοι του 18ου αι. Αφανείς, άσημοι και διάσημοι σε διασταυρούμενες τροχιές*, Αθήνα 2007, σ. 83).

8. Σύμφωνα με το αυτόγραφο ενυπόγραφο σημείωμα του ίδιου του Ζαμπάκη με χρονολογία 17.11.1933, που βρέθηκε σε συνημμένο δελτάριο στον κώδικα του Παρθένιου Κατζιούλη. Βλ. Γεωργακόπουλος, *ό.π.* (σημ. 6), 75.

9. Βλ. Ν. Α. Βέης, «Τα *Ἄνθη Νοητά* του Κωνσταντίνου-Καισαρίου Δαπόντε και τα μοναστήρια της Πελοποννήσου», *ΝΕ* 32 (1942) 13-23.

10. Βλ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμέυς, «Εκθεσις παλαιογραφικών και φιλολογικών ερευνών εν Θράκη και Μακεδονία γενομένων κατά το 1885 διά την Μαυρογορδάτειον Βιβλιοθήκην», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος* 17 (1886, παράρτημα) 11-12.

11. Βλ. Βέης, *ό.π.* (σημ. 9), 15. Είναι γνωστό ότι από τα 42 χειρόγραφα της Κοινοτικής Βιβλιοθήκης της Καλλιπόλης διασώθηκαν μόνον τα αριθμημένα με τους αριθμ. 21 και 23 στην καταγραφή του Α. Παπαδόπουλου-Κεραμέως, *ό.π.* Βλ. Λ. Μπενάκης, «Η χειρόγραφη παράδοση των σχολίων στο “Περί ψυχής” του Αριστοτέλη των Νικολάου Κούρσουλα και Γερασίμου Βλάχου. Από αφορμή την ανεύρεση του κώδικα άλλοτε Καλλιπόλεως 23 του Βησσαρίωνος Μακρή», *Δελτίον της Ιονίου Ακαδημίας* 2 (1986) 143-151, και Πολίτης - Πολίτη, *ό.π.* (σημ. 4), 320.

Ο χάρτινος κώδικας αποτελείται από 300 φύλλα (III+296+I) διαστ. 17x11,5 εκ., που αριθμούνται (εκτός από τα φφ. 98-107) με αραβική αριθμηση στο πάνω μέρος του recto των φύλλων. Είναι σταχωμένος με χαρτόνι καλυμμένο με δέρμα καφέ χρώματος που φέρει έκτυπη διακόσμηση. Στο φ. I^ρ παραδίδεται ο τίτλος της συλλογής: ἌΝΘΗ ΝΟΗΤΑ / Τουτέστι / Βιβλίον, περιέχον Ἀνθολογίαν τῆς Παλαιᾶς / Γραφῆς καὶ Διαλόγους καὶ Λόγους τινὰς, / κ(αὶ) ἄλλα διάφορα / Παρὰ Κωνσταντίνου Δαπόντε τοῦ μετονομασθέντος Καισαρίου ποιηθέντα εἰς δόξαν Θεοῦ καὶ ὠφέλειαν, / καὶ χαρὰν τῶν ἀναγιγνωσκόντων / Ἀδελφῶν. Προσεφωνήθη δὲ / παρὰ Κωνσταντίνου Δαπόντε τοῦ μετονομασθέντος Καισαρί(ου) Ποιηθέντα πρὸς δόξαν Θεοῦ. Στη συνέχεια, κάτω από διακοσμητική ταινία: Τόμος ὄγδοος. Στον επίσης αυτόγραφο κώδικα olim Καλλιπόλεως 12, που είχε 366 αριθμημένες σελίδες διαστ. 24x17,3 εκ., ύστερα από τον τίτλο και πριν από τον αριθμό του τόμου (τόμος ὄγδοος) παρεμβαλλόταν η αφιέρωση: Ἀφιερωθέντα δὲ τῷ παναγιωτάτῳ πρώῳ Κωνσταντινουπόλεως κυρίῳ κυρίῳ Κυρίλλῳ.¹² Στον κώδικα της συλλογής Ε. Κουρίλα η αφιέρωση αυτή έχει παραλειφθεί και αντικατασταθεί με την επικόλληση χάρτινης ταινίας διαστάσεων 2,5x9 εκ., πάνω στην οποία με το χέρι του ίδιου του Δαπόντε επαναλαμβάνεται τμήμα του τίτλου της συλλογής που προηγείται: Προσεφωνήθη δὲ / παρὰ Κωνσταντίνου Δαπόντε τοῦ μετονομασθέντος Καισαρί(ου) Ποιηθέντα εἰς Δόξαν Θεοῦ (Εικ. 3). Η αντικατάσταση αυτή σχετίζεται μάλλον με το γεγονός ότι από το χειρόγραφο παραλείφθηκε η έμμετρο προσφώνηση 66 στίχων που προτασσόταν στο λανθάνον σήμερα χειρόγραφο της Καλλιπόλης και έφερε στο τέλος την χρονολογία ,αφξή Αυγούστου ις' (16.8.1768).¹³ Η παράλειψη της προσφώνησης στον πρώην πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλο Ε' (1748-1751, 1752-1757), με τον οποίο σχετίστηκε ο σκοπελίτης μοναχός όταν ο πρώτος, ύστερα από τη δεύτερη παραίτησή του (1757) αποσύρθηκε στο Άγιον Όρος,¹⁴ μπορεί να εξηγηθεί από το ότι η προσφώνηση θα είχε χάσει πια την σημασία της ύστερα από τον θάνατο του Κύριλλου την 27.7.1778,¹⁵ και η συλλογή των στιχουργημάτων που του είχε αφιερώσει ο Δαπόντες δεν είχε γνωρίσει ακόμα έντυπη έκδοση, όπως επιδίωκε ο ίδιος.¹⁶ Συνεπώς, το αυτόγραφο της Καλλιπόλης είχε ολοκληρωθεί την

12. Βλ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ό.π. (σημ. 10).

13. Βλ. , ό.π.

14. Βλ. Βέης, ό.π. (σημ. 9), 16-17.

15. Την ακριβή ημερομηνία θανάτου του πατριάρχη την καταγράφει ο ίδιος ο Δαπόντες στις σημειώσεις του στον αυτόγραφο κώδικα Ξηροποτάμου 344, βλ. Σ. Καδάς, «Χειρόγραφο με αυτόγραφες σημειώσεις του Καισαρίου Δαπόντε», στον τ. Αφιέρωμα στον Εμμανουήλ Κριαρά. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (5 Απριλίου 1987), Θεσσαλονίκη 1988, σ. 201.

16. Για την έντονη επιθυμία του σκοπελίτη μοναχού να γνωρίσουν έντυπες εκδόσεις οι

15.8.1768, χρονολογία που απαντά στο τέλος της έμμετρης προσφώνησης, ενώ το αυτόγραφο της συλλογής Ε. Κουρίλα δέκα χρόνια τουλάχιστον αργότερα, μετά την 17.7.1778, ημερομηνία θανάτου του πρώην οικουμενικού πατριάρχη Κύριλλου Ε΄ στον οποίο είχε αφιερωθεί αρχικά η συλλογή.

Η ύπαρξη δύο χειρόγραφων σωμάτων του έργου (ή δύο τόμων του έργου) – δεν ξεκαθαρίζεται αν πρόκειται για αυτόγραφους κώδικες – τεκμαίρεται και από τη μνεία αυτής της συλλογής στιχουργημάτων στις αυτόγραφες σημειώσεις του Δαπόντε στον κώδικα Ξηροποτάμου 344, όπου, κατά την περίοδο της τελευταίας παραμονής του στη μονή αυτή (3.7.-4.12.1784), συγκέντρωσε και κατέγραψε (χωρίς χρονολογική σειρά) σημειώσεις για διάφορα γεγονότα των τελευταίων είκοσι χρόνων της ζωής του (1764-1784). Καταγράφονται εκεί, μεταξύ άλλων, και διάφορα πρόσωπα στα οποία παραχώρησε για μελέτη κάποια βιβλία του. Σε σημειώσεις που μπορούν να χρονολογηθούν ύστερα από το 1778 σημειώνει: *Τὸ βιβλίον μου Ἄνθη Νοητὰ ὁ δεύτερος τόμος εἰς τὸν γέρο Δανιήλ εἰς ταῖς Καριαῖς τοῦ Κωνσταντίνου*¹⁷ και *Ἄνθη Νοητὰ τὸ βιβλίον μου τὸ πράσινο εἶναι εἰς τὸν σκοπελίτην τὸν παπᾶ Ἄνθιμον τοῦ κονόμου τὸν ἐγγονό, κάθηται εἰς ταῖς Καριαῖς*.¹⁸ Υπήρχε συνεπώς και δεύτερος (πιθανότατα αυτόγραφος)¹⁹ κώδικας της συλλογής, και ο ένας από τους δύο (ίσως ο πρώτος τόμος ή ο κώδικας με το σύνολο του έργου) έφερε πράσινη στάχωση. Η μόνη υπάρχουσα περιγραφή του κώδικα της Καλλιπόλης που λανθάνει δεν ξεκαθαρίζει αν αυτός έφερε τέτοια στάχωση. Ο κώδικας της συλλογής Ε. Κουρίλα, πάλι, φέρει στάχωση καφέ χρώματος. Ενδεχομένως, βέβαια, η αρχική πράσινη στάχωση σε ένα από τα δύο χειρόγραφα να είχε αντικατασταθεί με νεότερη, καφέ χρώματος. Πιθανότατα να αντικαταστάθηκε η στάχωση εκείνου του αυτογράφου το οποίο στα τέλη του 19ου αι. κατέληξε στην Κοινοτική Βιβλιοθήκη της Καλλιπόλης και περιγράφεται συσταχωμένο με ένα άλλο, και γνωστότερο, έργο του Δαπόντε, τον *Κήπο Χαρίτων*.²⁰

Αμέσως μετά τον τίτλο της συλλογής των στιχουργημάτων ακολουθεί ο πίνακας περιεχομένων (φφ. II'-III'), ο οποίος στον λανθάνοντα κώδικα της Καλλιπόλης ακολουθούσε ύστερα από την προτασόμενη, εκεί, έμμετρη προσφώ-

συλλογές των στιχουργημάτων του βλ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Καισάριος ο Δαπόντες και ο εκδότης του *Καθρέπτου Γυναικών*», *Λαογραφία* 1 (1909) 582-584.

17. Βλ. Καδᾶς, ό.π. (σημ. 15), σσ. 206-207.

18. Βλ. ό.π., σ. 207.

19. Είναι γνωστό ότι ένα ακόμη έργο του Δαπόντε, το *Φανάρι Γυναικών*, παραδίδεται σε δύο αυτόγραφους κώδικες, βλ. Ευθ. Σουλογιάννης, *Ο Δαπόντες, η αντίληψις του περί ιστορίας και ο Πρόλογος εις το «Φανάρι Γυναικών»*, Αθήνα 1970, σ. 4 σημ. 2.

20. Βλ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ό.π. (σημ. 10), 11-12, και Βέης, ό.π. (σημ. 9), 16.

νηση.²¹ Στο τέλος της συλλογής επισυνάπτεται πίνακας με τον αριθμό των στίχων καθενός από τα στιχουργήματά της (φφ. 293^v-294^r). Σύμφωνα με υπολογισμό του ίδιου του στιχουργού, ανέρχονται σε 10.454, ενώ στον κώδικα της Καλλιόπολης ανέρχονταν σε 10.570.²² Η διαφορά οφείλεται στην παράλειψη των 66 στίχων της προσφώνησης, την οποία ο Δαπόντες παραλείπει να συνηγορήσει στο τελικό άθροισμα των στίχων, παρότι (από παραδρομή) την καταγράφει πρώτη στον πίνακα με τους αριθμούς των στίχων κάθε στιχουργήματος. Η συλλογή, την οποία, όπως σημειώθηκε, σκόπευε να δημοσιεύσει ο πολυπράγμων και φιλόδοξος μοναχός, ολοκληρώνεται με τη γνωστή και από την παράδοση/επανάληψή της σε άλλα χειρόγραφα και έντυπες εκδόσεις έργων του *Είδησιν* (φφ. 295^r-296^r) με την οποία καταγγέλλεται (χωρίς να κατονομάζεται) ο Θωμάς Μανδακάσης, αυθαίρετα επεμβατικός επιμελητής της έκδοσης ενός άλλου βιβλίου του, του *Καθρέπτη Γυναικών*, στη Λιψία το 1766.²³ Καταγράφονται στη συνέχεια τα έργα του Δαπόντε που είχαν εκδοθεί ή προορίζονταν να εκδοθούν, όπως το βιβλίο *Άνθη Νοητά*, που καταγράφεται όγδοο στη σειρά, και ο συγγραφέας απευθύνει έκκληση στους μελλοντικούς αναγνώστες και αντιγραφείς του βιβλίου του να είναι προσεκτικοί και να μην αλλοιώνουν το περιεχόμενό του: σε διαφορετική περίπτωση, *ὅστις σφετερίσει, ἢ προσθέσει, ἢ ἀφαιρέσει / ἢ μετατρέψει, νὰ ἔχη ἀντίδικον τὸν Θεόν*.

Ο ίδιος ο στιχουργός έχει επιμεληθεί και τη διακόσμηση του χειρογράφου. Στο φ. ΠΙν έχει επικολλήσει χάρτινη χαλκογραφία διαστ. 11,5×6,8 εκ., στην οποία εικονίζεται η Ανάσταση του Ιησού. Χάρτινη χαλκογραφία διαστ. 12×6,8 εκ., στην οποία εικονίζονται ο Αδάμ και η Εύα, είναι επικολλημένη στο φ. 67^v. Επίτιτλες φυτικές διακοσμήσεις ή διακοσμητικές ταινίες απαντούν στα φφ. 1^r, 68^r, 150^r, 164^v, 169^v, 174^v, 179^v, 190^v, 201^v, 213^v, 247^r, 274^v, 286^v.

Στο φ. 1^r, κάτω από μια διακοσμητική ταινία με περίτεχνη φυτική διακόσμηση, επαναλαμβάνεται μια διαφορετική και εκτενέστερη διατύπωση του τίτλου: *Κωνσταντίνου Δαπόντε, τοῦ μετονομασθέντος Καισαρί(ου) / Άνθη Νοητά / βιβλίον δηλαδὴ, περιέχον Άνθολογίαν τῆς Παλαιᾶς / κ(αι) Διαλόγους, καὶ Λόγους τινᾶς καὶ / ἄλλα διάφορα.*

Στο ίδιο φύλλο αρχίζει η *Άνθολογία τῆς Ἱερᾶς Παλαιᾶς Γραφᾶς, ἀρχομένη / ἀπὸ κτίσεως Κόσμου, ἕως τῆς ἀγίας γεννήσεως τοῦ / Κυρίου ἡμῶν*

21. Βλ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ό.π., 12.

22. Βλ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ό.π., 12.

23. Βλ. Βέης, ό.π. (σημ. 9), 18-19· την «Είδησιν» την ανατυπώνει και τη σχολιάζει ο Γ. Π. Σαββίδης, *Κωνσταντίνου Δαπόντε Καμινάρη του μετονομασθέντος Καισαρίου Κανών περιεκτικός πολλών εξαιρετών πραγμάτων τών εις πολλές πόλεις και νήσους και ἔθνη και ζῶα εγνωσμένων* (1778), Αθήνα 1991, σσ. 39-41, 88-89, και *Κωνσταντίνου Δαπόντε του μετονομασθέντος Καισαρίου, Η θυσία του Ιεφθάε και Ιστορία της Σωσάννης. Δύο συνεχόμενες συνθέσεις από τον Καθρέπτη γυναικών* (Λιψία 1766), Αθήνα 1993, σσ. 184-185.

Ι(ησο)ῦ Χ(ριστο)ῦ, η οποία περιλαμβάνει 8 στιχουργήματα και καταλήγει σε ένα Μεγαλυνάριον (φφ. 1^r-67^v).

Ακολουθούν τα φφ. 68^r-146^r με τον τίτλο: *Τοῦ Αὐτοῦ Διάλογοι κατὰ Ἀλφάβητον εἰκοσιτέσσαρ(ες) / εἰς διαφόρους ὑποθέσεις τῆς Ἱερᾶς Παλαιᾶς καὶ νέας Γραφῆς*. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται και μερικά στιχουργήματα, το περιεχόμενο των οποίων δεν σχετίζεται, όπως τα υπόλοιπα της ενότητας, με την Παλαιά ή την Καινή Διαθήκη. Πρόκειται καταρχήν για δύο αγιολογικού περιεχομένου διαλόγους: φφ. 110^r-113^v *Ἡ σωφροσύνη Νικολάου τοῦ στρατιώτου Δεκεμβρίου) κδ'*,²⁴ και φφ. 113^v-117^r *Ἡ ἀγάπη Νικηφόρου), κ(αὶ) τὸ μῖσος Σαπρικίου, φευρουαρίου ἐννάτη*. Συμπεριλαμβάνονται, επίσης, στα φφ. 124^v-128^v ένας Ἐμπαιγμὸς εἰς τὸν Παραβάτην Ἰουλιανόν,²⁵ και στα φφ. 128^r-130^r ένας Θάνατος ἀμαρτωλοῦ. Η ενότητα των εικοσιτεσσάρων διαλόγων συνεχίζεται με επτά στιχουργήματα μοναστικού-εκκλησιαστικού περιεχομένου: φφ. 130^r-132^r *Τὸ εἶναι τῆς Καλογερικῆς*, φφ. 132^r-133^v *Τὸ ἀξίωμα τῆς Ἱεροσύνης*, φφ. 133^v-141^r²⁶ *Ἡ χάρις τῆς Ἐκκλησίας*, και φφ. 141^r-143^r *Μετάνοια ἀμαρτωλοῦ*. Η ενότητα ολοκληρώνεται στα φφ. 143^r-146^v με έναν διαλογικὸ Ὕμνον εἰς τὴν Θ(εοτό)κον μεταξύ Κωνσταντίνου και Καισαρίου (τέτοιιοι διάλογοι, ανάμεσα στο κοσμικό και το μοναστικό όνομα/είναι του ποιητή, είναι συχνοί στο έργο του Δαπόντε).

Τους 24 έμμετρος διαλόγους (φφ. 146^v-201^r) με την αλφαβητική διάταξη των στροφών τούς ακολουθούν δέκα στιχουργήματα με θεολογικό-εκκλησιαστικό, κηρυγματικό περιεχόμενο και χαρακτήρα, τα περισσότερα από τα οποία τιτλοφορούνται ως Λόγος ή Εγκώμιον.

Ακολουθούν τέσσερα στιχουργήματα με ιστορικό, κυρίως, περιεχόμενο, αλλά και με παράλληλη εποικοδομητική/ηθικοδιδασκτική στόχευση: φφ. 201^v-209^v *Τοῦ Αὐτοῦ περὶ τοῦ σχολείου τοῦ ἁγίου Ὁρους, αἰτήσῃ τοῦ Παπᾶ Γαβριήλ*,²⁷ φφ. 209^v-213^v *Τοῦ Αὐτοῦ Διήγησις θρηνητικὴ περὶ τοῦ ὑπὸ ληστῶν συμβάντος θανάτου Στάθη πραγματευτοῦ, αἰτήσῃ τινῶν πραγματευτῶν ἀπὸ τὸ μπράσοβο γενομένη* (πρόκειται για γνωστή «ρι-

24. Πρόκειται για διασκευή του δημοφιλούς βυζαντινού κειμένου, βλ. Α. Κομίνης, «Απηχίσεις βυζαντινοβουλγαρικών συγκρούσεων εις αγιολογικά κείμενα», *ΕΕΒΣ* 35 (1966-67) 215-222, και Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, «Ο Άγιος Νικόλαος ο Στρατιώτης», *Δωδώνη. Ιστορία-Αρχαιολογία* 22 (1993) 35-53.

25. Πρόκειται για μια μεταβυζαντινή απόληξη της μεσαιωνικής δαιμονοποίησης του Ιουλιανού, βλ. και Π. Αθανασιάδου, «Ο Ιουλιανός του Θρύλου», *Αθηνά* 76 (1976-1977) 103-154.

26. Κριτική έκδοση των δύο αυτών στιχουργημάτων ετοιμάζει ο Χαρίτων Καρανάσιος.

27. Το στιχούργημα, με βάση τον αυτόγραφο κώδικα olim Καλλιπόλεως 12, δημοσιεύθηκε από τον Α. Παπαδόπουλο-Κεραμέα, *Texte grecesti privitoare la Istoria Româneasca* [= Eud. Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Romanilor*, τ. 13], București 1909, σσ. 279-311. Βλ. και Βέης, ό.π. (σημ. 9), 19 σημ. 10.

μάδα» της εποχής), φφ. 213^v-247^r *Τοῦ Αὐτοῦ Ἀπαρίθμησις τῶν ὀνομαστῶν Ναῶν, καὶ μονῶν τῆς Παναγίας*,²⁸ φφ. 247^r-255^v *Τοῦ Αὐτοῦ Γεωγραφία*.

Την ενότητα των τεσσάρων στιχουργημάτων ιστορικογεωγραφικού κτλ. περιεχομένου τη διαδέχεται μια ενότητα με πέντε στιχουργήματα ευρύτερου ηθικοδιδασκτικού περιεχομένου: φφ. 255^r-257^v *Παράδεισος*, φφ. 257^v-260^r *Ἄδης*, φφ. 260^r-265^r *Ταλανισμοί*, φφ. 260^r-270^r *Μακαρισμοί*, και φφ. 270^r-273^r *Περὶ καλῶν μεγάλων κ(αὶ) μικρῶν, κ(αὶ) περὶ κακῶν ὁμοίως*.

Εκπλήξει επιφυλάσσει η επόμενη ενότητα της συλλογής: ο Δαπόντες επέλεξε να συμπεριλάβει σ' αυτή τέσσερα στιχουργήματα του πολυγραφότατου βυζαντινού λογίου του 11ου αι. Μιχαήλ Ψελλού.²⁹ Το πρώτο, φφ. 272^v-274^v, τιτλοφορείται *Τοῦ Αὐτοῦ Μετάφρασις εἰς τοῦ σοφωτάτου Μιχαήλ τοῦ Ψελλοῦ Ἄρετὰς κ(αὶ) κακίας* (70 στίχοι). Πρόκειται για μετάφραση ενός στιχουργήματος το οποίο από τη χειρόγραφη παράδοση αποδίδεται, εκτός από τον Μιχαήλ Ψελλό,³⁰ και στον επίσης πολυγραφότατο συγγραφέα του 12ου αι. Θεόδωρο Πρόδρομο.³¹ Ακολουθούν στο πρωτότυπο: φφ. 274^v-283^v *Στίχοι εὐρυθμοὶ πολιτικοὶ εἰς τὸ Ψαλτήριον κ(αὶ) τὰς τῶν Ψαλμῶν ἐπιγραφὰς καὶ εἰς τὸ Διάψαλμα, ποίημα τοῦ σοφωτάτου καὶ ὑπερτίμου Μιχαήλ τοῦ Ψελλοῦ, τοῦ ὑπάτου τῶν φιλοσόφων, γραφέντες εἰς τὸν εὐσεβεστάτον κύριν Μιχαήλ τὸν Μονομάχον*,³² φφ. 282^v-286^r *Τοῦ Αὐτοῦ πρὸς τὸν βασιλέα κὺρ Μιχαήλ περὶ συνοδικῶν κανόνων καὶ περὶ τῶν ἑπτὰ οἰκουμενικῶν Συνόδων*³³, καθώς και φφ. 286^r-286^v *Τοῦ Αὐτοῦ ἐπὶ τὸν βασιλέα Κωνσταντῖνον τὸν μονομάχον περὶ Γραμματικῆς*³⁴ (10 στίχοι).

28. Ένα μικρό απόσπασμα του στιχουργήματος που αφορά τη σχέση της έμμετρης μυθιστορίας *Ιμπερίος και Μαργαρώνα* με τη Μονή Δαφνίου δημοσιεύθηκε από τον Γρ. Καμπούρογλου, *Μνημεία της Ιστορίας των Αθηνών επί Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1890, σσ. 230-231. Αργότερα το στιχούργημα δημοσιεύθηκε από τον Α. Παπαδόπουλο-Κεραμέα με βάση το αυτόγραφο κώδικα olim Καλλιπόλεως 12, βλ. Παπαδόπουλος-Κεραμέυς, ό.π., σσ. 311-317, και Ν. Α. Βέης, *Der französisch-mittelgriechische Ritterroman «Imberios und Margarona» und die Gründungssage des Daphniklosters bei Athen*, Berlin 1924, σσ. 55-56.

29. Κείμενα του Μιχαήλ Ψελλού παραδίδονται και σε έναν ακόμη αυτόγραφο κώδικα του Δαπόντε, τον κώδικα Σκοπέλου Τιμίου Προδρόμου 1, φφ. 85^r-101^v, βλ. Γ. Γαλίτης, «Άγνωστος αυτόγραφος κώδιξ του Κ. Δαπόντε», *ΕΕΘΣΠΘ* 20 (1975) 15-16. Για την επίδραση του έργου του βυζαντινού λογίου σε έργα του Δαπόντε ετοιμάζουμε ειδική μελέτη.

30. Για την έκδοση του κειμένου βλ. Ν. Πίχκοις, *Supplément à l'Anthologie Grecque contenant des épigrammes et autres poésies légères inédites*, Paris 1853, σσ. 220-224.

31. Βλ. Ι. Βάσσης, *Initia Carminum Byzantinorum*, Berlin - New York 2005, σ. 165. Κριτική έκδοση του κειμένου και της μετάφρασης του Δαπόντε, με βάση το χειρόγραφο της συλλογής Ε. Κουρίλα και τα άλλα χειρόγραφα στα οποία παραδίδεται, δημοσιεύει ο Καρανάσιος, ό.π. (σημ. 4).

32. Βλ. Ι. G. Westerink, *Michaelis Pselli Poemata*, Stuttgart - Leipzig 1992, σσ. ix-x, 1-13.

33. Βλ. ό.π., σσ. xix-xv, 72-80.

34. Βλ. ό.π., σσ. xv-xviii, 80-81.

Η συλλογή ολοκληρώνεται με δύο ύμνους: φφ. 286^v-289^r Ὕμνος εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θ(εοτό)κον τὴν ὑπερύμνητον Δέσποιναν οὗ ἡ Ἄκροστιχίς Ἀλλὰ δέχου τὸν ὕμνον πανύμνητε Μαριάμ αἰωνία Κυρία μου, ὄν ἀχρεῖος αἰώνιος δούλος σου Κωνσταντῖνος προσάδει Kaisáριος, καὶ φφ. 289^r-293^r Τοῦ Αὐτοῦ Κανὼν περιεκτικὸς ὀνομαστῶν ἀρχαίων ἀνθρώπων.

Η αδημοσίευτη, στο μεγαλύτερο μέρος της, αυτόγραφη συλλογή στιχουργημάτων *Ἀνθη Νοητά* του σκοπελίτη λόγιου μοναχού, που θαυμαζόταν πολύ στην εποχή του για τις λογοτεχνικές και στιχουργικές του ικανότητες,³⁵ είναι άγνωστο πότε και πώς κατέληξε στην Αθήνα, όπου, σύμφωνα με ιδιόχειρο σημείωμα του Ε. Κουρίλα, σε τεμάχιο χαρτιού επικολλημένο στο φ. Γ' του χειρογράφου: *Ἠγοράσθη παρὰ / τοῦ βιβλιοπώλου / Βασ. Κουμπούγια / ἀντὶ 300 δρ. / Ἐν Ἀθήναις τῇ 28 Αὐγούστου 1941 / + Ὁ Κορυτσᾶς Εὐλόγιος Κουρίλας* (Εικ. 4). Δεν είναι σαφές αν η χρονολογία του σημειώματος συμπίπτει και με τη χρονολογία αγοράς του κώδικα: βρισκόμαστε ήδη στην αρχή της γερμανοϊταλικής Κατοχής και έτσι δεν ξέρουμε αν το ποσό αντιστοιχεί σε δραχμές προπολεμικές («σκληρό», ακόμα, νόμισμα) ή σε υποτιμημένες δραχμές της κατοχικής περιόδου.

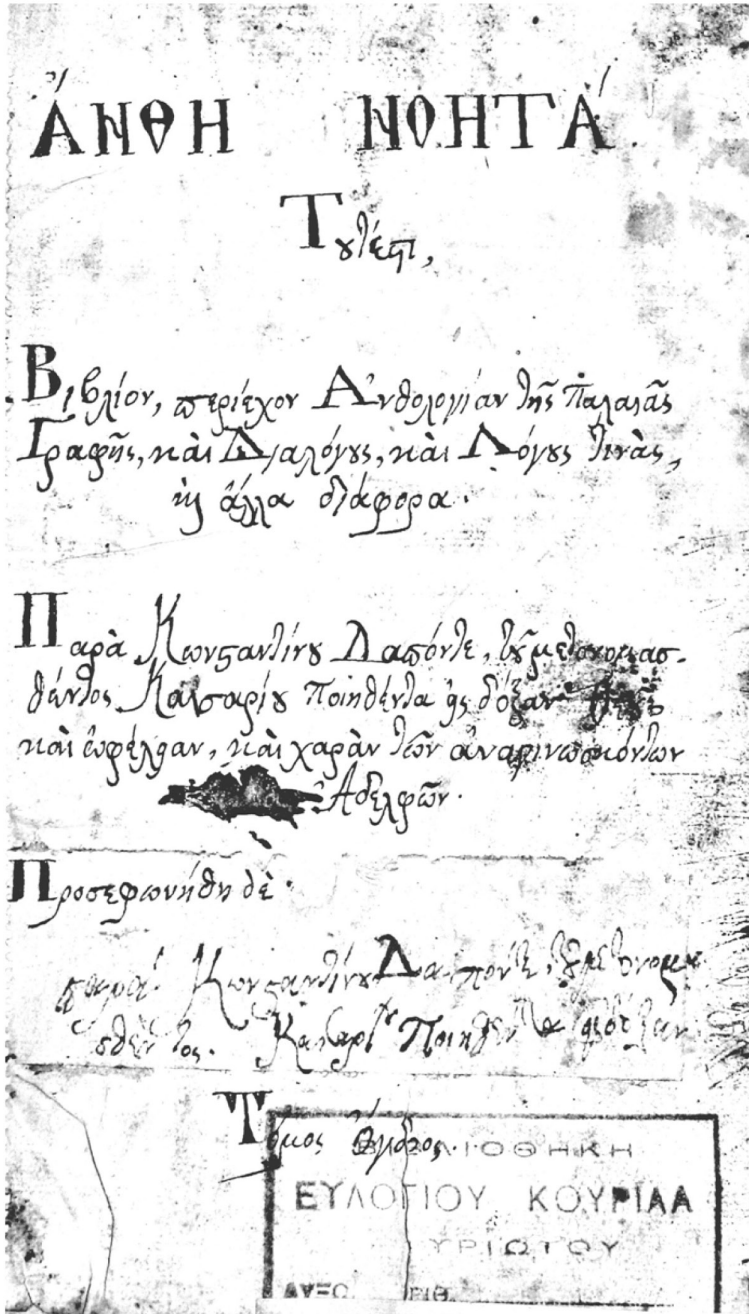
Με την ανεύρεση της συλλογής προστίθεται μία ακόμη ψηφίδα στην εκτεταμένη (μα ασυμπλήρωτη ακόμα στο σύνολο της) εργογραφία του Kaisáριου Δαπόντε. Εκτός από το καθαρά λογοτεχνικό και μετρικό ενδιαφέρον τους, τα ιστοριογεωγραφικά, ηθικοδιδακτικά και θρησκευτικά στιχουργήματα και αυτής της συλλογής του φαίνεται ότι «κατοπτρίζουν ό,τι θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως συλλογική νοοτροπία της ενιαίας βαλκανικής κοινωνίας της εποχής του πριν την εποχή των εθνικισμών και αποτελούν πολύτιμα τεκμήρια ενός κόσμου οριστικά χαμένου και ενός πολιτισμού που έχουν εξαφανίσει οι νεώτερες εθνικές παραδόσεις που συνδέθηκαν με την οικοδόμηση των εθνικών κρατών της εποχής».³⁶

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

ΔΗΜ. Σ. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

35. Βλ. Φ. Κακριδής, «Παρατηρήσεις στην ποιητική του Kaisáριου Δαπόντε», *Δωδώνη. Φιλολογία* 34 (2005) 25-38· Γ. Κεχαγιόγλου, «Η ιστοριογραφία ως όχημα συνειρμικής συναφήγησης και εγκιβωτιστικής παρέμβασης. Το λογοτεχνικό παράδειγμα της ασύμμετρα διασκεδαστικής *Βίβλου Βασιλειών* του Kaisáριου Δαπόντε», στον τ. S. Kotzabassi - G. Mavromatis (επιμ.), *Realia Byzantina*, Berlin - New York 2009, σσ. 47-56, και Μ. Vitti, «Τα φαναριώτικα στιχουργήματα και η ελληνική ποίηση του καιρού τους», στον τ. Ι. Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister - Χ. Καρανάσιος - Μ. Kappler - Χ. Χοτζάκογλου (επιμ.), *Φαναριώτικα και αστικά στιχουργήματα στην εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών / Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, 2013, σ. 23.

36. Όπως επισημαίνει ο Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Kaisáριος Δαπόντες. Μια περιδιάβαση στο έργο του», *NE* 139 (1996) 401. Βλ. και τις πρόσφατες επισημάνσεις του Καρανάσιου, ό.π. (σημ. 4).

Εἰκ. 3. Κουρίλα 7, φ. Ιρ.

Τ
 Ηγορασθη παρὰ
 τῶν βιβλιοπωλῶν
 Βασ. Κουμιοσύγια
 ἀντὶ 300 φρ.
 ἐν Ἀθῆναις τῆ 28 Αὐ-
 γουστοῦ 1941
 ὁ Κορυττῆς Εὐλόγιος
 Κουρίλας
 ἔδωκεν ἡμετέροις

Εἰκ. 4. Κουρίλα 7, σημείωση Ε. Κουρίλα σε τεμάχιο χαρτιῦ ἐπικολλημένο στο φ. ΙΓ.

LES ΣΤΟΧΑΣΜΟΙ DE SOLOMOS. ÉTUDE ET IDENTIFICATION DE QUELQUES SOURCES

I

1. Les précisions qui suivent concernent une partie des réflexions (στοχασμοί) publiées par Linos Politis dans les *Ceuvres autographes de Dionysios Solomos* (Διονυσίου Σολωμού Αυτόγραφα Έργα, Thessaloniki, Α.Π.Θ., 1964, 2 volumes [= AE]), dont l'édition a par la suite été revue («δευτέρα έκδοση αναθεωρημένη») par Katerina Tiktopoulou.¹ Nous nous référons d'abord aux Ενότητα 8: *Ελεύθεροι Πολιορκημένοι. Β' Σχεδιάσμα* et Ενότητα 10: *Ελεύθεροι Πολιορκημένοι. Στοχασμοί. Τεύχος Β'*, et notamment aux sections consacrées à la *Τυπογραφική μεταγραφή*, qui contiennent la transcription des mss AE pp. 395-438 et, respectivement, pp. 471-484;² les éditeurs datent cet ensemble à la décennie 1834-1844.

Au cours des notes et des réflexions dont Solomos a enrichi ses brouillons, il ne mentionne que très rarement les auteurs ou les sources des passages tour à tour reproduits. Le cas le plus connu est sans doute celui d'Origène,³ dont le nom figure au-dessous du titre *Οί ελευθεροί πολιορκισμένοι*. (p. 423); la phrase mise en épigraphe par Solomos est la suivante: «Le Pere embrasse tout ce qui existe; le Fils est borné aux seuls êtres intelligents, et l'esprit aux seuls élus. Origène».⁴

On sait que l'apophtegme transcrit par Solomos en traduction française provient, sans conteste, du traité *Περὶ ἀρχῶν* (*De principiis*). De l'original, écrit entre 220 et 230 et réparti en quatre livres, il ne nous reste que des fragments, alors que la

1. Athènes, Α.Π.Θ. - Μ.Ι.Ε.Τ., 2011. C'est toujours à partir de cette édition que nous reproduisons les στοχασμοί de Solomos, sans rien toucher ni aux idiosyncrasies graphiques, ni aux 'fautes' intermittentes qui caractérisent souvent les passages tant en français qu'en italien.

2. Les reproductions phototypiques (Φωτοτυπίες) se trouvent, comme partout dans cette édition, dans les cahiers qui affichent le sigle Α'.

3. À la présence de cet auteur chez Solomos, Octave Merlier a consacré un essai fondateur (*Solomos et Origène suivi de deux autres essais*, Athènes, Centre d'Études d'Asie Mineure, 1990).

4. De par sa portée philosophique, ce passage pourrait être glosé par le suivant: «Le général, qui a traversé le particulier, pour arriver à l'existence réelle, est l'individuel (*Einzelheit*) [...]. L'individu est ce qu'il y a de plus riche, parce qu'il renferme en lui, la généralité et la particularité. Ces trois ne sont qu'un, et Dieu est la personnalité absolue, car il est seulement l'activité du général qui se particularise et s'individualise. Le général, le père, se développant comme lieu des idées, est le particulier, le fils; et dans l'individu, il devient réel comme esprit» (Louis Prévost, *Hegel. Exposition de sa doctrine*, Toulouse, Imprimerie d'Aug. de Labouïsse-Rochefort, 1844, p. 84).

version latine de Rufin est connue dans son intégralité.⁵ Or nous sommes en mesure de préciser que Solomos a, quant à lui, puisé sa citation non pas au traité d'Origène, mais à Joseph de Maistre, *Les Soirées de Saint-Petersbourg, ou Entretiens sur le gouvernement temporel de la Providence; suivis d'un Traité sur les sacrifices*, t. II, Bruxelles, Meline, Cans et Cie, 1837. Dans le second de ces deux ouvrages,⁶ aux pp. 267-268 (Chap. III: *Théorie chrétienne des sacrifices*), l'auteur reproduit la traduction d'un passage de l'*Epistula II ad Dionysium* faussement attribuée à Platon:

Il est bien vrai que Platon [...] ne saurait être corrigé qu'avec respect lorsqu'il dit ailleurs: 'Que le grand roi étant au milieu des choses, et toutes choses ayant été faites pour lui, puisqu'il est l'auteur de tout bien, le second roi est cependant au milieu des secondes choses, et le troisième au milieu des troisièmes', ce qui toutefois ne devait point s'écrire d'une manière plus claire, afin que l'écrit venant à se perdre, par quelque cas de mer ou de terre, celui qui l'aurait trouvé n'y comprît rien.

Dans la note correspondante, marquée par deux astérisques, après reproduction du texte du pseudo-Platon,⁷ Maistre ajoute: «Celui qui serait curieux de savoir ce qui a été dit sur ce texte pourra consulter Orig., *de princ.*, lib. I, cap. 3, n° 5, opp. edit. Ruæi, in-fol., t. IV, p. 62 [...]».⁸ Il est bien singulier que ni Huet ni son savant commentateur⁹ n'aient point cité le passage de Platon, dont celui d'Origène est un commentaire remarquable. Voici ce dernier texte tel que Photius nous l'a conservé en original: Διήκειν μὲν τὸν πατέρα διὰ πάντων τῶν ὄντων: τὸν δὲ υἱὸν μέχρι τῶν λογικῶν μόνον, τὸ δὲ πνεῦμα μέχρι μόνων τῶν σεσωσμένων, c'est-à-dire, *Le Père embrasse tout ce qui existe; le Fils est borné aux seuls êtres intelligents, et l'Esprit aux seuls élus.*

5. L'édition de référence, parue en cinq tomes dans la collection *Sources chrétiennes* (Henri Crouzel - Manlio Simonetti, *Traité des Principes*, Paris, Les Éditions du Cerf, 1978-1984), outre les fragments de l'original, contient le texte critique de la version de Rufin, y compris la *Philocalie*, c'est-à-dire l'anthologie de l'œuvre d'Origène préparée par Grégoire de Naziance et Basile de Césarée. Voir aussi Herwig Görgemanns - Heinrich Karpp, *Origenes, Vier Bücher von den Prinzipien*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1976.

6. Qui a été composé à Saint-Petersbourg en 1810.

7. «Περὶ τὸν πάντων βασιλέα πάντ' ἔστι, καὶ ἐκείνου ἕνεκα πάντα, καὶ ἐκεῖνος αἴτιον ἀπάντων τῶν καλῶν, δευτερον δὲ περὶ δευτέρα, καὶ τρίτον περὶ τὰ τρίτα. Ejusd. *epist. II, ad Dionys.*, *Opp.*, t. XI, p. 69; et apud Euseb. *Praep. evang. XI*». Cf. Miroslav Marcovich, *Origenes, Contra Celsum libri VIII*, Leiden - Boston - Köln, Brill, 2001 [Supplements to *Vigiliae christianae*, LIV], p. 396, § 18; Plato, *Epist. II ad Dion.* 312e (et à l'époque de Solomos, voir p.ex. *Platonis Opera cum scholiis a Ruhnkenio collectis*, t. VIII, Lipsiae, sumtibus et typis Caroli, Tauchnitii, 1829, pp. 118-119); Fridericus Adolphus Heinichen, *Eusebii Pamphili Praeparationes evangelicae libri XV*, t. II, Lipsiae, sumptus fecit et venumdat Serigiana Libraria, 1843, p. 144.

8. La référence est à l'édition in-fol. d'Origène par le bénédictin Charles de la Rue, dont les deux premiers volumes parurent en 1733, tandis que les deux autres furent publiés par son neveu, dom Vincent de la Rue, respectivement en 1750 et en 1759; ce dernier volume contient l'*Origeniana* de Huet.

9. «Huet, *in Origen.*, *ibid.*, lib. II, cap. 2, n° 27-28; et les notes de La Rue, p. 63, 135».

Le passage, dont la source est en effet Photius, *Bibl.*, cod. VIII (Orig. *De principiis*),¹⁰ est souvent mentionné, notamment entre XVIIIe et XIXe siècle, dans les ouvrages à caractère religieux, parce que d'habitude on y a vu une formulation plus ou moins hétérodoxe du dogme de la Trinité:¹¹ on le retrouve, entre autres, chez Lamennais au chap. XXVII de l'*Essai sur l'indifférence en matière de religion*, là où il évoque Platon, «qui a eu évidemment quelque notion obscure de la pluralité des Personnes divines»;¹² voir la note 8:

Celse, qui nous cite tant de passages de Platon, aurait bien dû, dit Origène,¹³ nous rapporter celui qui contient un témoignage formel de la divinité du Fils de Dieu [...].¹⁴ Le Père, dit encore Platon, embrasse tout ce qui existe, le Fils est borné aux seuls êtres intelligents, et l'Esprit aux seuls élus.

Suit le texte grec, qui aurait également été tiré de «Plat., ap. Phot., cod. VIII»: mais, à la différence de Maistre, Lamennais se trompe d'auteur, en attribuant à Platon ce fragment que Photius réfère explicitement à Origène.¹⁵ Bien que la traduction française soit rigoureusement la même, cette fausse attribution¹⁶ permet d'exclure Lamennais comme possible source alternative de Solomos.

Dans le patrimoine culturel que Solomos s'était constitué sur la base de ses nombreuses lectures, il n'est guère difficile de trouver une place pour Maistre. Ainsi qu'il raconte lui-même dans ses *Soirées de Saint-Petersbourg*, Maistre découvre

10. «Ἀνεγνώσθη Ὡριγένους τὸ περὶ ἀρχῶν, λόγοι δ' ὧν ὁ μὲν πρῶτος περὶ πατὴρὸς καὶ υἱοῦ καὶ ἁγίου πνεύματος· ἐν ᾧ πλεῖστα βλασφημεῖ, τὸν μὲν υἱὸν ὑπὸ τοῦ πατρὸς πεποιῆσθαι λέγων, τὸ δὲ πνεῦμα ὑπὸ τοῦ υἱοῦ, καὶ διήκειν μὲν τὸν πατέρα διὰ πάντων τῶν ὄντων, τὸν δὲ υἱὸν μέχρι τῶν λογικῶν μόνων, τὸ δὲ πνεῦμα μέχρι μόνων τῶν σεσωσμένων».

11. De son vivant, Origène a été accusé de professer une doctrine hétérodoxe, et le *De principiis* est l'ouvrage qui a fourni à ses adversaires, à toutes les époques, le plus d'arguments contre lui (voir Pierre Nautin, *Origène: Sa vie et son œuvre*, Paris, Beauchesne, 1977, p. 370).

12. Dans les *Œuvres complètes de F. de La Mennais, revues et mises en ordre par l'auteur*, t. I, v. 2, Bruxelles, Société Belge de Librairie Hauman et Compe, 1839, p. 325, note 8.

13. «Origen., *cont. Cels.*, lib. VI, n. 8».

14. Suit la traduction en français d'un passage tiré du pseudo-Platon, *Ep.* VI à Hermée et à Corisque («*Oper.*, t. XI, pp. 91, 92»).

15. Cf. Marguerite Harl - Gilles Dorival - Alain Le Boullouec, *Origène, Traité des principes (Peri Archôn)*, Paris, Études augustiniennes, 1976, pp. 298-99: «Selon lui, le Fils a été créé par le Père, et l'Esprit par le Fils; le Père étend son action à tous les êtres, le Fils seulement aux êtres doués de raison, l'Esprit seulement à ceux qui sont sauvés»; René Henry, *Photius, Bibliothèque*, Paris, Les Belles Lettres, 1991, t. I, p. 9: «Dans ce livre, il blasphème d'abondance en déclarant que le Fils a été créé par le Père, l'Esprit par le Fils et que le Père appréhende tous les êtres, le Fils les seuls êtres doués de raison et l'Esprit ceux-là seuls qui ont été sauvés». Sur le problème des fonctions attribuées par Origène aux personnes de la Trinité, voir Adele Monaci Castagno (éd.), *Origene. Dizionario*, Roma, Città Nuova, 2000, p. 462.

16. La même erreur se retrouve, p.ex., dans *Elémens de philosophie catholique* par M. l'abbé Théodore Combalot, Paris, É. Bricon, 1833, pp. 39-40 (on supposait que, dans ce passage, Platon «indique énigmatiquement sa doctrine sur la trinité»).

Platon durant son séjour pétersbourgeois, où il remplit, de 1802 à 1817, les fonctions de ministre plénipotentiaire du Royaume de Sardaigne. «Joseph De Maistre tire une pédagogie de la théorie platonicienne de la réminiscence, de même qu'il fonde sa théorie du langage sur le *Phèdre* et le *Cratyle*; mais par-dessus tout, Platon est aux yeux de Joseph De Maistre "la préface humaine de l'Évangile"». Pour lui, «le Platon chaldéen qui nourrissait sa pensée était le Platon des Pères grecs, celui de saint Clément d'Alexandrie et d'Origène en particulier,¹⁷ et l'inspirateur des "platoniciens de Cambridge" comme Warburton ou Cudworth»:¹⁸

On trouve très clairement dans Platon l'unité de Dieu, la spiritualité et l'immortalité de l'âme, les récompenses de l'autre vie, l'enfer et le purgatoire, l'efficacité des prières et des sacrifices pour les morts, la dégradation originelle de l'homme, la nécessité d'un médiateur divin, la Trinité enfin...¹⁹

Outre Platon, c'est le nom d'Origène qui «résume à lui tout seul l'influence profonde du christianisme hellénique sur Joseph de Maistre: c'est le seul que l'œuvre maistrienne appelle régulièrement à son secours [...]. Origène, lui, fournit à Maistre la justification des principaux articles de son *credo*».²⁰ Il note ailleurs que la doctrine d'Origène sur la chute et l'origine de la matière «est encore aujourd'hui la base de toutes les initiations modernes». En se référant aux martinistes français et aux piétistes allemands,²¹ il juge dans les *Soirées* que «leur doctrine est un mélange de platonisme, d'origénianisme et de philosophie hermétiste sur une base chrétienne».²²

Pour en revenir à Solomos, on peut donc affirmer que l'information livrée par son *στοχασμός* est double, et que la pertinence de l'intermédiation culturelle –

17. «C'est en effet à Alexandrie [...] que cet accord du paganisme et de la religion révélée qui ravissait Maistre s'est le mieux affirmé, et que Platon s'est purifié de ses "sophismes" dans la doctrine des néoplatoniciens» (Robert Triomphe, *Joseph de Maistre. Étude sur la vie et sur la doctrine d'un matérialiste mystique*, Genève, Droz, 1968, p. 427).

18. Joseph Moubarak, *À la source grecque. Joseph de Maistre et Simone Weil*, dans Philippe Barthelet (éd.), *Joseph de Maistre*, Lausanne, L'Âge d'Homme, 2005, pp. 731-736, p. 732.

19. «Lettre critique sur l'ouvrage précédent [= *Projet d'une académie asiatique*], adressée à l'Auteur par le comte Joseph de Maistre», dans Sergueï Ouvaroff, *Études de philologie et de critique*, Paris, Firmin-Didot, 1854, pp. 50-66, p. 58. Ouvaroff était président, entre autres, de l'Académie impériale des sciences de Saint-Petersbourg.

20. Triomphe, op.cit. (note 17), p. 438. Voir aussi Marc Froidefont, «Joseph de Maistre, lecteur d'Origène», dans *Autour de Joseph et Xavier de Maistre. Mélanges pour Jean-Louis Darcel*, textes réunis par Michael Kohlhauer, Chambéry, Université de Savoie, 2007, pp. 109-118.

21. On sait que la pensée de Maistre a exercé sur l'ésotérisme une influence considérable: voir Jean-Pierre Laurant, «Joseph de Maistre, inspirateur des occultistes», *Revue des études maistriennes* 5-6 (1980) 217-221. Voir aussi Émile Dermenghem, *Joseph de Maistre mystique. Ses rapports avec le martinisme, l'illuminisme et la franc-maçonnerie. L'influence des doctrines mystiques et occultes sur sa pensée religieuse*, Paris, Éditions du Vieux-Colombier, 1946.

22. Dermenghem, op.cit., p. 79 et note 1.

en l'occurrence, Maistre – est au moins égale à celle de la source mentionnée par voie indirecte (Origène). Mais il y a plus. Fondé sur le principe de compensation, le *Traité sur les sacrifices* de Maistre permet de faire le lien avec Azais, l'auteur sans conteste le plus représenté dans les réflexions de Solomos. Dans ce traité, Maistre montre comme «la doctrine archaïque du sacrifice était en effet fondée dans la loi des compensations [...]». ²³ D'une part les vertus expiatoires du sacrifice supposent des mystérieuses mais exactes équivalences entre le mal commis et le bien restauré par l'expiation. Le sacrifice est "compensation": ceci se traduit, dans les sociétés primitives, par le choix des victimes [...]. L'idée est reprise dans les *Soirées* où elle se traduit en termes d'"équilibre" (on sait, d'une manière générale, l'importance de l'idée de compensation jusqu'au XIXe siècle).²⁴

En plus du principe de compensation,²⁵ en vertu duquel Maistre se situe à proximité d'Azais, Solomos aurait assurément apprécié cette note manuscrite de Maistre datée du 16 juillet 1798: «Le système qui anime toutes les parties de la nature et qui semble à R[obertson]. et à tant d'autres une production de la plus grossière barbarie, ce système, dis-je, est peut-être plus près de la vérité qu'on ne croit. L'idée d'une nymphe renfermée dans un arbre, qui vit, souffre et meurt avec lui, est moins absurde que nos explications mécaniques de la végétation». ²⁶ Pas plus, d'ailleurs, que les mouvements des corps ne peuvent s'expliquer par des moyen mécaniques, «l'existence et la marche des gouvernements ne peuvent s'expliquer par des moyens humains. Il y a dans chaque empire un esprit recteur [...] qui l'anime comme l'âme anime le corps et qui produit la mort lorsqu'il se retire». Ainsi, les nations évoluent et vieillissent. «Elle meurent comme des individus», mais elle peuvent sans doute renaître par la grâce d'une véritable *palingénésie*.²⁷

2. Si, dans le passage traité au paragraphe précédent, la possibilité de remonter à Lamennais est carrément exclue, sa présence, par contre, est réelle dans l'Ἐνότη-

23. Pierre Vallin montre par ailleurs qu'il existe un lien entre la théorie des sacrifices de Maistre et l'apocatastase d'Origène («Les *Soirées* de Joseph de Maistre: Une création théologique originale». *Recherches de sciences religieuses* 74 (1986), 341-362, p. 360).

24. Arlette Michel, «Sacré et sacrifice dans la pensée de Joseph de Maistre», *Bulletin de l'Association Guillaume Budé* 1 (1989) 189-203, p. 191. Cf. Jean Svagelski, *L'idée de compensation en France, 1750-1850*, Lyon, L'Hermès, 1981; Michel Baude, *P. H. Azais, témoin de son temps, d'après son journal inédit (1811-1844)*, Thèse présentée devant l'Université de Strasbourg II le 14 juin 1975, 2 vols, Paris, Champion, 1980.

25. La «force cachée que nous appelons nature a des moyens de compensation dont on ne se doute guère»: passage des *Soirées* cité par Dermenghem, op.cit. (note 21), p. 199.

26. Texte mentionné et commenté par Étienne Maignan, «Joseph de Maistre, la polyphonie païenne et la nymphe christique. Métamorphoses littéraire du paganisme», *Avril 2015, Toulouse, France. Journée des jeunes chercheurs ELH*, p. 2, note 7. Mais voir déjà Dermenghem, op.cit. (note 21), p. 143, note 2.

27. Dermenghem, op.cit. (note 21), pp. 146 et 148.

τα 14: Ιταλικά τελευταίας δεκαετίας. Πεζά σχεδιάσματα. Τεύχος Β': Τυπογραφική μεταγραφή,²⁸ p. 571, β1-14:

Libero non dimeno, a misura che si effettua il suo Sviluppo Normale e lo Sviluppo della Specie Intera, di Stabilirsi e di Mantenersi ne' suoi rapporti naturali col Verbo e lo Sp. Div. in virtù dell'incessante comunicazione che essi fanno a lui di se stessi, egli può abbracciare il Vero, amare il bene, ed entrare nella società eterna delle Intelligenze.

†L.† M.

L'uomo non cerchi coll'intelligenza l'Infin. nella Sensazione.

«Ο Coutelle²⁹ αναγνωρίζει στα κεφαλαία γράμματα L. M. τα αρχικά του ονόματος του Ισπανού ιησούιτη Luís de Molina (1535-1600), το έργο του οποίου *Συμφωνία της ελευθέρως βουλήσεως προς τα δώρα της χάριτος* (1588), εξέφραζε ίδιες ιδέες μ' αυτές που καταγράφει εδώ ο Σολωμός» (Tiktoroulou).³⁰ En fait, le texte original de tout ce passage traduit en italien se trouve chez Lamennais:³¹

Tel est l'amour dans l'homme, soit encore à l'état d'imperfection native, soit dégradé par l'habitude de céder aux penchants inférieurs. Libre néanmoins, à mesure que s'effectue son développement normal et le développement de l'espèce entière, de s'établir et de se maintenir dans ses rapports naturels avec le Verbe et l'Esprit divin, en vertu de l'incessante communication qu'ils lui font d'eux-mêmes, il peut embrasser le vrai, aimer le bien, et entrer ainsi dans la société éternelle des intelligences.

Tant d'hommes [...] cherchent avidement des sensations aveugles, soumettant les lois de leur nature intelligente et morale à la seule loi qu'il semblent reconnoître habituellement, la loi du plaisir et de la douleur, ou la loi de la brute; et celle-ci même, ils la violent encore, en usant de la force intellectuelle pour tourmenter l'organisme et le détruire, en lui demandant au-delà de ce qu'il peut donner, ou en cherchant l'infini dans la sensation.

La présence de Lamennais à côté de Maistre, penseurs ultramontanistes l'un et l'autre, ne saurait évidemment nous étonner.³² Il suffit d'ailleurs de feuilleter son traité *De l'Art du Beau*,³³ pour qu'on tombe souvent sur des affirmations que Solomos n'aurait eu aucune peine à souscrire: «Et parce que nous ne saurions embrasser

28. Athènes, Α.Π.Θ. - Μ.Ι.Ε.Τ., 2012.

29. Louis Coutelle, *Πλασιώνοντας τον Σολωμό (1965-1989)*, Athènes, «Νεφέλη», 1990, p. 100 note 12.

30. Il est en tout cas bon de rappeler que «Maistre félicite Origène d'être le précurseur de Molina: "Origène avait sur la prédestination des idées tout à fait semblables à celles que Molina a rendu célèbres"» (Froidefont, op.cit., note 20, p. 115).

31. Hugues-Félicité Robert de Lamennais, *Esquisse d'une philosophie*, t. II, Paris, Pagnerre, 1840, respectivement aux pp. 275-276 (= lignes 1-10) et 278 (=lignes 12-13).

32. Voir p.ex. Louis Binaut, «Joseph de Maistre et Lamennais: Les tendances communes et les résultats définitifs de leur philosophie», *Revue des Deux Mondes* 31 (1861) 555-588; Richard F. Costigan, *Rohrbacher and the Ecclesiology of Ultramontanism*, Roma, Università Gregoriana, 1980; Louis Gillou, «Joseph de Maistre and Lamennais, 1820-1821», *Revue des études maistriennes* 8 (1983) 85-100.

33. Tiré du 3e vol. de *l'Esquisse d'une philosophie* [1841], Paris, Garnier frères, 1872.

l'œuvre du Créateur dans sa variété sans limites, ni le comprendre dans son unité, nous morcelons cette divine poésie» (p. 222); «Cependant le langage, moyen de la poésie, n'est pas la poésie même. En vertu de lois fondées sur l'essence absolue des choses,³⁴ il manifeste les pures idées et leurs rapports logiques [...]. L'Art implique l'idée, il est vrai, mais l'idée rendue saisissable aux sens» (p. 223);³⁵ «Ainsi la poésie n'est pas l'expression immédiate du Vrai, mais l'expression du Beau» (p. 224).

3. Mais revenons-en à l'Ενότητα 8, et notamment au long passage de la p. 431, 9-24 qui commence par la référence abrégée «(di G. nell'arti. D.)», c'est-à-dire «di G<oethe> nell'artícolo D<iderot>».³⁶ Solomos, dans cette note, «παραπέμπει στα σχόλια του Goethe στη γερμανική μετάφραση που ο ίδιος ο Goethe είχε κάνει του μυθιστορήματος – όχι άρθρου (articolo) όπως αναφέρει ο Σολωμός – του Diderot *Le Neveu de Rameau*. Ο Σολωμός γνωρίζει το έργο είτε από την παρισιανή έκδοση *Œuvres de Denis Diderot*, (J. L. J. Brière, 1821-1823) των Joseph-Henri de Saur και Léonce Comte de Saint-Geniès (βλ. Merlier 1969 και Βελουδής 1989, 146) είτε από μια γαλλική μετάφραση έργων του Goethe (βλ. Coutelle 1990, 87, και σημ. 1»³⁷ (Tiktoroulou).

Il s'agit en réalité d'un ensemble de citations que Solomos a puisé dans la traduction de Saur et Saint-Geniès, *Diderot, et son ouvrage intitulé "Le Neveu de Rameau"*,³⁸ en détail:³⁹

34. Cf. Solomos, p. 403, B18-19: «L'Assoluta esistenza del Poema sia gravida di molti sensi».

35. Cf. p.ex. F. Hegel, *Esthétique: Textes choisis*, Paris, P.U.F., 1998, p. 71: «En se débarrassant à l'abstraction, il [= le principe divin] devient susceptible d'être représenté et contemplé. Dès que l'imagination peut le saisir et le manifester dans les images sensibles, il revêt une multitude de formes diverses, et ici commence le domaine propre de l'art».

36. Cf. Octave Merlier, «Σημειώσεις και Στοχασμοί του Σολωμού», *Πρακτικά Γ' Πανιωνίου Συνεδρίου*, τ. Β', Αθήνα 1969, pp. 113-118; Id., *Exposition du centenaire de Solomos 1857-1957, catalogue rédigé par O. M.; revu, complété, corrigé et mis en grec par Nassos Detzortzis*, Institut français d'Athènes 1957, p. 122; Louis Coutelle, «Η παλιά παιδεία πίσω από τη νέα τέχνη του Σολωμού», *Πλαισιώνοντας τον Σολωμό*, op.cit. (note 29), pp. 83-161, p. 87 et note 1.

37. Coutelle, op.cit., pp. 85-161.

38. Écrit sous la forme d'un dialogue entre l'auteur et Jean-François Rameau, neveu du compositeur Jean-Philippe Rameau. Goethe n'est pas seulement à l'origine de la première publication, en langue allemande, du texte de Diderot (dont l'original a longtemps été considéré comme perdu): sa traduction est aussi en 1821 la source de la première publication en français, présentée par ses deux auteurs comme texte original de Diderot. «L'on déplore par ailleurs que la retraduction si maladroitement fabriquée par les jeunes sieurs Saur et de Saint-Geniès en 1822 soit réellement sans compétence» (Pierre Péniçon, «Goethe traducteur du "Neveu de Rameau"», *Revue germanique internationale* 12 (1999) 229-239. Voir encore Françoise Barthélémy-Toraille, «*Le Neveu de Rameau*: Goethe traducteur de Diderot», *Fabula / Les colloques, La conquête de la langue*, URL: <http://www.fabula.org/colloques/document2003.php>, page consultée le 24 juillet 2016).

39. Nous nous référons au texte inclus dans le recueil *Des Hommes célèbres de France au dix-huitième siècle, et de l'état de la littérature et des arts à la même époque*; par M. Goëthe: traduit de l'allemand par MM. de Saur et de Saint-Géniès [...], Paris, chez Antoine-Augustin Renouard, 1823,

pp. 54-55: «mais surtout quel autre, sur une donnée si légère, et qui ne semble d'abord qu'un caprice de l'imagination, eût assis l'ensemble idéal d'une composition si habilement ordonnée, et l'ensemble réel d'un tableau si complet, si ressemblant de la société humaine tout entière?»⁴⁰.

p. 57: «Au commencement de ce dialogue,⁴¹ son esprit, ouvrant sa carrière, s'y précipite avec impétuosité; son cadre se peuple à l'instant; il y fait paraître en foule les [etc]».⁴²

p. 58: «les vérités morales forment ce qu'il y a de plus essentiel dans son livre; mais en y réfléchissant, on voit que ses digressions musicales ne sont point un hors d'œuvre, et que c'est au contraire le principal ressort de l'ouvrage, celui qui met en jeu toutes⁴³ ses parties. Dans l'ordre de l'importance des idées, les vérités morales que l'auteur développe sont sans doute au premier rang; mais dans l'ordre de la composition, la partie musicale est le fond de cet écrit; tout le reste s'y rattache, et c'est à propos d'analyses *sur les sons* que toutes les réflexions *sur les mœurs* sont amenées. D'après le caractère attribué au principal personnage, cela n'a pas dû être autrement».

4. Selon Mme Panagiota Charalambous,⁴⁴ les observations copiées à la p. 432, 6-16 «παραπέμπουν στην ηχητική θεωρία του Azais, όπως αναπτύχθηκε στα άρθρα του με τίτλο “Acoustique fondamentale” στο *Revue Musicale*· όπως αναφέρει ο Δάλλας, η θεωρία για τον ήχο που παρατίθεται στα Αυτόγραφα, αποτελεί μεταφορά της θεωρίας των ηχητικών δονήσεων του Azais στα αγγλικά από τον Taylor».⁴⁵ En fait, tout le passage provient de Daniel Bernoulli;⁴⁶ voici les deux paragraphes reproduits par ordre (lignes 6-11 et 12-16) dans le folio qui nous concerne:

p. 148: «Remarquons d'abord que, suivant la théorie de M. Taylor,⁴⁷ une corde tendue peut former ses vibrations uniformes d'une infinité de manières, qui diffèrent entre elles

pp. 53-75. Les passages copiés par ordre au f. 431 se trouvent aux pp. 54-58.

40. Solomos commence à copier à partir de *L'ensemble Ideal*; à la fin de ce passage, il écrit *toute entière*.

41. Solomos: *dialoghe*.

42. Le signe d'abréviation est de Solomos.

43. Solomos: *toute*.

44. Παναγιώτα Χαραλάμπους, «Διονύσιος Σολωμός και Pierre-Hyacinthe Azais», dans M. Tsianikas et al. (éd.), *Greek Research in Australia, Proceedings of the Biennial Intern. Conference of Greek Studies (Flinders University, June 2011)*, Adelaide 2013, pp. 234-244, p. 239.

45. Γιάννης Δάλλας, “Μουσικήν ποίει... Η σημασία και η λειτουργία του ήχου στα ώριμα ποιήματα του Σολωμού”, *Σκαπτή ύλη από τα Σολωμικά μεταλλεία*, Athènes, «Άγρα», 2002, p. 44.

46. «Eclaircissemens sur les nouvelles vibrations des cordes exposées dans les Mémoires de l'Académie de 1747 & 1748», publiés dans *Mémoires de l'Académie Royale des Sciences et Belles-Lettres, Classe de Mathématique*, pp. 147-172. L'article est inclus dans *Histoire de l'Académie Royale des Sciences et Belles-Lettres, Année 1753*, Berlin, chez Haude et Spener, 1755.

47. Brook Taylor (1685-1731), mathématicien anglais.

pour le physique, mais qui reviennent au même pour le géométrique, parce que⁴⁸ dans chacune de ces manières on ne fait que changer l'unité qui sert de mesure».

p. 151: «Ma conclusion est, que tous les corps sonores renferment en puissance une infinité⁴⁹ de sons, & une infinité de manières correspondantes de faire leurs vibrations régulières; enfin, que dans chaque différente espèce de vibrations les inflexions des parties du corps sonore se font d'une manière différente».

Daniel Bernoulli (1700-1782) est un médecin, physicien et mathématicien suisse, ami de Leonhard Euler, avec qui il partagea dix fois le prix annuel de l'Académie des sciences de Paris. Il collabora également avec d'Alembert dans l'étude des cordes vibrantes. On lui doit encore la loi des grands nombres, dont certains mathématiciens pensent qu'elle «pourrait s'appliquer au développement des langues et des masses humaines».⁵⁰

5. Les sources du début et de la conclusion de la p. 433, 1-14, l'un et l'autre écrits en français, ont été identifiées par Merlier;⁵¹ il s'agit bien du t. I des *Œuvres* de Victor Cousin. Ce volume⁵² comprend l'*Introduction* elle-même, répartie en 25 leçons; le *Cours de philosophie sur le fondement des idées absolues du vrai, du beau et du bien*, réparti en 38 leçons; et finalement, *De la métaphysique d'Aristote*, qui avait fait l'objet d'un concours. Dès sa reconstitution, en octobre 1832, l'Académie des Sciences morales et politiques veille à renouer avec sa tradition de concours richement dotés, pour chacune de ses cinq sections.⁵³ Ce premier concours de philosophie portait sur l'*Examen critique de la Métaphysique d'Aristote*.⁵⁴ Proposé en juin 1833, et remis en avril 1835, il fut décerné au jeune Félix Ravaisson (1813-1900); Karl Ludwig Michelet (1801-1893) obtint le deuxième prix.⁵⁵

48. Solomos: *entr'elles* et *parque*.

49. Solomos: *un infinie*.

50. Dermenghem, op.cit. (note 21), p. 156, note 3, en évoquant le traité *Des Nombres* composé par Saint-Martin.

51. Merlier, op.cit. (note 36), pp. 117-118. Cf. Coutelle, op.cit. (note 36), pp. 104-105.

52. *Introduction à l'histoire de la philosophie*, Bruxelles, Société belge de librairie Hauman et Ce, 1840.

53. À savoir, Philosophie; Morale; Législation, droit public et jurisprudence; Économie politique et statistique; Histoire générale et philosophique.

54. Le deuxième concours proposé en mars-avril 1835, et remis en novembre 1837, portait une fois de plus sur Aristote, cette fois sur l'*Examen critique de l'Organum*; il fut décerné à Jules Barthélemy Saint-Hilaire (1805-1895).

55. Victor Cousin avait rencontré une première fois Michelet en 1825, au cours de son troisième voyage en Allemagne. Depuis lors, une correspondance est échangée. Comme à son habitude, Cousin lui envoie ses tirés à part. De son côté, Michelet espère pouvoir venir enseigner en France dans une chaire à créer, par exemple au Collège de France, sur la philosophie d'Aristote.

C'est bien du rapport, rédigé par Victor Cousin à l'issue de ce concours,⁵⁶ que proviennent non seulement les lignes 1-2 et 13-14,⁵⁷ identifiées par Merlier, mais aussi tout ce qui se trouve entre les unes et les autres, traduit par Solomos en italien; en détail:

p. 466: «La métaphysique est donc, selon Aristote, la considération de l'être en soi sous toutes ses faces, dans tous ses éléments, dans toutes ses conditions; la science première est pour lui ce que les modernes appellent *ontologie*».⁵⁸

p. 470: «la théorie platonicienne, dont tout le secret tant cherché, et selon nous bien simple, est l'unité de l'existence universelle, par conséquent l'harmonie de l'esprit humain et de la nature, des conceptions de l'un et du plan de l'autre, et le double caractère de l'idée, prise au sens de Platon, comme conception général dans le sujet pensant, et comme loi ou forme générale dans l'objet externe».⁵⁹

En avril 1845, Joseph Willm obtient le prix du troisième concours de philosophie proposé par l'Académie des Sciences morales et politiques; il portait sur l'*Examen critique de la philosophie allemande*. Le sujet avait été proposé par Victor Cousin dès novembre-décembre 1836. À cette occasion, Michelet aussi manifeste son souhait de participer au concours; peut-être a-t-il été de ceux qui ont envoyé leur Mémoire avant le 31 décembre 1838. Mais, dès juin 1837, les liens se distendent entre Michelet et Cousin.⁶⁰ On sait d'ailleurs le discrédit que Victor Cousin a tenté de porter à la philosophie allemande.⁶¹ Il est donc vraisemblable que Michelet n'ait pas continué à concourir lors des trois prorogations du concours.

56. Dont voici l'*Avertissement*: «J'ai pris la *Métaphysique* d'Aristote pour le texte de mes conférences à l'école normale, et l'essai de traduction du 1er et du XIIme livre, que je publie en ce moment, est un des résultats de ces conférences [...]. J'ai mis en tête de la traduction de ces deux livres le rapport présenté à l'Académie des sciences morales et politiques, au nom de la section de philosophie, sur le concours relatif à la *Métaphysique* d'Aristote. Les deux mémoires couronnés ont surpassé toutes mes espérances» (pp. 455-456).

57. «Aristote est précisément l'auteur de la réduction de l'essence à l'acte, ἡ κατ' ἐνεργείαν οὐσία» (p. 465); «il examine l'être en tant qu'il existe, en puissance ou actuellement, οὐσία κατὰ δύναμιν ἢ κατ' ἐνεργείαν, livre IX».

58. «La Metafisica è secondo Aristotele la Considerazione dell'Ente in se sotto tutte le sue Facce, in tutti i suoi Elementi, in tutte le sue Condizioni; La scienza prima è per lui quello che i moderni dicono Ontologia» (lignes 3-6).

59. «La Teoria Platonica, di cui il secreto tanto cercato, e secondo noi semplicissimo, è l'Unità dell'Esistenza Universale, in conseguenza l'Armonia dello Spiro Umano e della Natura, dei Concepimenti dell'Uno del Piano dell'altra, e il doppio carattere dell'Idea, presa nel senso Platonico, come Concezione Generale nel Soggetto Pensante, e come Legge o Forma Generale nell'Oggetto Esterno» (lignes 7-12).

60. Ce dernier avait fait élire Christian Auguste Brandis (1790-1867) comme correspondant de l'Académie en juin 1837, alors même que Michelet aurait aimé être élu.

61. Notamment à l'encontre de la philosophie hégélienne, accusée en 1847 d'être responsable de tous les maux «dont la France et surtout l'Allemagne sont maintenant atteintes». Ce qui provoquera la Lettre ouverte que Michelet fit publier dans la revue *La Liberté de penser* (<http://pages.textesrares.com/index.php/Philo19/Hegel-ou-le-malheur-de-laphilosophie.html>).

Depuis que le terme du concours eut été reporté pour la troisième fois,⁶² notamment au 1er septembre 1843, trois mémoires furent remis. Le rapport final, rédigé par Charles de Rémusat, est lu au cours de plusieurs séances du 15 février au 12 avril 1845.⁶³ Dans la séance du 17 mai 1845, Rémusat donne une bibliographie en langue française concernant Hegel,⁶⁴ qui va nous aider à identifier l'un des réseaux culturels auxquels Solomos et ses amis ont pu avoir recours pour la philosophie d'outre-Rhin. En plus de l'*Exposé* d'Auguste Ott mentionné ci-dessous,⁶⁵ il cite un ouvrage de Louis Prévost⁶⁶ et des articles de Joseph Willm.⁶⁷ Le prix, de mille cinq cents francs, est décerné à Joseph Willm. Une mention très honorable est décernée à Fortuné Guiran,⁶⁸ qui reçoit un encouragement de cinq cents francs du ministre de l'Instruction publique, Achille de Salvandy. Ce n'est que plus tard, en 1846, que paraîtra le premier volume de l'*Histoire de la philosophie allemande depuis Kant jusqu'à Hegel* de Joseph Willm,⁶⁹ en quatre volumes au total, de 1846 à 1849.⁷⁰

Joseph Willm (1792-1853), après des études au Gymnase puis au Séminaire protestant de Strasbourg, est d'abord instituteur à Lyon, puis précepteur, en relation avec la colonie genevoise et protestante établie dans cette ville. De retour

62. Lors de la deuxième, le rapport fut rédigé par Joseph Marie Gérando, et publié dans *Compte-rendu des Séances et travaux de l'Académie des Sciences morales et politiques. Année 1842*, t. I, pp. 435-440.

63. Le rapport fut d'abord publié dans *Compte-rendu des Séances et travaux de l'Académie des Sciences morales et politiques. Année 1845*, t. 8, pp. 209-241 (la première partie avait été insérée dans le t. 7 de la même année, pp. 291-344). Il fut publié de nouveau dans les *Mémoires de l'Académie royale des Sciences morales et politiques de l'Institut de France. Année 1847*, t. 5 [2ème série], pp. 223-377, Paris, Firmin Didot frères et Cie, 1837.

64. *De la philosophie allemande. Rapport à l'Académie des sciences morales et politiques. Précédé d'une Introduction sur les doctrines de Kant, de Fichte, de Schelling et de Hegel*, Paris, Librairie philosophique de Ladrangé, 1845, p. cxxxv.

65. Notes 147 et 154.

66. Soit *Hegel: Exposition de sa doctrine*, Toulouse, Imprimerie d'Aug. de Labouïsse-Rochefort, 1844.

67. Parus dans la *Revue germanique* en 1835-1837.

68. En 1845, il est déjà connu pour avoir traduit, de l'allemand en français, les *Lettres écrites de Paris, pendant les années 1830 et 1831*, par Karl Ludwig Börne, Paris, Paulin, 1832. Ce germanophile a également écrit *Le fils de Faust*, drame en cinq parties et en prose, paru dans la *Revue nouvelle* d'août-octobre 1846.

69. Ouvrage couronné par l'Institut [Académie des Sciences morales et politiques], Paris, Librairie philosophique de Ladrangé - Strasbourg, Derivaux, 1846.

70. Voici les sous-titres: *Règne de l'idéalisme critique et transcendantal*, t. I et II, consacrés respectivement à la *Philosophie de Kant* (t. I, 1846) et à la *Philosophie de Fichte, de Jacobi* (t. II, 1847); *Règne de l'idéalisme absolu et objectif*, (t. III et IV, consacrés respectivement à la *Philosophie de Schelling*), *Hegel* (t. III, également en 1847) et à la *Philosophie dissidente - Philosophie de Herbart* (t. IV, 1849).

à Strasbourg, il est en charge des enseignements de Langue et de Littérature française au Gymnase (1821), puis professeur agrégé de philosophie au Séminaire protestant (1826), enfin professeur titulaire (1832). De 1829 à 1837 est le directeur de la *Revue germanique*. En 1833, il obtient la chaire de Morale chrétienne à la Faculté de Théologie de Strasbourg. En 1836, il est nommé Inspecteur d'Académie de Strasbourg, tout en gardant des enseignements de Philosophie et de Littérature française au Séminaire protestant. Élu correspondant de l'Académie des Sciences morales et politiques, section de Philosophie, le 13 février 1847.

Quant au sujet qui nous concerne ici, on reparlera de Willm par la suite.⁷¹

6. De l'avis de Politis le passage copié à la p. 472, A14-18 («Ainsi l'application de formes pures de l'entendement à celles de la sensibilité donne naissance aux schémas ou conceptions générales. Lorsque quelque chose limite une schéma, il en résulte un'image; cette image devient objet lorsqu'elle est [rapportée] à une perception») provient de Blasche, dont le nom est mentionné au début du passage suivant. Coutelle, quant à lui,⁷² avoue ne pas être en mesure de formuler une identification plus précise.

En fait, la source dont se sert Solomos est, en l'occurrence, le *Dictionnaire des sciences mathématiques pures et appliquées*, par une Société d'anciens élèves de l'école polytechnique, sous la direction de A.-S. de Montferrier, II, Paris, A.-J. Dénain, 1836.⁷³ Plus précisément, la première des deux phrases (A14-16) renvoie à la p. 320, § 27, concernant la notion kantienne de schéma transcendantal, où l'on explique que «Le schéma est l'application des formes de l'entendement aux formes de la sensibilité», et l'on passe en revue les différentes classes de schémas (quantité, qualité, relation, modalité). La seconde phrase (A16-18) reproduit le passage suivant: «Ce sont des conceptions tout à la fois pures et sensibles. Lorsqu'une chose limite un schéma, il en résulte une image, et cette image devient un objet lorsqu'elle est rapportée à une sensation».⁷⁴

Comme on l'a dit, les deux citations qui suivent (A19-25) se réfèrent explicitement à Blasche, mais elles n'ont toujours pas été identifiées. Or, le texte original est à rechercher dans la *Philosophie der Offenbarung als Grundlage und Bedingung einer höhern Ausbildung der Theologie*, Gotha, bei Carl Gläser, 1829.⁷⁵ La source

71. Voir note 155.

72. Coutelle, op.cit. (note 29), p. 106.

73. Autres éditions: 1838, 1845.

74. La page que nous venons d'identifier provient de l'entrée *Philosophie des mathématiques* (pp. 312-331).

75. Bernhard Heinrich Blasche (1766-1832), professeur de travaux manuels à l'Institut salzmannien de Schrepfenthal, avait étudié la philosophie à Iéna. Ses ouvrages philosophiques se situent dans le sillage de Schelling; nous mentionnons encore *Handbuch der Erziehungswissen-*

de la première citation⁷⁶ se trouve à la p. 34: «Die Entwicklung des geistigen (intelligenten) Menschen ist daher ein successives Austausch aus der Nacht des Bewusstlosen in die lichte Sphäre des Bewusstseins, ein zeitliches Entfalten der Einheit der Intelligenz zu einer Vielheit mannigfaltiger Vorstellungen und Kenntnisse».

La source de la phrase qui suit⁷⁷ se trouve, elle, à la p. 35: «Denn was von aussen durch die Sinne in den Menschen kommt, ist ja, als solches, noch keine Offenbarung; er muss den Eindruck erst mit Bewusstsein anschauen; d.h. er muss ihn verstehen, d.h. geistig gestalten, seine Bedeutung auf intellektuelle Weise schaffen, in Erkenntnisse umwandeln, und dadurch (darin) wird ihm das Äussere erst offenbar».

La source de la citation dont il est question par la suite (A24-25)⁷⁸ se trouve également à la p. 35: «Um sie [sc. die Zeit] aber näher zu erkennen, muss man auf ihre innere gegensätzliche Natur achten; dann erscheint sie uns als unablässige Wirksamkeit des Offenbarungswerkzeugs».

7. La source du passage copié à la p. 472, B1-7⁷⁹ est, elle aussi, identifiée ici pour la première fois, bien que son auteur soit bien connu des spécialistes de Solomos; il s'agit du traité d'Azaïs sur la *Phrénologie*:⁸⁰

L'univers travaille donc sans cesse à établir, dans l'âme humaine, sa représentation fidèle. Il n'y parvient pas toujours; ou même il n'y parvient jamais au degré de l'exactitude absolue; mais il l'essaie dans l'âme de tous les hommes [...]. Par de telles dispositions, l'homme sage fait de son âme le terme continu d'acquisitions heureuses et de mouvements bien ordonnés. Tandis que son instruction augmente sans cesse, ses idées morales, ses idées favorables aux droits des autres hommes, demeurent ses idées principales; par leur secours, la sensibilité de son âme se règle et s'affermi.

schaft, 2 Theile, 1822-1824; *Das Böse im Einklange mit der Weltordnung*, 1827; *Kritik des modernen Geisterglaubens*, 1830; *Die göttlichen Eigenschaften in ihrer Einheit und als Principien der Weltregierung dargestellt*, 1831; *Philosophie der Unsterblichkeitslehre*, 1831. Pour les leçons inédites de Schelling autour de la même catégorie philosophique voir Walter E. Erhardt (éd.), *F. W. J. Schelling, Urfassung der Philosophie der Offenbarung*, Hamburg, Meiner, 1992.

76. Soit: «Blasche. Uno sviluppo nel tempo dell'Unità dell'Intelligenza ad una Moltitudine di varie rappresentazioni e cognizioni.».

77. Soit: «Ma l'impressione deve essere avvertita dalla coscienza, cioè egli deve comprenderla, darle forma spirituale, crearne, in un modo spirituale, il significato, cambiarla in cognizione;».

78. Soit: «Blasche vuole che il tempo sia considerato come [incessante] incessante attività.».

79. «Il n'y parvient pas toujours; o non mai al grado assoluto ma lo tenta nell'anima di tutti / Mentre che la sua instruzione cresce sempre le sue Idee Morali, le sue Idee favorevoli ai diritti degli altri, restano le sue Idee Principali; per il soccorso di queste la [sue] sensibilità della sua anima si regola e si rafforza.»

80. Pierre-Hyacinthe Azaïs, *De la phrénologie du magnétisme et de la folie*, II, Paris, Desessart, 1839, pp. 483-484.

La phrase suivante,⁸¹ que Politis suppose être, comme la précédente, de Blasche, provient également de la *Phrénologie*, p. 140: «l'Univers, considéré dans son ensemble, est incontestablement revêtu de beauté au degré supérieur, car il est d'une simplicité parfaite, d'une richesse infinie, et d'une harmonie constante».

Parmi les nombreux titres qui jalonnent la vaste production d'Azaïs, la *Phrénologie*, en tant que source de Solomos, n'a pas été valorisée comme elle le mérite; cet ouvrage a même failli rester inconnu aux spécialistes, si ce n'était Mme Tiktopoulou, qui l'a finalement identifié comme source de deux citations de Solomos.⁸² Ainsi que Merlier l'observe à bon droit,⁸³ Azaïs «se répète fréquemment, d'un livre à l'autre». On peut aisément le démontrer à partir de cette autre phrase, copiée aussi par Solomos (p. 431, B3-8): «(Azais) La santé de l'ame comme celle du corps, est le fruit d'une harmonie douce et generale entre ses forces et ses idees.», puisqu'on la retrouve inchangée dans pas moins de trois ouvrages de notre auteur, y compris bien sûr la *Phrénologie*,⁸⁴ qui manque pourtant dans la liste des publications d'Azaïs dressée par Merlier.⁸⁵ Cet ouvrage est encore absent dans l'article de Mme Charalambous,⁸⁶ chez qui il n'est question que des deux ouvrages les plus connus d'Azaïs, à savoir, *Des compensation dans les destinées humaines* et *l'Explication universelle*, en plus bien entendu des articles parus dans la *Revue Musicale* (1831-1832) sous le titre «Acoustique fondamentale».⁸⁷

La première phrase de l'ensemble de notes concernant la science musicale (p. 472, B11-13),⁸⁸ qui font l'objet principal de l'article de Merlier mentionné

81. «L'Univer nel suo Totale è nell' è incontrastabilmente vestito di beltà in supremo grado Perchè egli è d'una Semplicità Perfetta, d'una Ricchezza Infinità, e d'un 'Armonia Costante ->» (p. 472, B7-10).

82. À savoir, p. 431,3-4 et p. 473,21-25.

83. Merlier, «Solomos et Azaïs», dans *Solomos et Origène*, op.cit. (note 3), pp. 23-42, p. 31.

84. *Des compensations dans les destinées humaines; augmenté du Précis de l'explication universelle*, III, Paris, Alexis Eymery, 1816, p. 267; *Explication universelle*, II, Paris, chez l'Auteur, 1826, p. 291; *De la phrénologie*, op.cit. (note 80), p. 212.

85. Merlier, op.cit. (note 3), p. 29. Pour cette phrase, comme pour la précédente («Le Sist. de l'Univ.» etc.), Merlier suppose (ibid., p. 27) «que le poète n'a pas reproduit un passage précis mais a résumé dans ses très grandes lignes une partie de l'*Explication Universelle* d'Azaïs».

86. Χαραλάμπους, op.cit. (note 44), p. 238. À son avis, «Οι όροι “ιδέες” και “δυνάμεις” που λαμβάνονται από τον Azaïs μπορούν εύλογα να συσχετιστούν με τους εγγελιανούς όρους “Ιδέα” και “αισθητή της πραγματοποίησης”, καθώς και “περιεχόμενο” και “μορφή” του ποιητικού έργου» (ibid.).

87. On sait que, chez Solomos, la connaissance de l'œuvre d'Azaïs (1766-1845) a été propiciée par le compositeur et musicologue zantiote Nikolaos Mantzaros (Merlier, op.cit., note 36, p. 30; Νικιάς Λούντζης, «Η Επτανησιακή Μουσική Σχολή (Απροκάλυπτη θεώρηση και αναθεώρηση)», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρείας Κέρκυρας* 24 (2001), 9-40, pp. 9-10).

88. «C'est que [tout] toutes les phrases sont carrées (le frasi musicali) c'est-à-dire de quatre mesure chacune, et que la succession des phrases fasse toujours un nombre pair.»

tout à l'heure (*Solomos et Azaïs*), a également été puisée dans la *Phrénologie*, p. 399: «c'est que toutes les phrases soient carrées, c'est-à-dire de quatre mesures chacune, et que la succession des phrases fasse toujours un nombre pair». Par la suite, c'est à la p. 430 du même ouvrage qu'on peut retrouver l'original des lignes B21-27:⁸⁹

De telles idées, par leur nature intermédiaire, ne pourront que siéger au centre de notre âme, puisque notre âme entière aura concouru à les former. C'est d'elles surtout qu'émanera la législation de nos vœux, de nos intentions, de notre conduite. Nous respecterons tous les droits; nous nous abstiendrons de tout ce qui pourrait exciter contre nous de justes plaintes; nous goûterons en paix les biens innocents et simples. Dans le plan de la nature, ils sont plus nombreux, et surtout plus vrais que les plaisirs éclatants et malfaisants.

Pour ce qui est du folio suivant (p. 473), il faut revenir aux pp. 413 (lignes A1-5), 418 (lignes A6-8), 399-401 (lignes A9-25) de la *Phrénologie*:

Mais encore, comme nous venons de le dire, faut-il que l'âme soit saine pour que l'individu puisse jouir dans toute sa plénitude de ce sentiment de la personnalité qui embrasse, dans l'identité de son être, tous les temps de son existence.⁹⁰ – Bisogna che l'Ente (Arte) abbracci tutti i momenti etc.

[...]

Dans les esprits à la fois riches et calmes, dans les bons esprits, ces gravitations intellectuelles se font par intermédiaires, par transitions graduelles; ce qui en affermit les résultats.⁹¹

[...]

Toute danse est rythmée, parce que toute danse marquée, cadencée, n'est autre chose qu'une distribution de la vibration vitale en groupes périodiquement constitués [...].⁹² L'expérience nous apprend que tout globule sonore lancé par la percussion donnée à un corps élastique, à une cloche par exemple, ne traverse l'espace qu'en faisant jaillir de son sein, par expansion progressive,⁹³ ses globules concordants, c'est-à-dire vibrant à sa quinte, ou à sa tierce, à son octave surtout; en sorte que, lorsqu'il entre dans notre organe de l'ouïe, c'est animé de cette faculté de production harmonique [...];⁹⁴ ce qui

89. «Des telle Idées ne pourront que [sieger] sieger ou centre de notre Ame, puisque notre Ame entiere aura concourru a les former. Da esse sopra tutto emanerà la legislazione dei nostri voti, delle nostre intenzioni, della nostra condotta. Noi rispetteremo tutti i diritti, ci asterremo da quanto ecciterebbe contro noi giusti lagni; gusteremo in pace Beni innocenti e semplici. Nen Piano della Natura, essi sono più numerosi, e sopra tutto più veri, dei piaceri splendidi e nocivi».

90. Chez Solomos, la phrase commence par *Il faut que l'Ame*; en outre, il écrit *le temps*. On fait dorénavant abstraction de l'emploi arbitraire des majuscules et des accents, qui caractérise l'italien de Solomos.

91. Solomos écrit *espris* [...] *esprirts* ainsi qu'*intermediaire*.

92. Solomos a clôt entre guillemets le segment *Une distribution...Constitués*, en le considérant évidemment comme une définition.

93. Au pluriel chez Solomos (*expansions progressives*).

94. Chez Solomos: *au pour ou; lorqu'il; oui; armonique*.

fait, de chacun⁹⁵ de ces épanouissements, un foyer de turgescences magnétiques, vivement disposées, soit entre elles, soit avec les turgescences voisines, à l'acte de recomposition, à l'acte générateur, à l'acte d'amour.⁹⁶

Parmi les sources de Solomos, Pierre-Hyacinthe Azaïs est sans doute la mieux connue.⁹⁷ Solomos mentionne son nom à plusieurs reprises, et pourtant, comme nous venons de le voir, on s'est employé à retrouver ses citations partout dans sa production sauf là où il le fallait, avec le résultat de voir à plus d'une occasion des résumés là où il s'agit, comme c'est souvent le cas chez Solomos, de passages reproduits à la lettre, voire traduits en italien. L'ouvrage si souvent consulté par Solomos, et qu'on n'avait pas identifié, affiche, on l'a vu, le curieux titre *De la phrénologie du magnétisme et de la folie* (1839); un compte rendu contemporain nous explique la raison de l'intérêt de Solomos: dans ce livre, dédié à la mémoire de Broussais, Azaïs expose son système, «qui consiste à substituer l'*expansion* à l'*attraction* dans tous les phénomènes de l'univers. Cette expansion est une espèce d'échange réciproque de sympathies ou d'antipathies magnétiques qui se fait continuellement entre les divers corps, afin de maintenir l'équilibre de compensation. Non seulement c'est elle qui règle tous les phénomènes matériels, mais encore elle est l'agent créateur de toutes nos pensées, de tous nos sentiments. C'est en quelque sorte une âme universelle qui agit dans tous les êtres créés, les fait vivre tant qu'elle y séjourne, et les laisse mourir dès qu'elle les quitte».⁹⁸

8. Dans son ensemble, la recherche d'Azaïs vise «à trouver une force générale et unique qui produise sans cesse deux actions opposées: l'attraction et la répulsion. Cette force, c'est l'expansion»: les deux mouvements qu'elle engendre, «l'un de dilatation, l'autre de contraction, se succèdent et se remplacent avec une alternative continue'. L'équilibre n'est donc pas statique, mais dynamique». En résumé:⁹⁹

«L'*Équilibre par compensations* est la loi unique et universelle. C'est par cette loi que se trouve universellement réglée l'action du Principe unique, de l'Expansion»¹⁰⁰ [...]. La création divine est donc une création continue, qui se manifeste par l'équilibre: «Pour maintenir l'ordre dans les résultats de son action, pour maintenir l'ordre dans

95. Chez Solomos, en lieu et place de *chacun*, on lit *chouer*.

96. Comme on l'a dit, ce dernier paragraphe, à partir de *ce qui fait*, a déjà été identifié par Tiktopoulou.

97. Une seule fois, comme on l'a vu tout à l'heure, on a ramené à Azaïs une citation qui en fait appartient à Bernoulli.

98. *Revue critique des livres nouveaux publiés pendant l'année 1838*, rédigée par Pav Ioël Cherbuliez. 6e Année du *Bulletin Littéraire et Scientifique*, Librairie d'Ab. Cherbuliez et Ce, Paris-Genève, 1838, p. 27.

99. Baude, op.cit. (note 24), I, pp. 523-525.

100. *Explication universelle*, Paris, chez l'Auteur, 1826, t. I, p. 11.

l'univers, [l'Esprit moteur] a lui-même institué la loi des compensations exactes». ¹⁰¹ C'est lui également qui empêche les deux mouvements de se neutraliser en instaurant une alternance, un balancement, qui transforment l'équilibre statique en équilibre vital et dynamique.

L'expansion explique à la fois la formation et la destruction des corps, l'une par rassemblement et composition de la matière, l'autre par expansion divergente. L'expansion rend compte également de l'existence de fluides, dont le magnétisme, qui est à l'origine de l'amour.

«L'unité est le lieu de l'univers; la variété en est la forme»: ¹⁰² voilà un axiome auquel Solomos aura assurément été sensible. Et encore: «L'univers est le plus parfait des ouvrages, il est donc le plus simple [...]; son immensité ne diminue point sa simplicité; elle ne fait que rendre sa simplicité plus admirable. L'unité, la simplicité, la perfection d'un ouvrage, consistent dans la liaison de toutes ses parties, et leur subordination à un principe commun». ¹⁰³ À l'unité de l'univers soumis au seul principe de l'expansion et à la seule loi de l'équilibre par compensation, doit correspondre l'unité du système. Si le système est un, il est donc vrai, car il est conforme à la réalité. ¹⁰⁴

Simplicité est aussi le terme clé de l'esthétique d'Azaïs: «En toutes choses on reviendra aux formes simples, parce que ce sont celles de la beauté et de la vérité». ¹⁰⁵ L'artiste est capable d'atteindre le *beau idéal* lorsqu'en lui, les idées élémentaires se sont tacitement liées et distribuées conformément à l'ordre universel; «cet ordre, nous ne saurions trop le répéter, c'est l'unité d'ensemble et l'Équilibre des parties». ¹⁰⁶ Dans une perspective naturellement classique, et contraire en tout cas au romantisme, l'œuvre doit se soumettre «aux lois de l'unité et de l'équilibre» qui régissent l'univers: «Le titre de *classique* appartient exclusivement aux productions qui expriment le *beau idéal*»; c'est le cas pour une composition dramatique, «lorsqu'elle a pour caractère l'unité de plan, la convenance mutuelle et le balancement des parties: elle imite alors l'ordre universel». ¹⁰⁷

101. *Idée précise de la vérité première et de ses conséquences générales*, Paris, Allardin, 1834, p. 285.

102. Op.cit., p. 222.

103. *Des compensations*, op.cit. (note 84), 5ème éd., p. 219.

104. Baude, op.cit. (note 24), I, p. 531.

105. Op.cit., p. 597.

106. *Cours de philosophie générale, ou Explication simple et graduée de tous les faits de l'Ordre physique, de l'Ordre physiologique, de l'Ordre intellectuel, moral et politique*, Paris, A. Boulland et Cie, 1824, t. VII, p. 289. La phrase, telle qu'elle est, est répétée dans *l'Explication universelle*, op.cit. (note 84), t. II, p. 237. Voir aussi *De la phrénologie*, op.cit. (note 80), p. 142.

107. *Explication universelle*, op.cit. (note 84), t. II, p. 242. Cf. Solomos, p. 414, 12 «Pensa qui ad un equilibrio delle forze (trasfusa nelle forme)», évidemment filtré à travers Hegel, voir *Esthétique*,

Fils d'un musicien, et musicien lui-même, Azaïs étend le même principe à la peinture et à la musique: «Il existe un lien entre l'équilibre exigé par la composition musicale et l'équilibre interne de l'être humain: Azaïs s'efforce donc de fonder son classicisme sur l'harmonie universelle». ¹⁰⁸

«Éminemment conservatrice» et optimiste, la théorie des compensations est partagée par un certain nombre d'auteurs contemporains d'Azaïs, dont La Salle¹⁰⁹ et Le Joyand, qui l'accusèrent de plagiat, ainsi que Saint-Martin dans *L'homme de désir*.¹¹⁰ En effet, «la croyance que deux forces régissent l'univers est une idée qui est chère à ceux que l'on a coutume d'appeler illuminés». ¹¹¹ Il en est de même pour la notion d'unité cosmique, fondement de la théorie du magnétisme et héritage des théosophes de la Renaissance: «L'univers ressemble à un être vivant pourvu d'une âme, un principe essentiel relie tous les êtres particuliers – émanation du tout –, une relation d'universelle sympathie régit les manifestations de la vie». ¹¹²

9. Continuant à feuilleter les autographes de Solomos voyons, p. 475, un autre passage qui mérite d'être examiné (lignes 7-12):

«Penser quindi a cose che si riferiscono all' Eternità, [egli è] egli è pensare a cose concepite come Realtà dell' Essenza di Dio» Tratto dall' etica di Spinoza – Segue «quanto noi conosciamo rispetto all' Essenza Eterna ci Rallegra, perchè l'idea di Dio ne è inseparabile come causa di questa essenza. Ne deriva la tranquillità e la pace dello spirito la più perfetta.

Ainsi que les éditeurs le signalent, ce passage provient du cinquième et dernier livre de *l'Éthique* de Spinoza (*De potentia intellectus seu de libertate humana*). De l'avis de Merlier,¹¹³ il s'agirait d'un bref résumé en italien. Dans sa note, Politis reproduit les deux passages de l'original latin dont la traduction figure aux lignes 7-11;¹¹⁴ quant aux lignes 11-12, il suppose: «Ἰσως τα 11-12 ν' ἀποδίδου» πε-

op.cit. (note 35), p. 46: «La beauté, c'est la *forme totale* en tant qu'elle révèle la *force* qui l'anime; c'est cette force elle-même, manifestée par un ensemble de formes, de mouvements indépendants et libres; c'est l'*harmonie intérieure* qui se révèle dans cet accord secret des membres».

108. Baude, op.cit. (note 24), I, p. 602.

109. Azaïs «lui doit l'essentiel de ses idées, ou plus exactement le principe métaphysique de l'Expansion universelle qui les fonde» (Svagelski, op.cit., note 24, p. 70; le jugement de Baude est plus nuancé).

110. Baude, op.cit. (note 24), I, pp. 674-675, qui par la suite mentionne encore J. B. Robinet ainsi que, pour l'image de la balance, Voltaire et Pope. Voir aussi Svagelski, op.cit. (note 24), notamment pp. 51-70.

111. Baude, op.cit. (note 24), I, p. 679.

112. Antoine Faivre, *L'ésotérisme au XVIIIe siècle*, Paris, Seghers, 1973, pp. 51-52. Cf. Jean-Louis Vieillard-Baron, *Hegel et l'idéalisme allemand*, Paris, Vrin, 1999, p. 120: «L'idéalisme magique est une doctrine de la relation universelle».

113. Merlier, *Exposition*, op.cit. (note 36), p. 228.

114. 7-8: XXX, Demonstratio: Res igitur sub specie aeternitatis concipere est res concipere,

ριληπτικά τα κεφάλαια XXXII-XLII, όπου γίνεται λόγος για Laetitia και Beatitudo (τα χωρία από την έκδοση, με γαλλική μετάφραση, του Charles Appuhn [sic], τόμ. 1-2, Paris 1934).

En fait, ce mystérieux *Appuhn* est une mauvaise transcription à la place de Johann Gottlieb Gerhard Buhle (1763-1821),¹¹⁵ dont Solomos a utilisé non pas l'édition de l'ouvrage de Spinoza, mais précisément la *Storia della filosofia moderna dal risorgimento delle lettere sino a Kant*¹¹⁶ del signor G. Amadeo Buhle, professore di Gottinga. Tradotta in lingua italiana da D. Vincenzo Lancetti. Tomo ottavo (Continuazione della *Storia della filosofia del secolo decimosettimo*), Milano, dalla Tipografia di Commercio, 1823, p. 192, où se trouve le passage tout entier (§§ 7-12), que Solomos a reproduit avec une fidélité presque absolue.¹¹⁷

Polygraphe né à Crémone, Vincenzo Lancetti fut en correspondance avec Ugo Foscolo, qu'il avait connu en 1797 à Milan;¹¹⁸ un petit poème de Lancetti, avec des corrections de la main de Foscolo, se trouve à la Bibliothèque de Crémone.

10. En ce qui concerne la p. 476, A1-3 («– Alcuni altri adottarono un'Assoluta Identità fra Spirito e Natura, del mondo subjettivo ed obiettivo, dell' accorgimento e del suo oggetto»), «Ο Σολωμός παρέθεσε απaráλλακτη την παραπάνω γνώμη από το βιβλίο του Wolfgang Menzel, *Η γερμανική λογοτεχνία [...]* ·2^η έκδ. 1836, ακριβώς όπως του την είχε μεταφράσει επί λέξει ο Λούντζης, γεγονός που αποδεικνύει, για μιαν ακόμα φορά, ότι ο Σολωμός αξιοποίησε εξαντλητικά το μεταφραστικό μόχθο του φίλου του».¹¹⁹ Nous citons le texte original!¹²⁰ «Noch andre nahmen eine absolute Identität zwischen Geist und Natur, der subjektiven und objectiven Welt, des Vernehmens und seines Gegenstandes an».¹²¹

quatenus per Dei essentiam ut entia realia concipiuntur. 9-11: XXXII, Propositio: Quicquid intelligimus tertio cognitionis genere, eo delectamur, et quidem concomitante idea Dei tanquam causa.

115. Professeur de philosophie à Göttingen dès 1787, à l'Université de Moscou dès 1804; en 1815 il revient à Braunschwig, sa ville natale, en qualité de professeur au Collegium Carolinum.

116. Titre déjà paru en 1816 dans la traduction de A. J. L. Jourdan, *Histoire de la philosophie moderne depuis la renaissance des lettres jusqu'à Kant*. Le titre original de l'ouvrage est *Geschichte der neuern Philosophie seit der Epoche der Wiederherstellung der Wissenschaften*, Göttingen, Johann Georg Rosenbusch's Wittwe, 6 Bd., 1800-1804. La traduction de Lancetti fut éditée entre 1821 et 1825.

117. Mis à part *all'Essenza*, en lieu et place de *allaEssenza*, ainsi que l'emploi typiquement arbitraire des majuscules.

118. Cf. Christian Del Vento, *Un allievo della rivoluzione: Ugo Foscolo dal "noviziato letterario" al "nuovo classicismo" (1795-1806)*, Bologna, CLUEB, 2003, pp. 120-21 et 128.

119. Γιώργος Βελουδής, *Διονύσιος Σολωμός. Ρομαντική ποίηση και ποιητική. Οι γερμανικές πηγές*, Athènes, «Γνώση», 1989, σ. 179; cf. Coutelle, op.cit. (note 29), p. 110.

120. *Die deutsche Literatur*, Erster u. zweiter Theil, Stuttgart, Francke, 1828, I, p. 173.

121. On y reconnaît facilement une allusion à Schelling; voir d'ailleurs *ibid.*, p. 176: «Unter

Assez inattendue, dans ce passage copié par Solomos, s'avère la traduction de *Vernhemen* par le terme *accorgimento*. D'après un des manuels contemporains, certains philosophes «ont dérivé le terme allemand *Vernunft* (raison) de *Vernehmen*,¹²² puisqu'il considèrent la raison comme une aptitude à recevoir la vérité qu'elle ne peut engendrer d'elle-même». ¹²³ Le terme *accorgimento* a sans doute été utilisé à partir du verbe *accorgersi*, sur le modèle de l'expression hégélienne *sich selbst vernehmen* «s'entendre lui-même» (l'Esprit).¹²⁴

Ce terme, qui aujourd'hui signifie en italien tout autre chose,¹²⁵ a néanmoins été consacré par la suite comme traduction du terme *Besinnung* à partir d'un passage de Karl Werder,¹²⁶ dont voici la traduction anglaise: «In Nothingness, Being itself breaks the silence in itself. Nothingness is the reflection (*Besinnung*) [which Spaventa translates by *accorgimento*, that is, 'penetration', 'intelligence-consciousness-perspicacity'] of Being, the opening up in it of his meaning; its look in itself, the point where its originary character emerges». ¹²⁷

Voyons maintenant p. 476, A17-20:

Azais. Le Sist. de l'Univ. a pour objet ulterieur la composation de l'homme; e l'existence de l'homme a p. O. U. la C. de l'ame humaine; la Con. de l' A. H. est dont le fruit le plus elevé du sisteme de l'Univers. –

Ainsi que l'observe Politis, «18: composation· διαβαζε compensation· το ιδιο

diesen Umständen ergriff der grosse Schelling wieder die von Fichte verlassne Kantische Relation zwischen Subject und Object und erhob sie zur absoluten Identität». En effet, «Schelling arriva enfin au système de l'identité absolue du subjectif et de l'objectif» (*Manuel de l'Histoire de la philosophie*, tr. de l'allemand de Tennemann, par V. Cousin, t. II, Paris, Pichon et Didier, 1829, p. 299).

122. L'étymologie du terme remonte à Clauberger, voir Claude Weber, «Clauberger et les origines de la langue philosophique allemande. Une lecture de l'*Ars etymologica Teutonum* (1663)», dans Theo Verbeek (éd.), *Johannes Clauberger (1622-1665) and Cartesian Philosophy in the Seventeenth Century*, Dordrecht - Boston - London, Kluwer Academic Publishers, 1999, pp. 95-112, p. 101: «*Vernunft* vient donc de *vernehmen*, dont le participe passé est bien *vernommen*. Et, en effet, cela est vérifié par ce que nous entendons par *ratiolintellectus/Vernunft*: La *Vernunft* est bien ce par quoi nous percevons, connaissons, observons (*vernehmen*)».

123. Nicolaus [Jacob Nicolai] Møller, «La Sophistique de Hegel, Second article», *Revue catholique* 3,1 (mars 1845) 516-522, p. 517, note 1.

124. Gilbert Gérard, *Le concept hégélien de l'histoire de la philosophie*, Paris, Vrin, 2008, p. 99, note 1.

125. À savoir, «astuce, ruse, artifice».

126. *Logik, als Commentar und Ergänzung zu Hegels Wissenschaft der Logik*, Berlin, Verlag von Beit und Comp., 1841 (réimpr. Hildesheim, Gerstenberg, 1977), p. 41: «Im Nichts bricht das Seyn das Schweigen in sich von sich selber. Nichts ist die Besinnung des Seyns, das Aufgehn seines Sinnes in ihm; sein Blick in sich; der springende Punkt seiner Ursprünglichkeit».

127. Barbara Cassin (éd.), *Dictionary of Untranslatables. A Philosophical Lexicon*, Princeton, Princeton University Press, 2014, p. 66 (cet ouvrage a d'abord paru sous le titre de *Vocabulaire européen des philosophies. Dictionnaire des intraduisibles*, Paris, Éd. du Seuil, 2004).

και 19: C. και Con.». ¹²⁸ Dans cette interprétation, qui paraît au premier abord la plus naturelle, Politis a dû également s'appuyer sur l'autorité d'Octave Merlier. ¹²⁹ Ce dernier a pourtant manqué d'identifier tant ce passage que le suivant, ¹³⁰ du fait qu'il a limité sa propre recherche à l'ouvrage d'Azaïs intitulé *Des compensations dans les destinées humaines*. ¹³¹ En fait, tout le matériel copié par Solomos dans cet autographe a une fois de plus été puisé dans la *Phrénologie*, où, au lieu de *compensation*, on parle de *composition*. ¹³² «Le système de l'univers a, pour objet ultérieur, la composition de l'âme humaine. La composition de l'âme humaine est donc le fruit le plus élevé du système de l'univers». Comme on l'a dit, le reste du passage de Solomos (lignes A21-26) ne reproduit autre chose que la continuation du passage d'Azaïs dans la même page. ¹³³

C'est toujours dans la même page, colonne de droite (p. 476, B19), que Solomos évoque «questa [spo] “sponda del tempo”». L'expression est ainsi commentée par Tiktopoulou: «η φράση υπάρχει και στον Μάκβεθ του Shakespeare, από όπου ενδεχομένως προέρχεται εδώ (βλ. Coutelle 1990 [σημ. 29], σελ. 116, σημ. 14)». Le passage du *Macbeth* concerné correspond à l'Act I, sc. vii, v. 6 «But here, upon this bank and shoal ¹³⁴ of time». Michele Leoni traduit «Quaggiù, sì,

128. Voici le reste de la note: «Δεν μπορούμε να πούμε αν ο Σολωμός αντιγράφει κατά λέξη από τον Azais. Πάντως η φράση αποδίδει συνοπτικά τη θεωρία του Γάλλου φιλοσόφου για τις «compensation» [sic] (τις «ανταποδόσεις»), πως καθετί στη ζωή του ανθρώπου έχει την «ανταπόδοση», το αντιστάθμισμά του, και πως στο τέλος ο καθένας θα έχει λάβει ίσο ποσό ευτυχίας η δυστυχίας. Το κυριότερο σχετικό έργο του Azais είναι *Les compensations dans les destinées* (1808)».

129. Cf. Δάλλας, *Σκαπτή ύλη*, op.cit. (note 45), p. 56. Voir d'ailleurs Baude, op.cit. (note 24), I, p. 534 et note 55: «Azaïs est considéré, encore de nos jours, comme le théoricien des compensations [...]. Paradoxalement, ce polygraphe ne demeure connu que comme l'homme d'un seul livre».

130. Merlier, op.cit. (note 3), p. 27: «Je me suis efforcé de retrouver dans toute l'œuvre d'Azaïs les quelques phrases qu'on vient de lire. Je ne les y ai pas rencontrées telles quelles, mais elles s'y trouvent en puissance». Cette conclusion demeure inchangée chez Χαρολάμπους, op.cit. (note 44), pp. 238, 241, où elle renvoie à Coutelle, op.cit. (note 29), p. 110.

131. Voir ci-dessus, la note 84. Paru en 1816, cet ouvrage connu cinq éditions de trois volumes chacune, jusqu'en 1846. «Azaïs prétend qu'une somme égale de chance et de malchance est dispensée à tout le genre humain [...]. L'existence d'un homme est une suite d'événements heureux et d'événements malheureux en proportions absolument égales» (G. Berr - L. Verneuil, *Azaïs*, Paris, Librairie théâtrale, 1926, p. 36). «Le mot compensation devint, en morale et en philosophie, un mot pour ainsi dire technique», écrit J. Guadet, gendre et biographe d'Azaïs. Ce fut même un mot à la mode, comme nous le montre la presse de l'époque»: Baude, op.cit. (note 24), I, pp. xvii-xviii.

132. Azaïs, *Phrénologie*, op.cit. (note 80), p. 493. Le terme *composition* correspond, chez Solomos, à *componimento*.

133. On retrouve un passage d'Azaïs (op.cit., pp. 149-150), lui aussi non identifié jusqu'à présent, à la p. 482,17-20.

134. «This Shallow, this narrow Ford of human Life, opposed to the great Abyss of Eternity» (Theobald). À partir de la variante *schoole*, d'autres critiques ont interprété cette ligne différemment.

dai confin di questa terra, / spiaggia del tempo».¹³⁵ Et Carlo Rusconi, dans sa traduction en prose: «almeno qui, sulle prode di questo mondo...».¹³⁶ Mais c'est la traduction de Nicolini qui est peut-être la plus scrupuleuse: «Qui, su quest'umil secca, in quest'angusto / guado a l'eternità».¹³⁷

L'expression, qui revient chez Solomos dans le poème *Saffo*,¹³⁸ a jouti d'un grand succès au cours du siècle dernier (*la lisière du temps, the bank of time*); le précédent le plus proche est évidemment Leoni, qui toutefois ne semble pas en mesure d'épuiser la question de son origine.¹³⁹

11. À la p. 480, A6-10, l'«Intelligenza Universale» est une notion qui provient de Plotin:¹⁴⁰ «Tout ce qui était doué d'intelligence l'était nécessairement d'une âme; et comme il y avait une âme universelle, source de toutes les âmes, on doua l'âme universelle d'une intelligence universelle, source de toutes les intelligences particulières».¹⁴¹

À la ligne A22 de la même page, «L'intelligence finira par une Complete Intuition– d'elle-meme» ne fait chez Politis l'objet d'aucun commentaire.¹⁴² En fait, la phrase a été puisée dans *Oeuvres choisies de M. de Schelling. Tome I. Système de l'idéalisme transcendantal*. Traduit de l'allemand par Paul Grimblot, Paris, Librairie philosophique de Ladrangé, 1842, p. 352: «L'intelligence finira

135. *Tragedie di Shakspeare tradotte da Michele Leoni*, v. V, Verona, Società Tipografica Editrice, 1820, p. 33.

136. *Macbeth, tragedia di Shakspeare voltata in prosa italiana da Carlo Rusconi. Quinta edizione col testo inglese di riscontro*, Firenze, Le Monnier, 1867, p. 37. La première édition en deux volumes avait paru en 1838.

137. *Macbet, tragedia di Guglielmo Shakspeare recata in italiano da Giuseppe Nicolini*, Brescia, Francesco Cavalieri, 1830, p. 34. Cf. *Opere di Guglielmo Shakspeare tradotte da Giunio Bazzoni e Giacomo Sormani*, v. II, Milano, Vincenzo Ferrario, 1830, p. 192: «solo quaggiù, su questo banco, su questa secca del tempo».

138. Aux v. 3-5 «Deh! in questa fragorosa, in questa breve / sponda del tempo, ove sem noi, m'ascolta / dalla sfera dei canti, ove tu regni». Ce passage a opportunément été signalé par Coutelle, op.cit. (note 29), p. 116 note 14.

139. Dans la poésie italienne, l'occurrence la plus pertinente semble être celle de Giacomo Lubrano, *La costanza del padre Marcello tormentato fra sconvolgimenti dell'acque (Sonetti 99,5-6)*: «Egli di Eternità tocca la sponda, / mentre in spumosi vortici s'aggira».

140. «Par notre intelligence, nous sommes en communication perpétuelle avec l'Intelligence divine, qui nous éclaire toutes les fois que nous nous tournons vers elle [...]. En effet, le monde intelligible, qui est le lieu de la pensée, contient non seulement l'Intelligence universelle tout entière, mais encore les intelligences particulières: l'Intelligence universelle contient en puissance les autres intelligences; et, de leur côté, les intelligences particulières ont chacune en acte ce que la première contient en puissance» (*Les Ennéades de Plotin*, tr. pour la première fois en français par M.-N. Bouillet, t. II, Paris, L. Hachette, 1859, p. 576).

141. Charles-François Dupuis, *Origine de tous les cultes ou Religion universelle*, t. II, Paris, L. Rosier, 1835, p. 188.

142. Coutelle, op.cit. (note 29), p. 111, n'ajoute, lui non plus, rien de concluant.

donc par reconnaître parfaitement l'identité exprimée dans le produit, comme semblable à celle dont le principe est en elle-même: elle finira, veux-je dire, dans une parfaite intuition d'elle-même».

Le très étendu passage en latin, qui commence à la ligne B25 de la p. 480 et se termine à la ligne 15 de la p. 481, n'a pas été identifié, lui non plus, par Politis.¹⁴³ Selon Tiktopoulou «Το κείμενο, με αρκετά λάθη [...], προέρχεται από τον Ωριγένη – βλ. Coutelle 1990 [σημ. 29], 95-98 και 111». En fait, le passage a été copié à partir de *Procli philosophi platonici Opera [...] ill. Victor Cousin*.¹⁴⁴ *Tomus quartus, continens duos priores libros Commentarii in Parmenidem Platonis*, Parisiis, J.-M. Eberhart, 1821, p. 260:¹⁴⁵ «Ideae sunt entia indivisibilia et unita inter se, et mensurae non suscipientes [-e] magis et minus, quia sunt in aeternitate». Ensuite, dans la même page, mais plus en haut: «Imago est tantum ut imago, non est verum ens». Après on va à la p. 264:

Huc ergo progressis nobis spectandum quid Unum et Multa, et quomodo se habent invicem. Dicendum «itaque» quod «et» unusquisque U. et M.; essentiâ U. M. potentiis, subjecto U. M. partibus, specie U. M. materiâ. Et semper Unio pluralitate melior, ut essentia melior potentiis, subjectum accidentibus, totum partibus, species materia; idque ad Instar Universi. Mundus quoque [*en fait*: quippe] magnus Unus et Multus; multus non solum rebus corporeis etc.¹⁴⁶ sed etiam multis entibus spiritualibus, Diis, Demonibus [daem-], hominibus, animalibus, plantis.

Solomos reprend à copier à la p. 265, où il réunit les deux phrases «Nam per unam [*en fait*: suam] essentiam Creat et Facit» et «Ita et Architecti mens per se ipsum totum et una est et multa; «etenim multitudo ipsius omnis uniformis est, et Unum multiplicatum».

Pour retrouver le dernier passage de Proclus copié par Solomos il faut aller jusqu'à la p. 342 du volume suivant de l'édition préparée par Cousin:¹⁴⁷ «Illud autem perfectum naturam matris dices; ipsa [ipsaque] quippe et rationes perficit et format quod fit. Non enim exterius apparens matris forma facit foetum [fe-], sed natura, scilicet vis incorporea quaedam et principium motus». La dernière

143. «Οι ιδέες που εκφράζονται ταιριάζουν με τον νεοπλατωνισμό του Ficino».

144. Voir la réimpression de l'ouvrage (deuxième édition, 1864) publiée par G. Olms (Hildesheim 1961).

145. Dans la reproduction de ce passage et des suivants, on fait suivre entre crochets carrés le texte de Solomos lorsqu'il diffère de l'original; entre crochets aigus ce que Solomos a omis de transcrire. Il va de soi que toutes les majuscules, lorsqu'elles ne sont pas précédées d'un point, sont le fait de Solomos; il en est de même pour les abréviations de temps à autre utilisées.

146. Ce que Solomos omet de copier, c'est la parenthèse qui suit: «(in hoc enim habet tantam varietatem, quantam perpetuum ad mortale, immateriale ad materiale, per se vivum ad vivens ex propria constitutione)».

147. *Tomus quintus, continens tertium, quartum et quintum librum Commentarii in Parmenidem Platonis*, Parisiis, excudebat J.-M. Eberhart, 1823.

ligne de Solomos (p. 481,A15), «Suaviter Ipsum Unum in Multis Totum efficere.», se trouve, elle, à la p. 371:

Parmenides ingenium Socratis rude auget, corrigit, perficit, quoniam unius speciei in omnia procedentis unam ubique praesentiam cogitabat: ideo inquit «Suaviter ipsum unum in multis totum efficere». *Suaviter*, id est secundum naturam; id enim est animae quae ad rationem mentemque convertitur.

En conclusion, il ne s'agit pas d'Origène, dont les critiques ont cru reconnaître l'empreinte dans cette très étendue citation en latin, mais bien d'un collage de citations tirées du *Commentarium in Parmenidem Platonis* de Proclus, ouvrage essentiel de la métaphysique néoplatonicienne. Pour Proclus, «les idées sont les foyers grâce auxquels le multiple se rattache à l'Un, et toutes les déterminations qu'on retire de l'Un pur et qu'on accorde à l'un-qui-est sont les lignes différentes selon lesquelles l'unité se diffuse en séries».¹⁴⁸

C'est un passage du même *Commentarium* – «Vis incorporea quaedam (Natura scilicet)», écrit en caractères plus petits au-dessus de la ligne B11 de la p. 480 – qui a évidemment suggéré à Solomos une phrase qu'on retrouve, avec quelques variations, à la p. 402:

402, A1-8'. «L'[immagine] Anima incorporea del'componimento che parte da [di] Dio, e fatto il giro corprizzata negli organi di luogo di tempo, di nazionalità, di lingua, coi varj pensieri, affetti, sensazioni etc. si faccia un piccolo universo corporeo atto a manifestarla possibilmente, di nuovo †parte† di tutto questo torna a Dio.»

480, B11-15: «Vis incorporea quaedam (Natura scilicet) Anima incorporea del Componimento che come Vero parte da Dio, e fatto il giro corporizzata sugli organi di tempo, di luogo, di nazionalità, di lingua, con varj pensieri, affetti, sensazioni, si faccia un piccolo universo corporeo atto a manifestarla,¹⁴⁹ e di nuovo torna a Dio.»

Bien qu'écrite deux fois, ce qui témoigne peut-être de son importance dans la pensée de Solomos, cette phrase ne semble pas correspondre à une citation précise. On voit d'abord assez clairement, par delà la page de Proclus, son assise hégélienne: «Le fond de l'épopée, c'est donc une entreprise nationale, où s'empreint le caractère et le génie tout entier d'un peuple [...]. Or le lien d'*unité*, le centre, c'est l'*événement* particulier dont l'épopée retrace le développement, l'action limitée à laquelle se rattachent tous les détails» (Bénard).¹⁵⁰ Et encore: «Toutes ces idées sont des réalités

148. Jean Trouillard, compte rendu de la réimpression de l'édition de Cousin, op.cit. (note 143), *Revue des études grecques* 76 (1963) 290-292, p. 291. Voir John D. Turner - Kevin Corrigan (éd.), *Plato's Parmenides and Its Heritage, I. History and Interpretation from the Old Academy to Later Platonism*, Atlanta, Society of Biblical Literature, 2010.

149. Terme technique dans le vocabulaire de Solomos, cf. p. 407,31 «sta fermo in questo concetto che sia manifesto».

150. F. Hegel, *Philosophie de l'Art, Essai analytique et critique*, par Charles Bénard, Paris,

générales, ce sont les esprits sublimes dont les manifestations sont les sociétés avec leurs croyances, leurs lois et leurs mœurs, et qui par leur action réciproque, leur jeu, leurs combinaisons, produisent l'histoire, et confluent au retour de l'esprit à lui-même, à la science absolue» (Ott).¹⁵¹ À noter que dans ce dernier ouvrage, au détour d'un chapitre (p. 134-36), Auguste Ott montre que l'éclectisme de Cousin trouve sa source dans la façon dont Hegel envisage l'histoire de la philosophie.

Par ailleurs, l'un des termes clés est ici *corporizzata* (= ενσωματωμένη au lieu de ενσαρκωμένη),¹⁵² p. p. d'un verbe correspondant à *verkörpern*, utilisé p.ex. dans cette définition de l'œuvre d'art par Friedrich Wilhelm Tittmann:¹⁵³

Die Gestaltung in der Kunst ist demnach Verkörperung der Idee, wie der organische Leib Verkörperung der Seele ist, und die Idee des Kunstwerks ist nichts anderes als das individuelle Prinzip der Kunstgestalt. Zwischen der Idee und der Gestalt in der Kunst ist vollkommen dasselbe Verhältnis wie zwischen Seele und Leib. Wie die Seele das ist, was den Leib bildet, der Leib das, was von der Seele gebildet und bestimmt wird, wie im Menschen die Seele für und durch den Leib, der Leib nur für und durch die Seele, so ist auch in der Kunst Idee und Gestalt. Ja es lassen sich die Worte Idee und Seele verwechseln: die Idee ist die Seele des Kunstwerks. Und die Erzeugung aller Form aus der Idee ist der Quell des Lebens und der Lebendigkeit des Kunstkörpers.

C'est une définition que Solomos aurait, plus ou moins, traduite de cette manière: «L'Immagine nell'arte è l'Idea corporizzata, come l'organismo corporeo è l'Anima corporizzata.¹⁵⁴ Tra l'Idea e l'Immagine artistica corre esattamente lo stesso rapporto che tra l'Anima e il Corpo. Come l'Anima è il principio che edifica il Corpo, e il Corpo ciò che è edificato dall'Anima e ne accoglie le determinazioni, lo stesso vale nell'Arte per l'Idea e l'Immagine. L'Idea è l'Anima dell'opera d'arte; e la produzione di ogni Forma dall'Idea è fonte di vita e vivacità per l'Immagine in quanto arte corporizzata».

Ce principe se retrouve chez Sulzer, notamment dans son article «Poète»: produisant «un tout dont les parties sont bien liées et bien proportionnées», le poète accomplit une action analogue à celle de la Nature, «source unique de toutes les formes et de tous les modèles». ¹⁵⁵ Il est bon par ailleurs de rappeler que

Ladrange, 1852, pp. 224-229.

151. *Hegel et la philosophie allemande, ou Exposé et examen critique des principaux systèmes de la philosophie allemande depuis Kant, et spécialement de celui de Hegel*, par Auguste Ott, Paris, Joubert, 1844, p. 92.

152. Cf. Stobaeus I, 19-20 «ὁ δὲ ψυχοπομπός, ἀποστολεύς τε καὶ διατάκτης τῶν ἐνσωματωμένων ψυχῶν».

153. *Über die Schönheit und die Kunst*, Berlin, S. Keimer, 1841, p. 255.

154. C'est-à-dire ψυχὴ ἐνσωματωμένη.

155. Annie Becq, *Genèse de l'esthétique française moderne 1600-1819*, Paris, Albin Michel, 1994, p. 705.

la doctrine de l'incorporation matérielle, empruntée à Martinez de Pasqually, est au coeur du système philosophique de Louis-Claude de Saint-Martin.¹⁵⁶

Le même principe caractérise l'esthétique de Baumgarten: «C'est une caractéristique essentielle de ces choses contingentes, souligne Baumgarten, de n'être "représentées comme des choses singulières que dans la mesure où elles sont possibles dans quelque univers pris en son entier". Les choses absolument contingentes sont toujours présentées comme des composantes d'un univers dans lequel elles acquièrent les déterminations qui les définissent comme «individualités» et qui en font précisément l'objet de la vérité esthétique. Ce «monde» pourra être le monde au sens le plus strict, à savoir le monde des faits *historiques*, qui nous sont purement données «sans raison», c'est-à-dire avant que nous en connaissions la *raison*; ou bien un «autre univers» que le nôtre, faisant l'objet d'une connaissance seulement médiate, mais qui n'en est pas moins un «monde possible», «auquel cas», précise Baumgarten, on parle de *vérité hétérocosmique*. Nous voyons ainsi se mettre en place la tension essentielle entre «monde» et «individu», qui jouera un rôle stratégique primordial dans la définition de la notion d'œuvre d'art et dans l'appréciation de sa fonction métaphysique».¹⁵⁷

Finalement, pour ce qui est du retour de l'idée sur elle-même («*e di nuovo torna a Dio*»), on rappelle que «l'idée est le concept en soi; le jugement est le concept dans le moment de la direction, de la différence; le syllogisme est le retour de l'idée sur elle-même, le concept dont le contenu est développé. À tout concept répond un objet; le concept est l'âme même de l'objet, et l'objet n'est que la manifestation du concept».¹⁵⁸ La Philosophie de l'Esprit peut d'ailleurs être définie comme la discipline étudiant le retour de l'Idée vers elle-même, à partir de son existence extérieure.¹⁵⁹

12. À la p. 482, le seul passage qu'on a identifié avec précision jusqu'à présent concerne les lignes 20-23, citation de Jakob Böhme dans la traduction italienne de

156. Voir ce qu'il en dit au chap. VII du *Tableau naturel des rapports qui existent entre Dieu, l'Homme et l'Univers* (2 vol., Edinburgh 1782, Première Partie, pp. 113-114): «Par une suite de cette chute, [...] ce qui était simple et un pour lui, est devenu multiple et subdivisé; ce qui était subdivisé et multiple, s'est congloméré et l'a écrasé de son poids; c'est-à-dire, que pour lui le sensible a pris la place de l'intellectuel, et l'intellectuel celle du sensible».

157. Daniel Dumouchel, *Kant et la genèse de la subjectivité esthétique*, Paris, Vrin, 1999, p. 193.

158. Voir, encore plus clairement: «Enfin les termes du rapport s'unissent dans un but, deviennent des parties vis-à-vis d'un but un, qui n'est que l'idée, le concept de leur ensemble, et l'objet fait ainsi retour au concept, qui maintenant a un corps, qui est unité de concept et de l'objet. Cette unité c'est l'Idée; son expression la plus inférieure c'est la vie, c'est l'être vivant qui a en lui son principe, ses moyens et son but, dont le concept est l'âme, dont la manifestation est le corps» (Ott, op.cit., note 150, pp. 108-109).

159. «La philosophie de l'esprit ou la science de l'idée dans son retour à elle-même» (J. Willm, *Essai sur la philosophie de Hegel*, Strasbourg, Levrault, 1836, p. 100).

Λούτζης; ce passage se trouve également à la p. 418: «Come la luce di Dio è eterna e brilla senza alter(azione), e sen(za) inter(ruzione), così pure esiste nel pensiero un'essenza incommutab(ile) nella quale ogni cosa si solleva in una pura perfezione ed in grande amore». ¹⁶⁰ Nous jugeons opportun de le recaser dans son contexte et de le reproduire selon le texte original: ¹⁶¹ «Ich gebe dir ein Gleichniss von des Menschen Gemüthe, daraus die Gekanden geboren werden, welcher kein Ende noch Zahl ist; denn ein jeder Gedanke hat wieder das Centrum, zu gebären andere Gedanken. Also ist das Paradeis von Ewigkeit zu Ewigkeit. Weil aber das Licht Gottes ewig ist und ohne Wanken oder Mangel scheint: so ist auch in der Geburt ein unwandelbar Wesen, da alles in eitel Vollkommenheit aufgeht in grosser Liebe».

À la p. 482, 3-11 on a cru reconnaître deux passages puisés au *Laocoonte* de Lessing. ¹⁶² En fait, le tout provient d'un recueil d'essais du peintre suisse Rodolphe Töpffer (Genève, 1799-1846). ¹⁶³ C'est à ce recueil, plus précisément au chapitre intitulé *De l'Imitation*, que Solomos a puisé le passage reproduit à la p. 483, A1-7 dont voici le texte original: «pour la rendre, il invente mille moyens d'expression que son modèle ne lui donne pas; et s'écartant sans cesse du vrai visible, pour s'approcher mieux du vrai de l'art, au moyen d'une copie infidèle il crée une imitation sublime». ¹⁶⁴

Lisons un passage du compte rendu des *Réflexions* de Töpffer publié par Sainte-Beuve dans la *Revue des deux mondes*: ¹⁶⁵ «Dans cette série, il faut distinguer essentiellement le quatre premiers livres d'un *Traité du lavis à l'encre de Chine* [...]. M. Xavier de Maistre, qui aime et pratique lui-même la peinture [...], lut, à Naples où il était alors, les premiers livres de ce traité, et il envoya en présent à l'auteur une belle plaque d'encre de Chine avec toutes sortes de précieux témoignages. Voilà donc un second parrain qui vint à M. Töpffer après Goethe, ¹⁶⁶ et par la peinture également».

160. Cf. Βελουδής, op.cit. (note 119), p. 103.

161. *Jakob Böhme's sämtliche Werke* hrsg. von K.W. Schiebler. Dritter Band: *Die drei Principien göttlichen Wesens*. Leipzig, Johann Ambrosius Barth, 1841, Cap. 9 § 19 (p. 75).

162. Voir Coutelle, op.cit. (note 29), pp. 111-112.

163. Cf. *Réflexions et menus propos d'un peintre genevois, ou Essai sur le beau dans les arts*, par R. Töpffer. Précédés d'une *Notice sur la Vie et les Ouvrages de l'Auteur* par Albert Aubert, Paris, Librairie de L. Hachette et Cie, 1858, p. 133. C'est en 1830 qu'a paru le premier des douze opuscules qui constituent le recueil; les *Réflexions*, en tant que Cinquième opuscule. Deuxième livre du *Traité du Lavis à l'encre de Chine*, ont paru en 1833 à Genève, Imprimerie A.-L. Vignier.

164. Après *rendre* et après *modele*, Solomos ajoute (*la Pensée*) et, respectivement, (*la nature*).

165. «Poètes et romanciers modernes de la France, XLIII. M. Rodolphe Töpffer», *Revue des deux mondes* 1 (1841) 490-509, p. 498. Publié à nouveau dans Id., *Portraits contemporains*, II, Paris, Didier, 2e 1855, pp. 164-198.

166. Goethe écrit à Frédéric Soret, genevois et ancien camarade d'école de Töpffer, quatre lettres au sujet de Töpffer; dans l'une d'elles, datée du 28 janvier 1832, il l'appelle «cet homme

Cet opuscule, comme d'ailleurs d'autres du même recueil, figure dans la revue *Bibliothèque Universelle de Genève*.¹⁶⁷ Nouvelle Série, Tome XXI, Paris, Chez Asselin, Successeur de Magimel, Mai et Juin 1839, pp. 292-293.¹⁶⁸ Nous avons reproduit le passage de Töpffer à partir de ce cahier de la *Bibliothèque Universelle*, parce que c'est également là-dedans que Solomos a puisé, et transcrit à la même p. 483, la plupart des passages qui suivent (lignes A8-B12), tirés, eux, d'un article anonyme intitulé «De l'état de la poésie en France».¹⁶⁹ Voici, dans le texte original, ces passages dans l'ordre où Solomos les a tantôt copiés, tantôt traduits en italien:

p. 483, A8-18 + B1-6 (= p. 253): – Nous signalons par là cette¹⁷⁰ disposition de l'âme, qui fait attacher l'élément de la conviction à tout ce qui en émane. Cette disposition siège dans la partie intime de notre être; tout ce qui prend¹⁷¹ racine en elle devient pour nous une possession; nous le discernons aisément de toutes ces pensées éphémères, de toutes ces émotions¹⁷² fugitives, qui ne font qu'agiter la surface, et que nous pouvons à peine considérer comme nous appartenant, tant elles participent de l'impression des objets extérieurs qui nous les envoient.¹⁷³ Les pensées fortes, les émotions profondes, qui

remarquable» (Auguste Blondel, *Rodolphe Töpffer: L'écrivain, l'artiste et l'homme*, Paris 1886 (Genève, Slatkine, 1998, p. 112, note 1). Töpffer lui-même évoque cette circonstance sur un ton ironique, dans une notice (*Histoire de M. Jabot*, dans *Bibliothèque Universelle de Genève*, 9, mai-juin 1837, pp. 334-337, p. 335) où il fait allusion à l'article de Soret, traduit en allemand par Jean-Pierre Eckermann, et paru sous le titre «Über die Feder-Zeichnungen von Töpfer», dans *Über Kunst und Alterthum*, 6,3, Stuttgart 1832, pp. 552-573: Soret y reproduisait partiellement les lettres que Goethe lui avait adressées au sujet des albums en estampes et des récits de voyages de Töpffer. Voir Jacques Droin (éd.), *Rodolphe Töpffer, Correspondance complète*, III, Genève, Droz, 2007, p. 372, note 9; Eleonora Brandigi, *L'archeologia del 'graphic novel': Il romanzo al naturale e l'effetto Töpffer*, Firenze, Firenze University Press, 2013, pp. 312-314.

167. Publiée à Genève dès 1796, d'abord sous le titre de *Bibliothèque Britannique*, la *Bibliothèque universelle des sciences, belles-lettres, et arts* fut la seule revue qui, en Suisse romande, parut régulièrement durant tout le XIXe siècle. C'est Auguste de la Rive qui en assura la direction de 1836 à 1846. Voir Daniel Maggetti (et al.), *La «Bibliothèque Universelle» (1815-1924), Miroir de la sensibilité romande au XIXe siècle*, sous la dir. de Yves Bridel et Roger Francillon, Lausanne, Payot, 1998.

168. Voir, à la p. 289, la note au titre *De l'imitation*: «Le morceau que nous publions ici fait partie d'un *Traité du lavis à l'encre de Chine*, dont les trois premiers livres ont été publiés successivement à Genève. C'est du troisième livre que nous avons extrait un chapitre sur la peinture des anciens, inséré dans le cahier d'octobre 1834. Dans ce livre-ci, qui est le quatrième, l'auteur, toujours à propos d'encre de Chine, recherche quels sont, dans les arts du dessin, la nature et le rôle de l'imitation».

169. Titre assez fréquent à l'époque: on le trouve chez Roquefort, Guizot, Sainte-Beuve. Il s'agit en fait du compte rendu (anonyme, comme toujours dans cette revue au caractère encyclopédique) de *Le Tasse à Sorrente, Terentia, le Monge des îles d'or; poèmes, nouvelles et impressions*, par Jules Canonge. Précédés d'une lettre de M. A. De Lamartine, et d'une épître inédite de M. J. Reboul, Paris, Chez Gosselin, 1839.

170. Entre là et cette, Solomos insère (*la Foi*).

171. Solomos: *prende*.

172. Solomos écrit *penseè effemere etc de toutes ces emotion*.

173. Solomos: *envoît*.

retentissent à la conscience, entrent seules dans le domaine de la *foi* dont nous parlons. Lorsqu'elles préoccupent l'âme, elles l'absorbent.¹⁷⁴

p. 483, B7-12 (= p. 254): – On a conçu une pensée, on s'inspire d'elle; on aspire à la revêtir d'une forme, on dirige toutes ses facultés vers ce but: c'est là toute l'âme, le reste est un intérêt accessoire qui n'entre pas dans le travail¹⁷⁵ [...]. On sent que leurs auteurs ont écrit pour écrire; ils ne se sont point mis dans leur œuvre; leur émotion n'est point sortie de la partie intime de leur être; ils n'ont pas *cru* à ce qu'ils faisaient.¹⁷⁶

L'original du dernier passage (lignes B13-19) qu'on lit à la p. 483 se trouve encore dans le même cahier de la *Bibliothèque Universelle*, plus précisément dans un article intitulé «Quelques réflexions sur le génie (Fragment d'un cours de littérature)», p. 299: «Diderot l'a appliqué au drame; M. Hugo à la description rimée; M. de Lamartine, dans ses derniers écrits, à la peinture, rimée aussi, des émotions et des sentiments. Sous des formules qui le cachent, ou sous des phrases qui le nient, il est toujours là lorsque l'art se matérialise».¹⁷⁷ Ce troisième article, comme c'était l'usage chez la *Bibliothèque Universelle*, est aussi anonyme: en réalité, il provient de l'*Essai sur la poésie moderne*, Cours donné à Genève en décembre 1839 et janvier 1840 par L(aurence Louis)-Félix Bungener, Min. du St-Ev., Genève, Jullien et Fils, Libraires, 1840.¹⁷⁸

La suite des passages copiés par Solomos à partir du compte rendu mentionné tout à l'heure, «L'État de la poésie en France», se trouve à la p. 484,1-5: «La conception, les caractères, le développement des passions diverses, le plan, la disposition, la conduite du drame, tout ce qui constitue la substance et la forme d'un poème relève chez eux¹⁷⁹ de ces avantages acquis» (p. 259).¹⁸⁰ Pour les lignes

174. Ce dernier paragraphe figure chez Solomos en italien: «I pensieri forti le emozioni profonde che rimbombano a la coscienza entrano sole nel dominio della Fede di cui parliamo. Quando occupano l'anima l'assorbono.»

175. Solomos n'a écrit que ceci: «Il Genio concepisce un pensiero, s'inspira di esso; aspira a vestirlo d'una forma; dirige tutte le sue facolta verso questo scopo; c'est là toute l'ame.»

176. De ce deuxième paragraphe, Solomos n'a écrit que ceci: «La loro emozione non uscì dalla parte intima del loro Essere.»

177. Voici ce que Solomos a écrit: «(Il vero materiale, (fuori o dentro). Ugò l'ha applicò alla descrizione rimata; Lamartine alla pittura rimata delle emozioni e dei sentimenti; Sotto forme che lo coprano, o sotto frasi che lo neghino, [eg] egli è sempre là (questo vero mater.) quando l'arte si materializza.»

178. Félix Bungener, l'écrivain le plus connu de l'église de Genève au XIXe siècle, né à Marseille le 13 septembre 1814, mort à Genève le 14 juin 1874. Voir la thèse soutenue devant la Faculté protestante de Montauban par Henri Gambier sous le titre: *Félix Bungener, sa vie, ses écrits et sa controverse*, Genève 1891.

179. Sc. «les grands poètes».

180. Chez Solomos on a la traduction en italien: «Il Concepimento, i Caratteri, lo Sviluppo delle Passioni diverse, il Piano, la Disposizione, la Condotta del Dramma etc, tutto quello che costituisce la Sostanza e la Forma d'un Poema.»

6-8 il faut revenir à la p. 255: «mais on y cherche en vain cette pensée grande et forte qui doit dominer l'ensemble, et constituer l'unité dont l'œuvre entière ne doit être que le développement et l'expression».¹⁸¹ Après quoi, Solomos reprend à traduire depuis la p. 259: «La vigueur de la conception, le développement et la distribution du sujet, l'étude des caractères, tout ce qui commandait en un mot le travail sérieux des grands poètes, semble rélégué dans l'ordre des exigences surannées. Ce qui était l'accessoire pour ces génies supérieurs est devenu la préoccupation exclusive des auteurs du jour».¹⁸²

Finalement, les dernières lignes de la même page (p. 484, 15-18) proviennent du compte rendu de l'*Essai sur la poésie moderne* de Bungener, publié une fois de plus dans la *Bibliothèque Universelle de Genève*, mais dans un cahier différent:¹⁸³ «Ses mœurs sont faciles, aimables, et n'offrent point ces traits prononcés qui fournissent aux grands développemens des passions et des caractères»¹⁸⁴ (sujet: «l'esprit français»).

13. Nous sortons à présent du corpus des autographes relatifs aux *Ελεύθεροι Πολιορκισμένοι*, soit l'ensemble constitué par les *Ενότητες* 8 et 10, pour nous occuper de l'*Ενότητα* 7: *Τρίχα, Κρητικός κ.ά.* (*Ζακύνθου αρ.* 11), «δεύτερη έκδοση αναθεωρημένη», Athènes 2009, par Eleni Tsantsanoglou, et notamment de la p. *AE* 327: «In queste regole del bello che crea il Genio dell'artista che analizza il giudice dell'arte sono rinchiusi i più importanti segreti del cuore umano. Ogni regola del bello è una scoperta nella scienza delle facultà dell'anima – Mendelson.».

Une fois de plus, nous sommes réusis à identifier le texte auquel Solomos a vraisemblablement puisé:

Les beaux-arts sont une simple occupation pour le virtuose, une jouissance pour l'amateur; pour le sage, une source d'instruction. Dans ces règles de la beauté, que crée le génie de l'artiste, qu'analyse le juge de l'art, sont renfermés les plus importants secrets du cœur humain. Toute règle du beau est une découverte dans la science des facultés de l'âme, etc.

Cette phrase est reproduite dans une note aux pp. 150-151 de Joseph-Marie de Gérando, *Histoire comparée des systèmes de philosophie, relativement aux principes des connaissances humaines*, II, Paris, Henrichs, 1804 ainsi que, sous forme abrégée, par Maine de Biran, *De l'aperception immédiate (Mémoire de*

181. Solomos a copié à partir de †*Et† constituer*.

182. Cf. p. 484, 9-14: «Il vigore del Concepimento, lo Sviluppo e la distribuzione del Soggetto, lo studio dei Caratteri tutto ciò in somma che comandava il lavoro serio dei Grandi Poeti, sembra relegato nell'ordine delle esigenze viete. Ciò che per costoro era accessorio diventò oggi per gli altri preoccupazione esclusiva».

183. Nouvelle Série. Tome Vingt-Huitième. Paris, chez Anselin, Successeur de Magimel, 1840, p. 38.

184. Solomos écrit *que; developpement; e* (en lieu de *et*).

Berlin 1807), éd. par Ives Radrizzani, Paris, Vrin, 1995, pp. 200-201, note 1047. Le texte original¹⁸⁵ correspond au début de l'œuvre de Moses Mendelssohn, «Über die Hauptgrundsätze der schönen Künste und Wissenschaften», dans Id., *Philosophische Schriften*, Theil II, Reuttligen, bei Joh. Georg Fleischhauer, 1783, pp. 95-240,¹⁸⁶ p. 97:

Die schönen Künste und Wissenschaften sind für den Virtuosen eine Beschäftigung, für den Liebhaber eine Quelle des Vergnügens, und für den Weltweisen eine Schule des Unterrichts. In den Regeln der Schönheit, die das Genie des Künstlers empfindet, und der Kunstrichter in Vernunftschlüsse auflöset, liegen die tiefsten Geheimnisse unserer Seele verborgen. Jede Regel der Schönheit ist zugleich eine Entdeckung in der Seelenlehre.¹⁸⁷

À noter que ce passage, tel qu'on le lit chez Solomos, n'apparaît nulle part dans la traduction française anonyme «Réflexions sur les sources et les rapports des Beaux-Arts et des Belles-Lettres», parue dans le *Nouveau Journal Étranger*, éd. par François Arnaud et Jean B.A. Suard, Paris, février 1761, pp. 3-47.¹⁸⁸

Nous entrons, avec Mendelssohn, dans le domaine de la réflexion essentiellement esthétique. «Dans l'opposition entre unité et multiplicité, sujet et objet, esprit et nature, qui se manifeste à travers plusieurs phénomènes historiques et théorétiques, et enfin dans la raison pratique de Kant, Hegel découvre la structure gnoséologique du dualisme. Le scepticisme épistémologique joue ici un rôle très important. D'une part, Hegel lit Kant à partir du contexte de la crise sceptique du kantisme des années 1790 [...]. Hegel était familier de l'ancien scepti-

185. Cf. Ελένη Τσαντσάνογλου, *Μια λανθάνουσα ποιητική σύνθεση του Σολωμού. Το αυτόγραφο τετράδιο Ζακύνθου αρ. 11: εκδοτική δοκιμή*, Αθήνα, «Ερμής», 1982, pp. 45, 320 note 33; Coutelle, op.cit. (note 29), p. 99 note 12.

186. Première édition: «Betrachtungen über die Quellen und die Verbindungen der schönen Künste und Wissenschaften», *Bibliothek der schönen Wissenschaften und der freyen Künste* I,2. Leipzig 1757, pp. 231-268; ensuite: *Philosophische Schriften*. Erster und Zweyter Theil. Berlin, Christian Friedrich Voss, 1761, pp. 67-120; finalement, après révision: *Moses Mendelssohns Philosophische Schriften*. Erster und Zweyter Theil. Verbesserte Auflage. Berlin, Christian Friedrich Voss, 1771, pp. 95-152. Cf. désormais *Moses Mendelssohn, Ästhetische Schriften*, hrsg. v. Anne Pollok, Hamburg, F. Meiner, 2011, pp. 188-215.

187. «Απόσπασμα από το *Principi generali delle Belle Lettere e delle Belle Arti*, μέρος 1, παρ. 1^η, του Mosè Mendelssohn (1729-1786). Τα Άπαντά του είχαν από καιρό μεταφραστεί στα ιταλικά από τον Francesco Pizzetti (*Opere filosofiche di Mosè Mendelssohn*, 2 τόμοι, Πάρμα 1800). Ο Σολωμός δεν χρησιμοποίησε τη μετάφραση αυτή, ή ίσως την παρέθεσε από μνήμης. Φαίνεται πως ο Ν. Λούντζης δεν του είχε μεταφράσει πριν από το 1833 ένα έργο που μπορούσε να το είχε διαβάσει από πολύ νωρίτερα στα ιταλικά» (Louis Coutelle, *Για την ποιητική διαμόρφωση του Διονυσίου Σολωμού (1815-1833)*, Αθήνες, Μουσείο Μπενάκη, 2009, pp. 460-461 note 3).

188. Voici ce qu'on lit à sa place (p. 6): «Le secret le plus profond de notre âme repose dans la théorie des Arts. Ces règles que pratique l'Artiste, uniquement dirigé par son génie, et que le Philosophe approfondit, discute & analyse; ces règles, lorsque nous les appliquons à la nature de notre esprit [...], peuvent nous conduire à des découvertes importantes sur la doctrine de l'âme».

cisme et du moderne – et ce dès les années de Stuttgart, à travers le scepticisme modéré de Meiners, Sulzer et Feder».¹⁸⁹

De fait, la plupart des catégories esthétiques qui nourrissent les *στοχασμοί* de Solomos, une fois qu'on fasse abstraction de la systématisation hégélienne, ont été élaborées et débattues au cours de la réflexion pré-kantienne qui débouche sur la fondation de l'esthétique moderne: qu'on pense non seulement à Mendelssohn, que Solomos – on l'a vu – mentionne explicitement, mais aussi à Baumgarten et Sulzer, auxquels, à notre avis, Solomos doit une bonne partie de sa réflexion esthétique.

L'effort de distinguer entre beauté et perfection est au cœur des débats qui animent l'esthétique pré-kantienne. Moses Mendelssohn et J. G. Sulzer ont découplé la beauté de la perfection (objective et réelle) à la faveur d'une surenchère psychologique et subjective de l'intuition esthétique. Chez Mendelssohn, sous l'influence anglaise, les notions de beauté et celle de perfection commencent à se différencier; c'est le début du subjectivisme esthétique,¹⁹⁰ où le sentiment esthétique est rapporté à une faculté spéciale, celle du plaisir et de la douleur. Si la référence à l'idée de perfection est maintenue, la spécificité de l'expérience esthétique est recherchée dans l'*Empfindung* que procure le redoublement imitatif des passions humaines.

Dans ses *Briefe über die Empfindungen*,¹⁹¹ Mendelssohn est amené à poser une distinction nette entre *beauté* et *perfection*: «La première se définit par l'unité dans la multiplicité; elle se caractérise par l'ordre, l'harmonie et la proportion accessibles aux sens *sans effort*.¹⁹² En tant que telle, elle est dépendante d'une certaine incapacité (*Unvermögen*) de nos facultés de connaître sensibles, de notre limitation face à la multiplicité sans ordre qui se présente dans l'intuition. La perfection, en revanche, repose non pas sur une limitation, mais sur une force positive de notre âme. Elle n'est pas la simple unicité saisie sans effort dans l'intuition sensible, mais bien l'accord (*Übereinstimmung*) dans la multiplicité,

189. Italo Testa, «Scepticisme et dialectique des Lumières chez le jeune Hegel», dans Sébastien Charles - Plinio J. Smith (éd.), *Scepticism in the Eighteenth Century. Enlightenment, Lumières, Aufklärung*, Heidelberg - New York - London, Springer Dordrecht, 2013, pp. 281-298, p. 294.

190. «Demnach bietet also die Erfahrung und Untersuchung des Schönen Kenntnisse über den Menschen, die einer auf anderen, abstrakten Wegen verfahrenende Seelenlehre nicht erreichen kann» (Anne Pollok, *Facetten des Menschen. Zur Anthropologie Moses Mendelssohns*, Hamburg, F. Meiner, 2010, p. 193).

191. Moses Mendelssohn, «Briefe über die Empfindungen» (1755), Lettre 5, dans *Gesammelte Schriften (Jubiläumausgabe)*, Stuttgart, Bad Cannstatt, 1929; puis Fr. Frommann Verlag, 1971.

192. «Les objets beaux contiennent un ordre et des variations, une unité dans la multiplicité, qui les rendent faciles à saisir par nos facultés sensibles» (D. Dumouchel, «La cohérence de la théorie esthétique de Moses Mendelssohn», *Revue philosophique de Louvain*, 95 (1997) 44-75, p. 51).

c'est-à-dire un consensus de représentations interreliées et fondées l'une dans l'autre».¹⁹³

Le plaisir du beau, dit-il, résulte du fait de passer d'une conception distincte des parties à une «attention à leurs rapports généraux». En d'autres termes, il résulte du passage des «parties au tout». Dès que l'on se tourne vers le tout, «les concepts distincts et particuliers» s'effacent pour se fondre «pour ainsi dire dans un lointain obscur», au profit de la perception de l'ensemble. À y regarder de près, le plaisir naît donc de la collaboration entre d'une part des concepts distincts, qui permettent de comprendre les parties, et d'autre part des concepts non distincts, qui permettent de comprendre l'ensemble.¹⁹⁴

Le point de vue qui guide l'ensemble de la réflexion de Mendelssohn sur l'esthétique est, selon Dumouchel, «celui d'une théorie générale de l'âme, d'origine wolffienne, qui vise à *expliquer* la source et la nature du plaisir et du sentiment [...]. Partant d'une conception à la fois wolffienne et cartésienne du sentiment et du plaisir, Mendelssohn place le siège du plaisir dans l'âme», et non pas, comme les sensualistes, dans le corps: «Le fondement du plaisir doit être cherché du côté de la force positive de notre âme», c'est-à-dire de sa force de représentation orientée vers la perfection, qu'elle partage, en tant qu'être pensant, avec Dieu lui-même, qui la possède au plus haut degré». De cette manière, Mendelssohn a contribué à l'élaboration d'une théorie tripartite des facultés de l'âme, en reconnaissant une tierce faculté intermédiaire, qu'il appellera d'abord «faculté de sentir», puis «faculté d'assentiment ou d'approbation». «Cette «théorie de l'âme» postule ainsi l'originalité de la tendance de l'âme, en tant qu'être pensant, vers la perfection, et le lien entre la perception d'une perfection et la naissance du plaisir».¹⁹⁵

Mendelssohn rejoint ici une conception de la beauté qui est très proche de celle que développe Baumgarten dans ses *Méditations* de 1735¹⁹⁶ et qu'il reprend

193. Dumouchel, *Kant et la gènèse*, op.cit. (note 157), p. 173. Autrement dit: «La première se réduit à la perception sans effort de l'unité dans la multiplicité et se satisfait de la “figure externe” des choses, tandis que la seconde vise à saisir conceptuellement l'accord réel qui unit la multiplicité dans une chose»; Id., *Kant et Baumgarten. Le dialogue manqué avec l'Aesthetica*, dans Robert Theis - Lukas K. Sosoe (éd.), *Les Sources de la philosophie kantienne. XVIIe et XVIIIe siècles, Actes du 6ème Congrès intern. de la Société d'études kantiennes de langue française (Luxembourg, 25-28 septembre 2003)*, Paris, Vrin, 2005, pp. 283-290, p. 288.

194. Achim Vesper, «Le plaisir du beau chez Leibniz, Wolff, Sulzer, Mendelssohn et Kant», *Revue germanique internationale* 4 (2006) 23-36, § 19.

195. Dumouchel, *La Cohérence*, op.cit. (note 192), 46-49.

196. «Depuis son premier texte de 1735 sur l'essence du poème, Baumgarten est convaincu que la perfection de la connaissance sensible ne réside pas seulement dans les représentations elles-mêmes, mais aussi dans la liaison des représentations sensibles, sans laquelle il n'y aurait pas de 'connaissance' sensible au sens strict» (Dumouchel, *Kant et Baumgarten* op.cit., note 193, p. 287).

dans son *Aesthetica* de 1750.¹⁹⁷ «Dans un second temps, et en accord aussi bien avec le découplément du beau et du parfait qu’avec l’identification de la clarté des représentations comme sphère de la beauté,¹⁹⁸ Mendelssohn propose une tripartition des plaisirs [...].¹⁹⁹ Mendelssohn reconnaît d’abord une “perfection d’entendement”, qui est la perfection au sens strict, et qui consiste dans l’unanimité (*Einbelligkeit*) ou l’harmonie interne du multiple; puis la beauté, qui est définie comme l’unité dans le multiple; et enfin, le plaisir sensible, qui réside dans la perception d’un “état amélioré de notre constitution corporelle”». ²⁰⁰

Selon Baumgarten, «la perfection de l’œuvre d’art croît en fonction de sa capacité à intégrer “l’unité dans la multiplicité”, c’est-à-dire en fonction du nombre d’éléments qu’elle peut intégrer dans une connexion connaissable de manière sensible. La beauté est toujours l’indice d’une perfection de la connaissance». ²⁰¹ Ceux qui ont eu la patience de relire, avec nous, un certain nombre d’observations de Solomos dans l’éd. de Politis, n’auront aucune peine à reconnaître dans cette définition quelques-uns des fondements sur lesquels Solomos pose sa propre réflexion esthétique.

Il en de même pour Sulzer,²⁰² d’après lequel l’unité qui résulte de l’harmonie convergente des parties vers le tout est le facteur suprême du plaisir. Les objets *beaux*, à ses yeux, «sont tous ceux qui plaisent immédiatement à nos facultés spirituelles; et ils leur plaisent par le spectacle de *la variété réduite à l’unité*, par l’intérêt naissant d’une simplicité qui se cache ou qui éclate au sein de la multiplicité. Cette unité, dominant la diversité, est le secret fondement de toute

197. A. G. Baumgarten, *Aesthetica*, 1750-1758, tr. intégrale allemande par Dagmar Mirbach, avec texte latin, dans *Ästhetik*, 2 vols, Hamburg, Meiner, 2009.

198. «Les concepts de la beauté doivent se maintenir dans les limites de la clarté. Plus claire sera la représentation du bel objet, c’est-à-dire plus grandes seront la multiplicité et les relations de ce multiple qu’elle nous permettra de percevoir, plus vifs seront le sentiment et le plaisir qui en résultent» (Dumouchel, *La Cohérence*, op.cit., note 192, p. 50). D’après Sulzer, également, «l’âme préfère toujours les idées claires aux obscures, et celles qui sont distinctes à celles qui ne sont que confusément claires”. Sur ce point, le théorie de Sulzer reste considérablement traditionnelle, et elle est certainement compatible avec les intuitions de Leibniz sur la beauté» (D. Dumouchel, «Entre métaphysique et esthétique. Sentiment et beauté dans les *Mémoires* de Johann Georg Sulzer», *Philosophiques* 42 (2015) 51-72, p. 62).

199. «Ce n’est que dans la troisième version de l’essai *Sur le sublime et le naïf* que Mendelssohn parviendra à une sorte de tripartition du grand, du fort et du sublime, mais toujours en refusant de se départir de sa compréhension “classique” du sublime» (Dumouchel, *La cohérence*, op.cit., note 192, p. 56 note 43).

200. Op.cit., p. 50.

201. Dumouchel, *Kant et Baumgarten*, op.cit. (note 193), p. 287.

202. Johann Georg Sulzer (1720-1779), né à Winterthur (Suisse); depuis 1750, membre influent de la classe de philosophie spéculative de l’Académie de Berlin.

beauté intellectuelle, de la beauté en tout genre». ²⁰³ En effet, «percevoir la beauté d'un objet, c'est saisir la liaison et l'ordre qui unissent ses diverses parties; ²⁰⁴ mais ce qui explique le plaisir comme tel, c'est le mouvement par lequel ce qui était confus devient distinct». ²⁰⁵

Le plaisir, précise Sulzer plus tard, «est produit par l'idée confuse de notre objet et par l'idée claire de nous-même», ²⁰⁶ ce qui est à comparer avec Solomos, p. 405α, B7-13: «l'anima umana all'opposito vede e sente se stessa colla maggiore chiarezza, e [questo],... e quivi l'anima umana trova la vera orma della vita e di se stessa, [e si trova] ed è beata».

Pour assurer à la faculté intellectuelle à la fois une «vivacité» (*Lebhaftigkeit*) ²⁰⁷ et une «facilité» particulières dans le travail, l'objet doit être composé d'une assez grande quantité de parties variées qui toutefois s'intègrent dans une disposition ordonnée. La cohérence des parties d'un objet s'avère ordonnée «lorsqu'un sujet apparaît qui naît de la contribution commune de chacune des parties». À chaque fois qu'un objet procure du plaisir, le principe selon lequel les parties de l'objet s'ordonnent entre elles est d'un abord aisé. Conformément à cela, le caractère des beaux objets est la «diversité dans l'unité», un caractère qui nous rend à même de concevoir la variété et de la ramener à «un centre commun». Rappporter les diverses parties à un point central, c'est percevoir, dit Sulzer, la qualité en vertu de laquelle un objet a la propriété de nous plaire. Les objets qui causent du plaisir sont ceux dont les parties sont ordonnées d'après un principe qui se reconnaît sans effort. ²⁰⁸

203. Christian Bartholmèss, *Histoire philosophique de l'Académie de Prusse depuis Leibnitz jusqu'à Schelling, particulièrement sous Frédéric-le-Grand*, II, Paris, Librairie de Marc Ducloux, 1851, p. 99.

204. Les concepts de liaison et de retour sur soi-même sont mis en rapport dans la réflexion esthétique que Sulzer développe à la période de la maturité: «Tant que son activité est concentrée sur son objet, le géomètre ne ressent aucun plaisir, selon Sulzer; c'est après avoir progressé dans la solution, lorsqu'il prend pour ainsi dire du recul pour “rassembler les idées qu'il vient de développer”, que “son âme fait un retour sur elle-même” et peut ressentir un sentiment de plaisir, accompagné d'une émotion plus ou moins forte» (Dumouchel, *Entre métaphysique*, op. cit., note 198, p. 70).

205. C'est ce qu'il faut bien appeler un “intellectualisme” esthétique (op.cit., p. 63). «Pour que l'âme trouve à contenter sa tendance primitive, l'objet de l'attention doit offrir de la *variété*, c'est-à-dire qu'il doit permettre une multitude d'idées, mais il est également nécessaire que ces éléments variés fassent preuve d'ordre et de liaison entre eux» (ibid., p. 61); «Lorsque l'âme est capable d'entrer dans le principe de liaison qui transforme en variété la multitude des éléments d'un tout, c'est-à-dire lorsque l'idée totale de l'objet, qui n'était que confuse, devient distincte, l'âme en tire du plaisir» (ibid., p. 63).

206. Affirmation où Dumouchel (op.cit., p. 70), par rapport à l'explication des plaisirs intellectuels qui formait la base de la théorie de la beauté en 1751, voit plutôt «un complément [...], qui met l'accent sur la dimension subjective spécifique du sentiment».

207. «On doit se souvenir que le sentiment de plaisir tirait son origine “de la vivacité avec laquelle l'esprit embrasse une multitude d'idées qui se présentent à lui, en lui faisant sentir qu'il pourra les développer”» (op.cit., p. 62).

208. Vesper, op.cit. (note 194), § 13. Cf. Dumouchel, *Kant et la genèse*, op.cit. (note 157), p. 173: «Dans sa *Théorie générale des beaux-arts*, Sulzer réduit la beauté à la simple “uniformité”

Dans ses dernières réflexions Sulzer, de manière encore plus claire, définit le beau sur la base de quatre traits distinctif (totalité, multiplicité, unité, variété):

La première particularité de la belle forme est de pouvoir être saisie sans effort pénible comme une totalité; la seconde est qu'elle doit laisser sentir une multiplicité, ainsi que l'ordre dans cette multiplicité; la troisième est que la variété doit concourir à l'unité de telle manière qu'aucune partie singulière ne vienne heurter la perception en se séparant de l'ensemble.²⁰⁹

Cette conception de la beauté comme résultant de la perception de l'unité dans la variété,²¹⁰ que l'on retrouve dans des formes différentes dans la théorie de la beauté de Crousaz²¹¹ ou de Hutcheson,²¹² est à la base de la notion de perfection. «Sulzer est allé très loin dans la subjectivisation de l'idée baumgartenienne de perfection. Cette conception est particulièrement visible dans son *Allgemeine Theorie der schönen Künste* [1771-1774],²¹³ soit à l'époque où Kant développe sa propre critique de l'école baumgartenienne [...].²¹⁴ Ce qu'il restait d'«objectif» dans la «subjectivité» baumgartenienne est sublimé dans un psychologisme esthétique radicalisé, qui se réclame de Leibniz: toute représentation d'objet est une modification affirmative de la force de représentation de l'âme et contribue en tant que telle à rendre l'âme consciente de sa propre perfection. Cette perfection subjective consiste en une activité représentative intensifiée, de telle sorte que la perfection dont sont capables les

de l'intuition, par laquelle la multiplicité des manifestations sensibles peut devenir aisément «saisissable» pour l'âme humaine».

209. Dumouchel, *Entre métaphysique*, op.cit. (note 198), p. 71.

210. «La beauté résulte de la «variété réduite à l'unité», par où il faut entendre l'idée d'un maximum de variation et de liaison des parties au sein d'un tout» (Dumouchel, *Kant et Baumgarten*, op.cit., note 193, p. 62).

211. Jean-Pierre de Crousaz, *Traité du beau*, Amsterdam, François L'Honoré, 1715.

212. Francis Hutcheson, *An Inquiry into the Original of Our Ideas of Beauty and Virtue*, London, Printed for D. Midwinter (et al.), 1725.

213. 2 vol., Leipzig 1771 (lettres A-J), 1774 (lettres K-Z); réimpr. Hildesheim, Olms, 1970; 4 tomes d'après la seconde édition augmentée, parue à Leipzig en 1792. Cet imposant ouvrage, dont on compte jusqu'à sept rééditions, suscita une vive réaction de la part de Goethe (voir sa recension parue dans *Frankfurter gelehrte Anzeigen* 101, 18.12.1772, pp. 801-807).

214. Des principes sensiblement analogues, ne serait-ce que d'un point de vue purement nomenclatoire, sont d'ailleurs à la base de la réflexion esthétique de Kant: «On doit s'efforcer d'introduire dans le multiple la symmétrie, l'harmonie, la clarté et surtout la saisissabilité (*Fässlichkeit*), afin que la sensibilité puisse saisir l'objet sans effort, qu'elle puisse en distinguer et en ressentir (*empfinden*) aisément les impressions. Le goût exige donc la multiplicité, le contraste, l'harmonie, l'aisance, la clarté et un passage progressif d'un opposé à l'autre, puisque tout saut rend la sensibilité confuse. Un objet dans lequel tout cela est présenté dans un rapport saisissable est beau de façon essentielle et plaît universellement'. C'est sur le principe de l'*activité de l'âme*, en tant que *loi fondamentale de la sensibilité*, que Kant entend fonder la première règle de la perfection» (Dumouchel, *Kant et la genèse*, op.cit., note 157, p. 179).

beaux-arts n'est au fond qu'un détour pratiqué par le sujet pour faire l'épreuve de l'intensification de sa propre activité». ²¹⁵

14. Nous allons à présent nous pencher sur un autographe qui appartient aussi à l'Ενότητα 7. ²¹⁶ Il s'agit notamment de la p. 384, A16-35:

Le pr.

Le principe de tout mouvement dans l'existence morale de l'homme, c'est l'insatiable désir de quelque chose d'inconnu qui lui échappe sans cesse et que sans cesse il poursuit, soit faute de courage et d'empire sur lui même, soit par une mystérieuse nécessité de sa nature. Les efforts par lesquels il tent sans relâche, et dans toutes les directions possibles de ses facultés, vers ce dernier terme inconnu de sa destinée, ou les regret de n'y pouvoir atteindre sont ce que la poésie, envisagée de la manière la plus générale possible doit toujours exprimer, avec de plus de de Facilité, de Variété et d'Effet. – p. 104.

La supériorité du génie consiste dans le pouvoir de rallier un plus grand nombre d'émotions différentes à un seul et même sentiment qui les domine toutes. p. 18.

Ainsi que le confirme la correspondance parfaite dans la numérotation des pages, ce long passage, dont Coutelle n'a pu identifier l'auteur, ²¹⁷ a été copié de *La Parthénéide, Poème de M. J. Baggesen, traduit de l'allemand* [par Claude-Charles Fauriel], À Paris, chez Treuttel et Würtz [...], et à Amsterdam, au Bureau des Arts et d'Industrie, 1810 (respectivement, pp. ciiij-civ = lignes 22-25 et 1-11; p. xviiij = lignes 11-15).

Le texte du poème – sorte d'épopée idyllique en hexamètres composée dans le sillage de la *Louise* de Voss, ou de l'*Hermann et Dorothee* de Goethe – est précédé de «Réflexions préliminaires sur le poème suivant et sur la poésie idyllique, en général» (pp. i-cviiij), rédigées par le traducteur. L'auteur raconte l'excursion dans les Hautes-Alpes du canton de Berne (plus précisément sur la *Jungfrau*, c'est-à-dire *La Vierge*) de Norfrank, jeune étranger, auquel le suisse Andros a confié la tâche d'accompagner ses trois filles. L'idylle, de plus de 4000 vers, se termine par le mariage de Norfrank et Myris, la plus jeune et la plus aimable des trois sœurs (les deux autres «nymphes» ou «grâces» s'appellent Daphné et Cynthie).

En plus de *Parthenais, oder die Alpenreise* (titre original), ²¹⁸ Jens Immanuel Baggesen ²¹⁹ est l'auteur d'autres poèmes, dont *Labyrinthen eller Reise gjennen*

215. Op.cit., p. 175.

216. Τρίχα, Κρητικός κ.ά. (Ζακύνθου αρ. 11). Τεύχος Β': τυπογραφική μεταγραφή, Αθήνες, Α.Π.Θ. - Μ.Ι.Ε.Τ., 2009.

217. «L'auteur inconnu»: cf. Louis Coutelle, *Formation poétique de Solomos (1815-1833)*, Athènes 1977, p. 402; Id., *Για την ποιητική διαμόρφωση*, op.cit. (note 187), p. 462.

218. Comme nous allons le montrer ailleurs, cet ouvrage n'est pas sans intérêt pour celui qui souhaiterait approfondir la question éminemment solomienne concernant les origines de la Φεγγαροντυμένη.

219. D'origine danoise, né en 1764 à Korsør, dans l'île de Seeland, marié à Berne en 1790,

Tydskland, Schweitz og Frankrig (1792, en danois; traduction allemande en 1793), récit de voyage humoristique et sentimental à travers l'Allemagne, la Suisse et la France²²⁰ (la suite, dans laquelle la Suisse joue un grand rôle, a fait l'objet d'une publication posthume, mais seulement en danois).

II

15. Dans cette deuxième partie de notre article, nous nous proposons d'examiner quelques autres *στοχασμοί* de Solomos édités dans l'Ενότῆτα 8, à propos desquels, faute d'avoir identifié les sources précises, il est tout de même possible de mieux cerner les notions qui s'y trouvent tour à tour exprimées. Ainsi à la p. 403, B25-27 «Così un' Unità di più forze si manifesta nel bilancio delle forme - -» le mot-clé *bilancio* renvoie évidemment à un concept essentiel dans le système élaboré par Azaïs.²²¹ Dans la même page, aux lignes suivantes (p. 403, B29-33), une phrase attire notre attention: «così veramente ogni parola è uscita saturata del concetto, e l'opera appare Individuale nello spirito della sua Generalità generante.».

L'opposition entre *généralité* et *individualité* est bien entendu d'origine hégélienne: «Toutes les choses sont un jugement, toutes les choses sont des individualités qui contiennent une généralité, toutes sont une généralité individualisée».²²² Au lieu de reproduire simplement les objets, tout en leur conservant leur forme naturelle, l'art «saisit leur caractère intime et profond, il étend leur signification, il leur donne un sens plus élevé, plus général; car il doit manifester le général dans l'individuel, rendre visible l'idée qu'ils représentent, leur type éternel et fixe. Il laisse partout percer ce caractère de généralité, sans

mort à Hambourg en 1826 et enterré à Kiel, il était membre des Illuminés de Bavière sous le nom d'Immanuel (en hommage à Kant).

220. Voir Reinhard M. Möller, «Steps Towards the Sublime? Jen Baggesen's Account of Strasbourg Cathedral in *Labyrinth* and the concept of the Sublime», *Transfiguration. Nordic Journal for Christianity and Art* 6,2 (2004) 61-88. Voir encore les articles réunis dans Heinrich Detering et al. (éd.), *Dänisch-deutsche Doppelgänger. Transnationale und bikulturelle Literatur zwischen Barock und Moderne*, Göttingen, Wallstein Verlag, 2001.

221. Mais il peut être encore illustré par cette phrase d'Albertine Adrienne Necker de Saussure, *L'Éducation progressive, ou l'Étude du cours de la vie*, II, Paris, Paulin, 1832, p. 65: «Les plus terribles agens, les plus épouvantables fléaux sont soumis à la règle, et le moment où l'équilibre du monde physique semble le plus troublé, est précisément celui où il est prêt à se rétablir par le balancement des forces contraires [...]. Toutes les irrégularités apparentes viennent successivement se résoudre dans la connaissance d'un système toujours plus vaste, d'une plus magnifique unité.».

222. Ott, op.cit. (note 151), p. 264; cf. *ibid.*, p. 399: «Le bien abstrait, en effet, n'étant que la généralité absolue, ne peut contenir la particularisation, et celle-ci doit tomber dans le sujet. C'est la subjectivité qui, en tant que généralité réfléchie en soi-même, est certitude absolue de soi, c'est la subjectivité qui pose, particularise et détermine: de ce point de vue elle est la *conscience morale*».

le réduire en abstraction».²²³ Quant au concept de *saturation*, il est significatif qu'on le retrouve chez un spécialiste moderne de Hegel:

Dans le concept de la totalité unifiée, chaque objet particulier ne se définit que dans sa relation à tous les autres; l'objet universel est conçu comme un *système* dans lequel chaque partie renvoie à toutes les autres et ne se distingue d'elles que par sa fonction particulière dans le Tout, par sa référence à l'unité du Tout. Le concept du Tout, de l'objet universel, est constitué de déterminations qui se conditionnent toutes réciproquement, qui sont reliées entre elles en un réseau, pour ainsi dire, saturé; et cette saturation de l'objet semble lui conférer une suffisance ontologique [...]. On remarquera encore que, chez Leibniz, l'Univers le plus parfait, le seul que Dieu ait pu créer, est aussi l'objet d'un concept saturé.²²⁴

Le terme revient chez Alain Badiou²²⁵ à *propos du concept* du Tout, qui «conduit à une figure de la pensée comme *saturation* des déterminations conceptuelles, de l'extérieur vers l'intérieur».²²⁶ Et Gwendoline Jarczyk fait le lien entre le concept de saturation et l'Idée qui fait retour sur elle-même:²²⁷ «Passage d'un univers à un autre univers, par assumption sursumante du terme premier dans le terme second, du terme premier *comme* terme second. Ce que Hegel exprime en disant que le terme premier “fait retour” à lui-même [...] par exemple, le syllogisme –, à savoir l'identité entre la “saturation” d'une figure et la sorte de ‘prose-propulsion’ en laquelle se résout une telle saturation».

Finalement, l'expression «Generalità generante» remonte aussi à Hegel («die sich selbst erzeugende Allgemeinheit des Willens»)²²⁸.

16. À la p. 406β, B27-29: «(Sia sviluppata l'unità del Concetto in tutta la sua forza»,²²⁹ on reconnaît un terme typiquement hégélien, l'Idée comme unité du

223. Bénard, op.cit. (note 150), p. 24.

224. Joseph Moreau, «Approches de Hegel (suite et fin)», *Revue Philosophique de Louvain* 80 (1982) 191-224, p. 212; cf. *ibid.*, p. 213: «L'objet universel du concept réclame, en raison de sa pleine détermination intrinsèque, de sa saturation complète, une réalisation nécessaire, faute de laquelle il ne répondrait pas à son concept, il ne serait pas l'objet absolu et total».

225. *Logiques des mondes*, Paris, Éd. du Seuil, 2006, p. 155.

226. Cf. Ivan Alexandrovich Il'in, *The Philosophy of Hegel as a Doctrine of the Concreteness of God and Humanity*, transl. by Philip T. Grier, Evanston, Ill., Northwestern University Press, 2010, p. 169: «In this state of the greatest saturation with content, the Concept asserts itself as “concrete Universality”, or as all-encompassing “organic totality”».

227. *Système et liberté dans la Logique de Hegel*, Paris, Éditions Kimé, 2001, p. 197.

228. Imanuel Hermann Fichte, *System der Ethik*, Zweiten Bandes erste Abtheilung: *Die allgemeinen ethischen Begriffe und die Tugend- und Pflichtenlehre*, Leipzig, Dyk'sche Buchhandlung, 1851, p. 5. Cf. Günter Schulte, *Hegel, oder, das Bedürfnis nach Philosophie*, Hildesheim, Olms, 1982, p. 74: «Das problematische individuelle Zusichkommen wird im Bildkomplex der Geburt auf die Geschichte als die das Individuum erzeugende Allgemeinheit projiziert – wie in der mystischen Genealogie».

229. Cf. p. 475,26-28: «Un'Unità Forte, ed un Progresso Continuo. Ciascuna Cosa a suo luogo,

Begriff et du réel; l'Idée est l'unité du concept et de l'objectivité, le vrai. C'est d'ailleurs l'occasion de rappeler que, dans le système de Hegel, le concept (*Begriff*) «désigne l'unité onto-logique de soi et de l'autre (de la pensée et de l'être). Les trois déterminations logiques du concept, c'est-à-dire les trois moments de son développement, sont l'universel, le particulier et le singulier [...] il se réalise comme concept qui *est* et qui est en vérité Sujet, c'est-à-dire ce qui ne se perd pas dans l'acte de se poser comme autre et qui se connaît soi-même dans sa totalité». ²³⁰

À la p. 415, et encore plus à la p. 475, on trouve le développement le plus étendu d'une métaphore végétale qui joue dans l'esthétique de Solomos un rôle essentiel:

415, 20-21: (queste due proposizioni avranno il germe che sarà pienamente sviluppato in tutto il resto dalle donne, germe che legherà nella spiritualile sua radice colla Profonda Sostanza.

475, 1-6: Addatta alla Forma Spirituale la Storia della Pianta che comincia dal Seme e torna in esso dopo aver trascorse tutte le Forme Vegetabili come Gradi dello Sviluppo, cioè Radice, Tronco, Foglie, Fiori, Frutta. Addattala pensando profondamente per la Sostanza del soggetto, ed anche per la Forma dell'Arte. Bada che questo processo abbia luogo senza la minima interruzione.

L'origine est, une fois de plus, à rechercher chez Hegel: «Ce qui est concret, c'est littéralement, explique le cours de 1827/28, ce qui est *zusammengewachsen*, c'est-à-dire ce qui a crû, grandi, ce qui s'est développé ensemble. Ce qui implique, d'une part, l'idée [...] d'une *unité différenciée*, contenant en soi une pluralité de déterminations que, précisément, elle tient ensemble. D'autre part et complémentaiement, le terme de "concret" implique également l'idée d'une *croissance*, d'un *développement*; il ne s'agit pas d'une unité statique, inerte et figée, mais d'une unité qui se développe, *mobile* et, à ce titre, essentiellement *vivante*. Hegel illustre ceci à travers différents exemples, comme, régulièrement, celui de l'organisme naturel – la croissance d'un arbre ou d'une plante – qu'il présente en recourant à la conceptualité aristotélicienne de la *δύναμις* et de l'*ἐνέργεια*. Ce qui se développe procède d'un état germinal (*Keim*) dans lequel toute la plante, dans toute sa diversité de déterminations, se trouve comprise à l'état latent, encore informe et indifférencié, de simple disposition. Mais le germe est comme tel "tendance à se développer", c'est-à-dire à déployer toute sa richesse interne, à l'extérioriser et, ainsi, à l'exhiber à travers une série de moments différents qui se succèdent, ce qui implique à la fois *altération* – la

e sempre la Discussione di cui essa è l'oggetto, fa fare un passo avanti alla Discussion Generale».

230. Nicole Abécassis, *Cours d'esthétique de Hegel*, Paris, Bréal, 2004, p. 121. Autrement dit, le concept «est l'unité simple de toutes les déterminations. Comme le concept est l'absolu concret et en même temps la forme créatrice, son mouvement dialectique consiste uniquement à développer au-dehors de lui, ce qui est renfermé virtuellement en lui» (Prévost, op.cit., note 4, p. 83).

plante, dans son développement, passe à travers toute une série d'états différents, du germe au fruit – et *identité* – car tout ce développement était en vérité compris dans le germe, enveloppé dans sa simplicité initiale». ²³¹

17. À la p. 417, B79: «Fare che il Sogno della Bella sia la Totalità dei sogni diversi»²³² il est bon de rappeler que, tout aussi comme Solomos, «Hegel est hanté par cette notion de totalité. Elle est présente, comme une exigence, en chaque moment du procès dont il déploie les étapes»;²³³ autrement dit, il est «obsédé par l'idée de totalité». ²³⁴

À la p. 417, 37-38: «Le riflessioni sul loro essere che non siano fatte ma incorporate in Incoscia Figura.», on trouve encore une notion hégélienne. Chez Hegel, dans la figure sensible du symbole, ce n'est pas l'idée qui est présente, mais seulement sa représentation encore inconsciente d'elle-même. De manière analogue, le sublime hégélien est sublime par défaut, il marque l'insuffisance d'un esprit encore inconscient de lui-même, incapable d'exprimer adéquatement l'idée encore inconsciente qu'il sent seulement naître en lui. Le symbolisme n'est pour Hegel que le premier moment, encore inconscient, du mouvement de l'esprit s'acheminant vers la claire conscience de la rationalité qui est en lui.

À la p. 424, 10-11: «Tutto il Poema esprima il Concetto a Mondo [sic] per se Matematicamente Graduato, ricco e profondo.», Solomos insiste sur la notion de profondeur²³⁵ relative tant au Concept qu'au Sujet qui le conçoit. Il revient là-dessus à la p. 425, A9-20 + A22-30:

Medita profondamente la Natura dell'Idea²³⁶ e La sua profondità trascendente cacci fuori nella sua fecondità la parte naturale posta facilmente in organi nazionali.²³⁷ / Ma per poter giungere a questo è necessario meditare l'ombra Sostanziale che deve buttar fuori i corpi, a traverso i quali essa si manifesta con essi unificata. Nei quali corpi si veda di esprimere per tutti le condizioni dell'esecuzione - la nazionalità il più che pottrassi estesa. / Così la metafisica è fatta fisica.

231. Gilbert Gérard, *Le Concept hégélien de l'histoire de la philosophie*, Paris, Vrin, 2008, p. 35.

232. Cf. p. 417, B22-23: «Concordi nei sogni come nella volontà e nel dovere» (= lignes 18-19); p. 402, B28-30: «Guarda se giova che ogni sogno simboleggi un lato del Componimento, che l'ultimo li simboleggi tutti».

233. Gwendoline Jarczik, «Totalité et mouvement chez Hegel», *Laval théologique et philosophique* 37 (1981) 317-22, p. 317.

234. Alexis Philonenko, *Lecture de la «Phénoménologie» de Hegel*, Paris, Vrin, 2004, p. 77.

235. Cf. Abécassis, op.cit. (note 230), p. 108: «Encore une fois, ce que manquent ce genre de théories fondées sur l'idée générale que l'art est une affaire se limitant à la sensibilité, c'est la "profondeur de la chose" (t. 1, p. 50)».

236. Cf. p. 471, 3-4: «Pensa [a] profondamente per realizzare questo delicato concetto [...]».

237. Cf. lignes 1-2: «La intensità delle forze che si sviluppano in organi naturonazionali sopra una piccola terra».

Prendi e concreta fortemente Una forza spirituale, e frangila in un dato numero di caratteri d'uomini e donne, a cui corrispondano nell'esecuzione etc. Pensa fortemente che ciò accada romanticamente, o classicamente se è possibile,²³⁸ o in modo misto genuino. Omero è massimo esempio del secondo, Sh. del primo, e del terzo non conosco.

L'emploi du vocabulaire hégélien se poursuit aux pages suivantes:

p. 433, 21-27: termini col rendere completamente visibile la Sostanziale Unità, cioè esprima uno di quei Grandi Momenti,²³⁹ o Faccie, o Elementi, o Condizioni.²⁴⁰ Pensa Profondamente²⁴¹ se ciò debba esser fatto con una Poesia Grande e Semplice.²⁴² Bisogna tener perpetuamente fermo questo metodo che costituisce l'Arte, cioè che mentre una Manifestazione va per una Direzione, manifesta varie altre. –

p. 434α, 9-13: Ma questa Forza manifesta tutta la sua Natura, colla preghiera che faranno dopo, [che si e] Così è messò tutto in Mutua Luce onde far apparire le profondità dell'anima con tutto il suo contenuto. –

p. 435β: Sia incastrata l'Idea d'una profondità da per tutto e nelle parti [...]. Ogni cosa secondo la sua suscettività, si sviluppa in maggiore o minor Grado. Così appariranno varj Centri²⁴³ nelle parti come nel tutto. E di queste profondità immensurabili solo s'acquietano in Dio...²⁴⁴

238. Le classicisme, selon Hegel, consiste en la parfaite adéquation entre la forme et le fond: l'esprit se réalise dans la représentation de la forme humaine et la pénètre de toutes parts.

239. Cf. Abécassis, op.cit. (note 230), p. 122-23: «ce moment où les opposés identifiés l'un à l'autre se trouvent repris dans une unité qui leur donne un nouveau sens s'appelle proprement le moment spéculatif».

240. Hegel précise que «ce dont nous disposons se résume aux éléments et aux aspects du concept du beau tels qu'ils se rencontrent déjà dans la conscience commune»; quant au côté matériel, il «renvoie en partie aux conditions historiques, ce qui, dans la perspective spéculative, ne constitue pas l'essentiel» (op.cit.).

241. Hegel, *Esthétique*, op.cit. (note 35), p. 84: «c'est la vérité absolue, le principe rationnel des choses qui doit apparaître dans la représentation. Or, cette *idée* qui fait le fond du sujet particulier que l'artiste a choisi, non seulement doit être présente dans sa pensée, l'émouvoir et l'inspirer, mais il doit l'avoir méditée dans toute son étendue et sa profondeur; car sans la réflexion, l'homme ne parvient pas à savoir véritablement ce qu'il renferme en lui-même. Aussi remarque-t-on dans toutes les grandes compositions de l'art que le sujet a été mûrement étudié sous toutes ses faces, longtemps et profondément médité».

242. Op.cit., p. 232: «La beauté, comme œuvre de l'esprit, a besoin, même dans ses commencements, d'une technique perfectionnée, d'essais multipliés et d'exercice. Le simple, considéré comme caractère du beau, est un résultat. On n'y arrive qu'après être passé par de nombreux intermédiaires. Il faut avoir triomphé de la multiplicité, de la variété, de la confusion. La simplicité consiste alors à cacher, à effacer, dans cette victoire, tous les préparatifs et les échafaudages intérieurs; de sorte que la libre beauté paraisse sortir sans obstacle comme d'un seul jet».

243. Op.cit., p. 190: «Dans l'art antique, l'imagination a besoin, comme centre de ses créations, d'un fond substantiel, de passions qui portent le caractère moral».

244. Op.cit., pp. 116-117: «Sous ce rapport, on doit citer avant tout Dschelaleddin-Rumi, qui nous fournit les plus beaux exemples. L'amour de Dieu, avec lequel l'homme s'identifie par un abandon illimité, qu'il contemple seul dans toutes les parties de l'univers, auquel il rapporte et ramène tout, constitue ici comme le centre d'où rayonnent toutes les idées, tous les sentiments dans les

L'image du «Centre» chez Hegel s'applique également au domaine de la politique;²⁴⁵ mais pour Solomos il peut, tout autant ou même plus, s'agir d'une notion alchimique: «Le centre alchimique, milieu entre le macrocosme, qui est l'univers et le microcosme qui est l'homme, est en quelque sorte le Nœud Maternel du Monde. La matière de la pierre, qui est ce centre, contient déjà la pierre, et elle résume en elle tout ce qui est dans les quatre éléments, les trois principes de l'âme, en tant qu'elle est le lien entre le corps et l'esprit. Bien plus, ce centre ne doit pas être considéré comme une résultante, comme une concentration, mais comme un ferment de l'ordre universel et de l'ordre humain: de lui émane, comme d'une matrice, la double totalité qui l'entoure, la cosmique et l'humaine. Il est l'unité même de la matière, reflet actif de l'unité divine, et conçue comme le germe de toute l'évolution, dont l'émergence suprême est le microcosme humain. Le centre du troisième monde et le centre des trois mondes».²⁴⁶

18. Nous puisons maintenant à l'un des manuscrits déposés à l'Académie d'Athènes (*Ακαδημία Αθηνών* αρ. 66, φ. 1β, 8-14), qu'on trouve seulement dans l'édition de Tiktoupoulou, *Ενότητα* 8, p. [8B] 54:

Che il pensiero uno abbracci nell'opera i rapporti moltiplicati della sua propria esistenza fino a piena totalità.²⁴⁷ Ma è in essi che conviene far apparire con forti e diversi rilievi la profonda sostanza cogitante. Così appariranno [anche le] care le parti agli ombre agli occhi di chi le considera scevre dalla loro sostanza generante. Ogni parte sia un microcosmo²⁴⁸ profondamente meditato, e la totalità dei microcosmi sia l'Espressione totale del pensiero. [...]

L'expression «sostanza cogitante» est d'origine cartésienne,²⁴⁹ tandis que «sostanza generante» remonte plutôt à Spinoza,²⁵⁰ qui l'a à son tour puisée à Gré-

diverses régions que parcourt l'imagination du poète».

245. Op.cit., p. 204: «Dans un pareil état de société, les plus puissants, ceux qui élèvent la tête au-dessus des autres, deviennent comme des centres autour desquels se groupent les inférieurs; ce sont des chefs, des princes. Les autres s'attachent à eux par un libre choix».

246. Thierry Miguet, «Sur le balcon de l'Ordre du Saint-Esprit de Besançon appelé aussi: Galerie de l'Ancien Hôpital du Saint-Esprit (XVe siècle). Trois visages et deux colonnes», dans François Lassus (éd.), *Mélanges offerts à la mémoire Roland Fietier*, Paris, Les Belles Lettres, 1984, pp. 481-502, p. 495.

247. «L'Idée comme telle est concrète en soi, elle est une totalité de déterminations, et ce que nous appelons beau ne l'est que dans la mesure où il existe une adéquation directe entre l'Idée et sa représentation objective» (Gabrielle Dufour-Kowalska, *L'art et la sensibilité, de Kant à Michel Henry*, Paris, Vrin, 1996, p. 99).

248. Vieillard-Baron, op.cit. (note 112), p. 122 évoque «la conception schlegelienne du fragment comme petite totalité, ou "microcosme de l'œuvre" selon l'heureuse expression de Philippe Lacoue-Labarthe et Jean-Luc Nancy».

249. Voir p.ex. David Winspeare, *Saggi di filosofia intellettuale*, vol. 1: *Introduzione allo studio della filosofia*, Napoli, dalla Tipografia Trani, 1843, pp. 134-135, 466, 468. On la retrouve chez Vico.

250. Cf. Battista Mondin, *Storia dell'antropologia filosofica*, vol. I: *Dalle origini a Vico*, Bologna,

goire de Nisse.²⁵¹ Pour la corrélation entre microcosme et macrocosme il faudra d'abord penser tant à Spinoza²⁵² qu'à Novalis.²⁵³ Mais quant à «la totalité dei microcosmi», c'est Spinoza que Solomos a encore une fois présent à son esprit:

Entre la substance et les modes, il existe deux types de relation: la relation causale, de cause à effet, et la relation logique d'inhérence, celle du tout à la partie [...]. Entre l'entendement et les idées, il y a un rapport de tout à parties. L'entendement infini est dans chaque idée indivisiblement comme le tout est dans les parties et réciproquement [...].²⁵⁴ Spinoza écrit en effet que la Nature absolument indivisible est tout entière là où elle est, donc «pareillement dans la partie et dans le tout». La substance doit être non seulement dans la totalité des modes mais en chacun d'eux, non seulement en chacun d'eux mais en chacune de ses parties, et ceci à l'infini.²⁵⁵

Ainsi que W. K. C. Guthrie l'a rappelé,²⁵⁶ Démocrite est considéré comme «le premier Grec connu pour avoir appliqué à l'homme le terme di microcosme». Guthrie «considère d'ailleurs que c'est dans les cercles gréco-romains proches des religions mystiques de type néo-pythagoricien ou gnostique que l'idée de relations intimes entre le microcosme et le macrocosme est devenue courante».²⁵⁷ L'existence de la thèse d'une correspondance entre le petit monde et le grand monde est en tout cas connue de Galien et de Proclus.²⁵⁸

Ed. Studio Domenicano, 2001, p. 446: parmi les thèses les plus originales de la métaphysique de Spinoza, on trouve «la negazione della dottrina della creazione e il ripristino della emanazione spontanea e necessaria [...]: la generazione spontanea da parte della *natura naturans*: “Tutte le cose sono in Dio e tutte le cose che accadono per le sole leggi della natura infinita di Dio”. Dio è la sostanza generante (*natura naturans*), ed è generante attraverso il suo pensiero, l'intelletto divino [...]. La natura divina è prodigiosamente feconda e pertanto infinite sono le sue affezioni e le sue modificazioni».

251. Gregorio di Nissa, *Opere dogmatiche*, a c. di Claudio Moreschini, Milano, Bompiani, 2014, p. 882, § 461 (γεννήσασα οὐσία).

252. «Or, pour Spinoza, la nature dans sa totalité, non seulement la *Natura naturans*, mais encore la *Natura naturata*, est infinie [...]. D'autre part, s'il y a de la négation dans l'univers matériel, dans ce sens que la productivité infinie de Dieu, qui s'y exprime, se déploie également dans le monde de la pensée et dans l'infinité d'autres formes de l'être inconnues de nous, il est constitué de “microcosmes” et qu'il y a entre ces “microcosmes” et le “macrocosme” une unité d'analogie» (Sylvain Zac, *L'Idée de vie dans la philosophie de Spinoza*, Paris, P.U.F., 1963, p. 55).

253. «L'analogie universelle n'est pas donnée, elle est à faire et nous ne sommes nous-mêmes, écrit Novalis, que des “microcosmes” *in potentia* [...]. Faire advenir la période magique, c'est instaurer l'analogie proportionnelle du corps à l'âme, du monde des corps au monde des esprits, du macrocosme au microcosme» (J.-L. Vieillard-Baron, «Microcosme et macrocosme chez Novalis», *Les Études philosophiques* 2 (1983) 195-208, p. 204).

254. «Dans n'importe quel mode, la totalité du réel est logée intensivement» (Christian Godin, *La Totalité*, Seyssel, Éd. Champ Vallon, 2000, III, pp. 681-682).

255. Op.cit., III, p. 681.

256. *A History of Greek Philosophy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1969, vol. II, p. 471.

257. Bernard Joly, *Rationalité de l'alchimie au XVIIe siècle*, Paris, Vrin, 1992, p. 58.

258. Proclus, *Commentaire sur le Timée*, I, 5,12: «Le monde est un microcosme et tout ce

19. Si nous revenons maintenant à l'Ενότητα 10, c'est à la p. 471 que commencent les réflexions sur l'esthétique, et notamment aux lignes 9-15: «Questo Concetto nelle sue Diramazioni è Radicale. Pensa all'Arte! Tale si chiama il pensiero costituito in modo che diventi da molti lati significativo²⁵⁹ Pensa profondamente alla Membrazione del Concetto delle Donne che sia un' Forma Sostanziale²⁶⁰ perfettamente scolpita. La vecchia sia l'ultimo punto della Totalità». Le lien entre profondeur et totalité se retrouve à la p. 475, 17-20: «Sta saldo nella Profondità dell'Arte, che farà risultare i caratteri di queste Donne come parti [dell' Id] d'un Idea, e questa poi come parte del Gran Tutto.—».²⁶¹

La deuxième moitié de la p. 471 est divisée en deux paragraphes, que nous reproduisons de suite:

471, 16-21: Una piena e bella Republica d'Idee che rappresentino sostanzialmente il Monarca nascosto ai sensi. Allora è vero Poema. Il Monarca latente ai sensi e solo comunicabile allo Spirito entro cui nacque è fuori del territorio del tempo. Ma una Repubblica d'Idee [lo depono] adagia Sensibilmente i suoi poteri nel Tempo etc.

471, 22-27: L'Arte è l'attivo legame tra il Vero ed il Bello, e la loro identificazione. Tra [dall'] l'uno dalla Ragione e lo costituisce come anima sua, imagine di questa (pensa meglio) / Questo Pensiero Concretato deve subire tutte le Forme possibili, subirle esteticamente – tutte – e quando non ve n'è altre, allora è Vero.²⁶²

À première vue, le paragraphe qu'on situe le plus aisément est le dernier, pour autant qu'il reflète un axiome très connu de l'esthétique de Hegel: «Maintenant, si nous disons que la *beauté* est l'*idée*, c'est que beauté et vérité, sous un rapport, sont identiques. Cependant il y a une différence entre le *vrai* et le *beau* [...]. Car ce n'est pas sous sa forme extérieure et sensible qu'elle [l'idée] existe pour la raison, mais dans son caractère *général et universel*».²⁶³

qui est dans le monde sous forme divine et totale se retrouve partiellement dans l'homme». Des affirmations semblables se retrouvent en I, 33,25 et II, 202,25.

259. W.-Fr. Hegel, *Cours d'Esthétique*, analysé et traduit en partie par M. Ch. Bénard. Première partie, Paris, André-Hachette-Joubert - Nancy, Grimblot, Raybois et Cie, 1840, p. 143: «En général, la poésie doit seulement dégager l'élément énergétique, essentiel, significatif».

260. Selon Aristote, *Forme Substantielle* est ce qui confère à la matière première son caractère déterminé et essentiel; elle est donc l'un des deux éléments qui composent le *synolon*. Leibniz reconnaît également aux corps physiques la présence d'une forme substantielle (*Discours de Métaph.*, XII).

261. «Le concept hégélien [...] est l'instrument de l'unification de la connaissance; aussi n'y a-t-il en toute rigueur qu'un seul concept, celui du Tout, concept universel dont tous les autres ne sont que des spécifications internes, des conclusions (*Schlüsse*) particulières» (Moreau, op.cit., note 224, 211-212).

262. Cf. p. 474, β12-14: «Impregna il Poema di Forze. Forze di pensiero, forze di fede, forze morali, forze di Animo (come quella del giovine *παλιχαρά*) forze di sapere. Così per tutte queste Forme passa il Concetto e vi lascia se stesso. Ed è così che si ottiene il Vero.».

263. Abécassis, op.cit. (note 230), p. 85.

On sait d'ailleurs que l'équivalence entre *beau* et *vrai* est essentielle chez Hegel. L'œuvre est supérieure à la nature car elle est le produit d'une activité spirituelle. «Le beau artistique est supérieur au beau naturel parce qu'il est un produit de l'esprit».²⁶⁴ Et en tant que produit de l'esprit, il est un moment de la vérité puisque le vrai est ce que l'esprit produit. L'art pour Hegel n'a pas de place privilégiée par rapport à la vérité. C'est en tant que production spirituelle parmi d'autres qu'il participe au vrai. Il tient ce pouvoir de sa nature spirituelle. «Le beau artistique tient sa supériorité du fait qu'il participe de l'esprit et par conséquent de la vérité... Le spirituel seul est vrai».²⁶⁵ Le beau est donc vrai même s'il n'est pas le vrai dans sa forme la plus vraie (qui est sa forme spéculative, entièrement transparente à elle-même).

Moins immédiate s'avère, en début de la première partie, la possibilité d'identifier l'origine de la «Republica d'Idee»;²⁶⁶ de fait, ce syntagme provient de Philon alexandrin, *De gig.* 13,27 «ἐγγραφέντες ἀφθάρτων <καὶ add. Mangeyus> ἀσωμάτων²⁶⁷ ἰδεῶν πολιτεία».²⁶⁸ Le reste du paragraphe peut encore être illustré à l'aide d'un autre passage de Philon, *De posteritate Caini*:²⁶⁹

Iam autem 'ingredietur caliginem in qua erat Deus', hoc est profundissimas atque invisibiles de Deo notiones. Non enim in tempore est causa prima, neque omnino in loco existit, sed longe supra omnem et locum et tempus. Omnia enim quae fiunt sibi subijciens Deus, ipse à nullo continetur, omnibus vero praeficitur: ipse vero cum omnibus praeficitur, extra res creatas positus, nihilo minus mundum se ipso complet. Sua enim potestate usque ad terminos creationis se extendens singula singulis secundum leges harmoniae subtextuit.

264. G.-W. Fr. Hegel, *Esthétique*, vol. I, tr. S. Jankélévitch, Paris, Flammarion, 1979, p. 10.

265. G.-W. Fr. Hegel, *Introduction à l'Esthétique* [1835], Paris, Aubier-Montaigne, 1964, pp. 10-11.

266. C'est évidemment sur cette même expression que Solomos revient à la p. 476, A6-8: «Popolo d'Idee deve esser fatto della *Pensiero*, o *Sostanza*, nelle quali deve trasparire un senso chiaro e profondo. *Pensiero*, *Sostanza*, *Vero*, *Assoluto* o come dice H(egel) *Concetto*». Cf. aussi p. 480, A4-5: «Questo Popolato mostri attinenze Unificate colla Nazione e col Mondo».

267. Cf. Plut. *De placitis philosophorum* X: Ἰδέα ἐστὶν οὐσία ἀσώματος (definition reprise par Eusèbe de Césarée). Cf. *Procli Commentarius in Parmenidem*, ed. Godofr. Stallbaumius, Lipsiae, e libraria Lehnholdiana, 1841, p. 730, § 195.

268. *Φίλωνος Ἰουδαίου συγγράμματα*, éd. Carl Ernst Richter, Leipzig 1828; et tout le paragraphe en traduction latine in *Philonis Alexandrini Opera quae supersunt*, ediderunt Leopoldus Cohn et Paulus Wendland, 7 vols, Berolini, typis et impensis Georgii Reimeri, 1896-1930. Vol. II continens *De posteritate Caini*, *De gigantibus* etc., 1897; cf. *De gig.* 13,27: «Nullam igitur de gigantibus assert fabulam: sed illud te docere vult, alios esse terrae, alios caeli, alios Dei homines [...]. Dei vero homines sacerdotes et prophetae sunt, quorum maior est dignitas, quam ut se misceant humane republicae, et mundi cives sint: sed sublimiores omnibus rebus sensibilibus, migrarunt in mundum intelligibilem, ibi sortiti domicilium, ascripti reipublicae idearum in incorporatearum et incorruptibilium».

269. *Philonis* [...] *Opera omnia Graece et Latine*. Ad editionem Th. Mangey collatis aliquot MSS. edenda curavit A. F. Pfeifer, 5 t., Argentorati, Erlangae, 1785-1792, I, pp. 228-229.

La cause première, chez Philon souvent appelée *rex*, «è fuori del territorio del tempo», voire plus précisément, «longe supra omnem et locum et tempus», en même temps qu'il «adagia Sensibilmente i suoi poteri [«Sua enim potestate»] nel Tempo». En effet, selon Hegel, toutes les choses de l'espace et du temps sont mues par une puissance créatrice, restant elle-même en dehors de l'espace et du temps.²⁷⁰

Les trois lignes finales de la p. 471 peuvent être ramenées soit à *Timée*, p. 649:²⁷¹ «mais il faut songer que, l'image devant offrir toutes les variétés et toutes les formes possibles, la chose où elle doit venir s'empreindre ne serait pas bien préparée pour cet objet si elle n'était privée de toutes les formes qu'elle doit revêtir»;²⁷² soit, mieux encore, à la pneumatologie de Marsile Ficin: «L'immortalité des âmes raisonnables se prouve encore par l'éternité de la matière primitive des choses que l'âme meut e forme. L'art suppose une matière sur laquelle il s'exerce, et qui soit susceptible de recevoir différentes formes: ainsi la nature, étant créatrice de formes, a besoin d'une matière primitive qui puisse revêtir toutes les formes possibles. Cette matière est produite par Dieu».²⁷³

Il n'est peut-être pas inutile de rappeler le fond platonicien qui est à la base de toutes ces théories. Le *Timée* «propose une cosmogonie, mais dans le prolongement de la *République*, dont il résume d'abord les thèses. Et la «genèse de l'Univers» prépare une description de «la nature de l'homme» (27 A), Platon jouant de l'analogie entre macrocosme et microcosme. La conviction du philosophe, dans tout cela, est que le même modèle éternel parfait, qui préside à l'élaboration du monde par le dieu-démiurge, doit aussi présider à la constitution de la Cité par le législateur; science physique et science politique reposent sur les mêmes principes, qu'elles expriment par des «lois».²⁷⁴

270. Cf. J.-G. Buhle, tr. par A. J. L. Jourdan, *Histoire de la philosophie moderne depuis la renaissance des lettres jusqu'à Kant*, Paris, F. I. Fournier, 1816, vol. II, partie 1, p. 182: «L'être a besoin d'un certain lieu et d'un certain temps où et dans lesquels il existe. Ces deux conditions ne sont pas nécessaire à l'essence, qui se comporte avec indifférence envers tout lieu et tout temps déterminés».

271. *Oeuvres de Platon*, t. II, Paris, Société du Panthéon littéraire, 1845.

272. Cf. Hegel, *Esthétique*, op.cit. (note 35), p. 68: «Mais maintenant, où prendre des formes pour en revêtir ce que l'esprit engendre dans son propre fonds?».

273. Buhle, *Histoire*, op.cit. (note 270), vol. II, partie 1, p. 180. L'âme est, par la suite (ibid., p. 181), comparée à un *Monarca*: «L'âme raisonnable paraît donc ici avec tout l'appareil d'une souveraine de la matière».

274. *Leibniz - Thomasius, Correspondance 1663-1672*, éd. Richard Bodéüs, Paris, Vrin, 1993, p. 282. «Dans le microcosme, l'âme relie le corps à l'esprit; dans le macrocosme, elle relie le monde et Dieu [Platon, *Lois*, X]» (Godin, op.cit., note 254, III, p. 853. Cf. Platon, *Timée* 34 E: «[le dieu-démiurge] a constitué l'âme en lui donnant la priorité [...] sur le corps, comme une maîtresse qui commande à un esclave qui obéit».

III

20. Nous faisons suivre ici, en guise de conclusion, quelques réflexions d'ordre général qui découlent de l'examen des sources tour à tour identifiées.

a) Dans le cas d'Origène – dont le nom est d'ailleurs explicitement mentionné – on a eu la surprise de déceler une intermédiation culturelle tout à fait inattendue, celle de Joseph de Maistre. Or ce modèle, chez Solomos, est loin d'être isolé. Ainsi, le passage concernant Aristote ne se trouve pas dans un cours sur la *Métaphysique* dispensé par Victor Cousin, mais plus précisément dans un appendice à ce cours, consacré au rapport présenté par le professeur Cousin à l'Académie des sciences morales et politiques sur les résultats d'un concours ayant pour objet un exposé critique du texte de la *Métaphysique*. Finalement, des deux passages attribués à Blasche, l'un se trouve à l'entrée d'un *Dictionnaire des sciences mathématiques pures et appliquées*; quant à Mendelssohn, il est cité à partir de l'*Histoire comparée des systèmes de philosophie* de Gérando;

b) par ailleurs, un auteur illustre est parfois utilisé à partir d'un ouvrage insoupçonné: on se réfère d'abord à l'emploi massif de la *Phrénologie* d'Azaïs, même si ce traité est longtemps resté presque inconnu chez les spécialistes de Solomos. Quant à Blasche, il est présent avec la *Philosophie der Offenbarung*, dont le titre évoque plutôt la doctrine de Schelling. Celui-ci, à son tour, est présent par le biais de la traduction de Grimblot. Finalement Spinoza est cité non pas d'après l'édition de Buhle (dont le nom a jusqu'à présent été indiqué comme *Appuhn*), mais d'après son manuel d'histoire de la philosophie dans la traduction italienne de Lancetti, ami de Foscolo;

c) dans plusieurs *στοχασμοί* de Solomos, faute d'identifier une source précise, on a présumé qu'à chaque fois, on avait affaire à des résumés. Bien au contraire, chez Solomos – comme c'est d'ailleurs la règle pour la plupart des brouillons appartenant à des poètes modernes – il s'agit presque toujours de passages copiés, et souvent traduits du français en italien;

d) l'identité de quelques auteurs se cache parfois derrière des abréviations ambiguës: ainsi *L. M.* n'est pas Luis de Molina, mais La Mennais. Parfois, c'est carrément l'anonymat: ainsi, derrière le nom de Baggesen, poète d'origine danoise dont la présence chez Solomos n'a, jusqu'à l'heure actuelle, pas été identifiée, se cache la plume de Charles-Claude Fauriel, auteur anonyme de la préface et de la traduction;

e) une citation attribuable à quelqu'un de bien présent dans la bibliothèque de Solomos, tel Azaïs, appartient en fait au mathématicien suisse Bernoulli. À une autre occasion, on a fait le nom de Lessing en lieu et place d'un traité composé par le peintre suisse Töpffer. Tout aussi inattendu est le *Commentarium in Parmenidem* de Proclus, que Solomos utilise dans l'édition de V. Cousin, là où on avait soupçonné la présence d'Origène ou de Marsile Ficin.

f) Comme on l'a vu, des dictionnaires, des lexiques, des usuels parfois assez défilés font souvent le bonheur de Solomos, à la recherche de citations qu'il se plaît à grappiller en puisant aux sources les plus impensées. C'est ainsi que dans un cahier de la *Bibliothèque Universelle de Genève* (1839) se trouvent réunis, entre autres, trois textes bien hétéroclytes,²⁷⁵ dont le seul élément en commun est le fait de figurer, tous les trois, dans les *στοχασμοί* de Solomos.

Et à propos de Genève, il est temps d'attirer l'attention sur l'origine helvétique, et parfois spécifiquement genevoise, de la plupart de ces matériels. Sont d'origine suisse le peintre Töpffer, le mathématicien Bernoulli, le philosophe Sulzer; Bungener est l'écrivain le plus connu de l'église de Genève au XIXe siècle; Joseph Willm était lié à la colonie genevoise de Lyon; le danois Baggesen est présent en vertu de son poème, dont la *Jungfrau* est la véritable protagoniste. Quant à Joseph de Maistre, il représente dignement à lui seul la Savoie, qui aujourd'hui fait partie de ce qu'on appelle la «France voisine».

Ce n'est pas ici l'occasion d'évoquer en détail les multiples liens qui existent, à l'époque de la Révolution Grecque, entre la Grèce et la Suisse, notamment par le biais de la *Société de lecture* (*Αναγνωστική Εταιρία*). Il paraît d'ailleurs superflu de rappeler le séjour à Genève de personnalités telles que Ioannis Kapodistrias, Andréas Kalvos, Iakovos Rizos Néroulos; il en est de même pour les Hellènes et Philhellènes qui se trouvaient à Berne, à Zurich, et à d'autres endroits de la Confédération.²⁷⁶

Université de Genève

MAURIZIO PERUGI

275. À savoir: des fragments d'un traité rédigé par le peintre suisse Töpffer; un compte rendu anonyme, intitulé *De l'état de la poésie en France*; un fragment d'un cours de Bungener (*Essai sur la poésie moderne*).

276. Qu'on se contente ici d'évoquer la présence à Genève de Σπυρίδων Πήλικας, ami di Solomos, copiste du «*Διάλογος*», et étudiant de droit à Genève de 1829 à 1835.

ΜΕΡΙΚΕΣ ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΤΟΥ Γ. Φ. ΠΙΕΡΙΔΗ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΣΤΡΑΤΗ ΤΣΙΡΚΑ

Στη μνήμη του Μάνου Χαριτάτου

Έχουν ήδη προδημοσιευτεί μερικές πολύ ενδιαφέρουσες επιστολές του Στρατή Τσίρκα [= Γιάννη Χατζηανδρέα] προς τον Γιώργο Φιλίππου Πιερίδη, δηλ. δύο γνωστών «αιγυπτιωτών» λογοτεχνών με ελλαδική και κυπριακή καταγωγή, αντίστοιχα, στις οποίες ο πρώτος σχολιάζει με οξυδέρκεια ή και με σχετική αυστηρότητα τα πρωιμότερα διηγήματα και άλλα αφηγήματα του δεύτερου, φίλου και ομοϊδεάτη του.¹ Επίκειται και η δημοσίευση επιστολών που αφορούν κυρίως τον κυπριακής καταγωγής αιγυπτιώτη πεζογράφο και καλλιτέχνη Νίκο Νικολαΐδη. Εδώ επιλέγονται μερικές αδημοσίευτες επιστολές του Γ. Φ. Πιερίδη προς τον Στρ. Τσίρκα (από το αρχείο του τελευταίου στο Ε.Λ.Ι.Α.-Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα), στις οποίες ο πρώτος κρίνει με ανάλογο τρόπο διηγήματα, συλλογές διηγημάτων και την πρώτη καβαφική μονογραφία του δεύτερου ή απαντά σε κριτικά σχόλια του συνομιλητή του για δικά του πεζογραφήματα. Σχολιάζεται, επίσης, και η δημοσιευμένη επιστολή του Πιερίδη που αναφέρεται στον πρώτο τόμο των *Ακυβέρνητων πολιτειών*, τη *Λέσχη*, με την οποία επισφραγίζεται, θα λέγαμε, η διαφωνία των δύο φίλων ως προς τη χρήση τεχνικών που ξεφεύγουν από επιταγές τού (σοσιαλιστικού - κριτικού) ρεαλισμού ή από τα στεγανά μιας παραδοσιακής αφήγησης.

Ο Γ. Φ. Πιερίδης (1904-1999) εμφανίστηκε επίσημα στα γράμματα το 1945 με το αφήγημά του *Οι βαμβακάδες*, που γράφτηκε κατά προτροπή του εκδοτικού οίκου «Ορίζοντες», το πιθανότερο με εισήγηση του αδελφού του, Θ(ε)οδόση Πιερίδη, αλλά και με την έγκριση του Τσίρκα. Στα αμέσως προηγούμενα χρόνια ο Πιερίδης είχε συνεργαστεί δύο φορές με τις εκδόσεις «Ορίζοντες»: εκεί κυκλοφόρησαν δύο μικρά βιβλία του: ένα χρονικό της μάχης του Στάλιγκραντ, βασισμένο σε λογής μαρτυρίες που δημοσιεύτηκαν σε εφημερίδες (1942), και δύο διηγήματα του Friedrich Wolf (1888-1953) με τον τίτλο *Στρατόπεδο συγκέντρωσης* (1943), μεταφρασμένα από τον

1. Α. Παπαλεοντίου, «Ο λογοτέχνης ως κριτικός. Επιστολές του Στρατή Τσίρκα προς τον Γ. Φ. Πιερίδη», *Νέα Ευθύνη* 11 (Μάιος-Ιούν. 2012) 268-289. Η παρούσα «συνέχεια» (ή, καλύτερα, το παρόν «συμπλήρωμα») θα μπορούσε να τιτλοφορείται: «Ο λογοτέχνης ως κριτικός, 2. Επιστολές του Γ. Φ. Πιερίδη προς τον Στρατή Τσίρκα».

Πιερίδη. Από την άλλη μεριά, ο κατά εφτά χρόνια νεότερός του Τσίρκας (1911-1980) είχε εκδώσει ως τότε δύο ποιητικές συλλογές (*Φελλάχοι*, 1937, *Το λυρικό ταξίδι*, 1938) και μία συλλογή διηγημάτων (*Αλλόκοτοι άνθρωποι κι άλλα διηγήματα*, 1944). Δεν γνωρίζουμε οποιεσδήποτε αναγνωστικές αντιδράσεις του Πιερίδη για τα πρώτα αυτά βιβλία του Τσίρκας. Ο ίδιος δεν δημοσίευε, τότε τουλάχιστον, βιβλιοκριτικές ή μελέτες για τη λογοτεχνία· πολύ αργότερα εξέδωσε άρθρα και μελέτες για συγγραφείς και λογοτεχνικά θέματα.²

Ο επιστολικός διάλογος ανάμεσα στους δύο φίλους αρχίζει με αφορμή την έκδοση των *Βαμβακάδων*· προηγήθηκε εκτενής επιστολή του Τσίρκας προς τον Πιερίδη (γραμμένη σε τέσσερις διαφορετικές ημερομηνίες, 9, 10, 16 και 24.9. 1945) και ακολούθησε η σχετική βιβλιοκριτική του. Όπως είδαμε,³ ο Τσίρκας, αν και αναγνωρίζει στην επιστολή του αρκετές αρετές στο αφήγημα αυτό, εκφράζει παράλληλα έντονες επιφυλάξεις και αντιρρήσεις για τον ειδολογικό χαρακτήρα και την ελλειπτική αφηγηματική δομή του, ενώ επισημαίνει ότι απουσιάζουν από τους *Βαμβακάδες* η «ίντριγκα», η «μέθη», ο «δαιμονισμός», η «αρτίστικη εγκατάλειψη», δηλαδή η επεισοδιακή και ελκυστική πλοκή, η έκπληξη, η ανατροπή και οι δραματικές κορυφώσεις. Όπως επιβεβαιώνεται και από την εξέλιξη του έργου των δύο συγγραφέων, ο καθένας αρχίζει να διαμορφώνει τη δική του συγγραφική πορεία: Ο πρεσβύτερος Πιερίδης μένει πιο κοντά σε επιταγές του χαμηλόφωνου και χωρίς «πετάγματα» ρεαλισμού, αντλώντας διδάγματα από το έργο κλασικών πεζογράφων του 19ου αι., ιδίως Γάλλων και Ρώσων. Ο νεότερος Τσίρκας, χωρίς να παραμερίζει ή να απορρίπτει τον ρεαλισμό, επιχειρεί να τον ανανεώσει ή να τον συμπληρώσει με στοιχεία από την πεζογραφία του ευρύτερου μοντερνισμού. Πάντως, στη δημοσιευμένη κριτική του για τους *Βαμβακάδες*, ο τελευταίος εμφανίζεται γενικά θετικός, αν και δεν παραλείπει να επισημάνει τη διάσταση στην απεικόνιση φτωχών και πλουσίων. Ας παρακολουθήσουμε πρώτα την επιστολική αντίδραση του Πιερίδη στη δημοσιευμένη κριτική του Τσίρκας.⁴

2. Σε αυτοτελείς εκδόσεις κυκλοφόρησαν οι μελέτες του *Τέσσερα θέματα λόγου*. Θόρω, Ντοστογιέβσκι, Τολστόι, Ρολλάν, Αθήνα, «Κέδρος», 1973· *Δυο παράλληλα θέματα λόγου* [για Maupassant, Τσέχοφ], Λευκωσία 1980 (τιμήθηκε και με κρατικό κυπριακό βραβείο)· *Στοχασμοί ενός αναγνώστη*, επιμ. Θωμάς Συμεού, Λευκωσία, Ένωση Λογοτεχνών Κύπρου, 2004.

3. Ό.π., σημ. 1.

4. Διατηρούμε την ορθογραφία και τη στίξη των επιστολών, αλλά τις μεταγράφουμε στο μονοτονικό. Με πλάγια στοιχεία αποδίδουμε τις υπογραμμίσεις του επιστολογράφου αλλά και τους τίτλους αυτοτελών εκδόσεων και εντύπων.

Le Caire, le Κυριακή [Οκτώβριος 1945]

Αγαπητέ Γιάννη

Δεν είμαι ακόμα μυημένος στα έθιμα της λογοτεχνικής caste. Φαντάζομαι όμως πως δεν απαιτούν να γράφει κανείς απαντήσεις στους κριτικούς του έργου του· θα 'ταν αντίθετο με την κοινή λογική, γιατί η κριτική είναι απρόσωπη – δεν αφορά προσωπικά τον συγγραφέα. Εγώ, ακολουθώντας αυτή την κοινή λογική, διάβασα με προσοχή τις κριτικές αλλά αγνόησα τους κριτικούς.⁵ Μονάχα σε σένανε απαντώ για το σημείωμά σου που είδε το φως στον *Κήρυκα*.⁶ Κι αυτό γιατί το σημείωμά σου είναι πιο πολύ επικοινωνία με την βαθύτερη σκέψη μου παρά κριτική. Μια επικοινωνία με ό,τι ήθελα να εκφράσω γράφοντας το βιβλίο. |

Είναι ολοφάνερο ότι ζήσαμε με τον ίδιο σχεδόν τρόπο τις ίδιες εντυπώσεις· κι η ταυτότητα της σκέψης μας φέρνει σ' αυτή τη στενή επικοινωνία που δεν είναι πια φιλολογική κριτική. Βέβαια είμαι εξαιρετικά ευχαριστημένος· γιατί για να γράφεις αυτά που έγραψες θα πει πως μπόρεσα ν' αποδώσω σωστά την κοινή *expérience*. Από την άποψη όμως της κριτικής, το ερώτημα δεν είναι αυτό· το ερώτημα είναι: κατόρθωσε ο συγγραφέας να υποβάλει σωστά; Νομίζω πως υπάρχει διαφορά. Η κριτική όμως έχει και μιαν άλλη άποψη: την τεχνική ανάλυση. Μια τέτοια ανάλυση, πολύ σωστή, είναι κείνη που έκαμες στο γράμμα σου. Σωστή αντικειμενικά και οφέλημα, αφού έδωσε αφορμή για όλους εκείνους τους συλλογισμούς και τα ξεκαθαρίσματα που | κάναμε στην κουβέντα που είχαμε στο Κάιρο.

Θα μου πεις: γιατί σου τα γράφω αυτά πασχίζοντας έτσι να κάμω κριτική της κριτικής; Ίσως γιατί είναι Κυριακή απόγεμα· κι εγώ την Κυριακή τ' απόγεμα δεν πηγαίνω στου Αγγελόπουλου να φάγω σουβλάκια.⁷ Τις περισσότερες φορές κάθουμαι – σαν σήμερα – στο σπίτι και, γυρεύοντας να σκοτώσω την ώρα μου με τον πιο εύκολο τρόπο, βρίσκω αιτία πως πρέπει

5. Η κριτική υποδέχτηκε αρκετά θετικά (αλλά και με επιφυλάξεις) τους *Βαμβακάδες*, τόσο στην Αίγυπτο (Μαρία Ρουσιιά, Τ. Μαλάνος, Μ. Γιαλουράκης, Σ. Τσίρκας, Ν. Φύλλας) όσο και στην Αθήνα (Κ. Βάρναλης, Ν. Βρεττάκος, Α. Θρύλος) και στη Λευκωσία (Κ. Προυσή). Βλ. αποδελτίωση των βιβλιοκριτικών στον τ. Φ. Σταυρίδης - Λ. Παπαλεοντίου - Σ. Παύλου, *Βιβλιογραφία κυπριακής λογοτεχνίας*, Λευκωσία, «Μικροφιλολογικά», 2001, σ. 336.

6. Στρ. Τσίρκας, «Γιώργου Φιλίππου: Οι βαμβακάδες», εφ. *Κήρυξ*, 9.10.1945. Με βάση τη δημοσίευση αυτήν, η επιστολή χρονολογείται κατά προσέγγιση.

7. Όπως είδαμε (*Νέα Ευθύνη*, ό.π., σμ. 1, σ. 274), ο Τσίρκας είχε ενημερώσει με επιστολή του (από 10.9.1945) τον Πιερίδη ότι την Κυριακή 9.9. συμμετείχε στο «κλασικό πια πάρτι» στο σπίτι του ζωγράφου Αριστομένη Αγγελόπουλου (στη συνοικία Βικτώρια της Αλεξάνδρειας), όπου σύχναζαν αρκετοί αιγυπτιώτες συγγραφείς, λόγιοι και καλλιτέχνες.

τάχα να γράψω ένα γράμμα σαν και τούτο δω για ν' αποφύγω κάποια σοβαρώτερη δουλειά.

Γεια σου
Γιώργος

Σημείωση: Όπως προκύπτει από την επιστολή αυτή, οι Περίδης και Τσίρκας είχαν την ευκαιρία να συζητήσουν από κοντά και αρκετά διεξοδικά τις αντιρρήσεις του τελευταίου για τους Βαμβακάδες. Ο Τσίρκας είχε υποσχεθεί σε επιστολή του (από 24.9.1945) να επισκεφθεί τον Περίδη στο σπίτι του, στο Κάιρο, το Σάββατο 29.9.1945. Η συζήτηση αυτή αποδείχθηκε αρκετά γόνιμη, αφού ο συγγραφέας των Βαμβακάδων χαρακτηρίζει «σωστή, αντικειμενική και ωφέλιμη» την «τεχνική ανάλυση» και γενικά την επιστολική ή τη δημοσιευμένη κριτική του φίλου του. Ο Περίδης εμφανίζεται πολύ δεκτικός στις ενστάσεις του Τσίρκα. Παράλληλα, αναγνωρίζει με ικανοποίηση το γεγονός ότι ο κριτικός του ήταν σε θέση να εκτιμήσει το αφήγημά του, και για τον πρόσθετο λόγο ότι και οι δύο μοιράστηκαν κοινά βιώματα από την πολύχρονη διαμονή τους στην Άνω Αίγυπτο, όπου εργάστηκαν σε βιοτεχνίες επεξεργασίας βαμβακιού. Ο Τσίρκας έζησε στην Άνω Αίγυπτο στα χρόνια 1929-1939· ο Περίδης κατά την περίοδο 1934-1943. Έτσι, ο Περίδης δεν επιμένει να σχολιάσει πιο αναλυτικά ούτε τις επιστολικές αντιρρήσεις του Τσίρκα (αφού αυτές είχαν συζητηθεί προφορικά) ούτε τη δημοσιευμένη κριτική του για τους Βαμβακάδες (αφού αυτή είναι γενικά θετική).

2

Σάββατο [Κάιρο, Φθινόπωρο 1945]

Αγαπητέ μου Γιάννη

Έρχομαι επιτέλους με την κριτική των δυο διηγημάτων σου. Είπαμε πως τα παινέματα θα γίνουν διά ζώσης. Εδώ θα κάνουμε την κριτική των ψεγαδιών ή μάλλον του μοναδικού ψεγαδιού που βρίσκω (γιατί και στα δυο διηγήματα είναι, στην ουσία, το ίδιο):

1. Ο «Μπεχλιβάνης» κτλ. (πολύ ωραίος αυτός ο εκτενής τίτλος). Είναι, κατά τη γνώμη μου, το καλύτερο από τα δυο. Βαθειά ανθρώπινο. Η αρχή προπάντων: «Ετούτος» κτλ., και η περιγραφή του νούμερου του μπεχλιβάνη έχουν ένα απλό αφηγηματικό ύφος, όλο δροσιά, που μου άρεσε πολύ.

Βρίσκω όμως ότι τα γεγονότα, ο μύθος – που χρησιμεύει σα σκελετός για να κεντηθεί ολόγυρά του όλη αυτή η εμορφιά της ανθρώπινης κατανόησης κι αγάπης – είναι, σε πολλά σημεία, αφύσικος. Τραβηγμένος για να παρουσιάσει, σαν από μηχανής Θεό, ότι χρειάζεται ο συγγραφέας. Το καμόνι του Κονταρέλλη, ο άνθρωπος που έτυχε να ταξιδεύει μέσα στο καμόνι για να 'ποσώσει τα τσιγάρα, το τραίνο που ξεκινά και δε φεύγει με τη

γρηγοράδα που είταν φυσικό να φύγει μόνο περιμένει ώσπου να τελειώσει η σκηνή, οι νέγροι στρατιώτες που ενώ ξεκίνησε το τραίνο βρίσκονται απ' όξω | με τα τόμμυγκαν (δεν ταξίδευαν με το τραίνο; αναρωτήθηκα).

Στα παραμύθια κάτι ανάλογο γίνεται. Ο σκελετός είναι συμβατικός· κι ούτε καν θέλει να 'ναι αληθοφανής. Το ουσιαστικό τους περιεχόμενο είναι το χρώμα κι η συμβολική αξία του κεντήματος. Σ' ένα ρεαλιστικό όμως διήγημα – και τα διηγήματά σου είναι από τα πιο ρεαλιστικά και σε διάθεση και σε τεχνοτροπία νεοελληνικά διηγήματα – αυτό εμένα με σοκάρνει.

2. «Ρύζι και άμμος». Κι εδώ η αρχή εξαιρετικά καλή. Περιέργο πράμα. Και στα δυο έχω την εντύπωση πως αρχίζεις με μιαν άνεση που δείχνει πλέρια κατοχή της τέχνης της αφήγησης, και τελειώνεις σα να κουράστηκες.

Κείνα τα στερεότυπα: του λέω... μου λέει... θυμίζουν Saroyan.⁸ Εγώ θα προτιμούσα την ποικιλία που σπάει αυτή τη μονοτονία.

Εδώ μύθος δεν υπάρχει. Βρίσκω όμως μιαν ανεξήγητη αντινομία στην ψυχολογία του ήρωά σου. Εγώ είμαι απόλυτα σύμφωνος με τον ύπαρχο: ένας αγωνιστής που πέντε χρόνια δε μέθυσε μια φορά, δεν έμπλεξε με γυναίκες, μόνο καθαριότητα, πειθαρχία και πόλεμο, δε μπορεί παρά να 'ναι συνειδητός επαναστάτης. | Ωστόσο δεν το δείχνει ούτε μια φορά αυτό μιλώντας με το φίλο του – καλά· δεν το δείχνει στον ύπαρχο· αλλά στο φίλο του που πηγαίνει κι αυτός στο σύρμα; – Τονίζει μάλιστα πως έλεγε την αλήθεια σαν έλεγε στον ύπαρχο πως όλη αυτή η πειθαρχημένη προσπάθειά του ήταν ...για να θελήσει να τον παντρευτεί η Αγγελική! Για διάολο; Κάνει το βλάκα σα λέει πως «δε σκάμπαζε» μα «ήξερε ωστόσο πως όσο το καράβι εχτελεί πολεμική αποστολή» κτλ.; Όχι. Δεν κάνει το βλάκα. Είναι φανερό πω δε σκαμπάζει γρυ· γιατί: θα πουν της Αγγελικής πως κατάληξε στο σύρμα (αχ! βαχ!). Κι όμως: Πέντε χρόνια σκυλί στη δουλειά· και μόνο παράπονο κτλ.

Η εύκολη κάπως αισθηματολογία του ήρωα (κείνη η τελευταία χουφτιά του ρύζι που είχε αγορασμένο για τους γάμους του με την Αγγελική) ασυμβίβαστη με τον άνθρωπο που δείχνουν οι πράξεις του. Θα μου πεις: αυτό είναι μια αντίθεση που μπορεί να παρουσιαστεί μέσα στις πολύμορφες εκδηλώσεις του ίδιου ανθρώπου. Σύμφωνοι. Κείνο όμως που δεν δέχουμαι είναι η αντινομία στη στάση που πέρνει εν επιγνώσει απέναντι στην πραγματικότητα. Είπα στην αρχή: αντινομία στην ψυχολογία. Δεν είναι πολύ σωστή αυτή η έκφρασή μου. |

8. Ο αρμενικής καταγωγής αμερικανός πεζογράφος και θεατρικός συγγραφέας William Saroyan (1908-1981) εξύμνησε την ανθρώπινη ζωή, αξιοποιώντας προσωπικά του βιώματα και αναμνήσεις της παιδικής ηλικίας, ενώ χειριζόταν μια «λαϊκή» γλώσσα.

Τί απόγεινε με την απάντηση στην έρευνα των *Ελεύθερων Γραμμάτων*;⁹
Χαιρέτα μου την Αντιγόνη.¹⁰

Η ζώνη του Γιώργου αγοράσθηκε και σε πολύ καλή τιμή χάρη στην πρόθυμη επέμβαση του Μάνου.

Σε ασπάζομαι,
Γιώργος

Σημείωση: Ο επιστολογράφος σχολιάζει εδώ δύο διηγήματα του Τσίρκα που γράφτηκαν το 1945 και δημοσιεύτηκαν την ίδια χρονιά στο αθηναϊκό έντυπο της Αριστεράς *Ελεύθερα Γράμματα*: «Ρύζι και άμμος» (αρ. 7, 23.6.1945) και «Ο μπεχλιβάνης με το γάδαρο, τους δυο σκύλους και το νταούλι» (αρ. 22, 5.10.1945). Και τα δύο αναδημοσιεύθηκαν στη συλλογή *Ο Απρίλης είναι πιο σκληρός* (1947). Ας θυμηθούμε εδώ ότι τα διηγήματα της συλλογής αυτής είναι μια πρώτη συγγραφική και ψυχολογική εκτόνωση του Τσίρκα για όσα είχαν βιώσει ο ίδιος, οι συναγωνιστές του και πολλοί άλλοι στα χρόνια του Πολέμου, ειδικά στη στρατιωτική «στάση» (το «Κίνημα της Μέσης Ανατολής») του Απρίλη του 1944· και ότι και άλλοι αιγυπτιώτες συγγραφείς (όπως οι Αντώνης Ιννίνος, Σωτήρης Ιορδάνου, Γ. Φ. Πιερίδης και Μαρία Ρουσσιά) γράφουν τα ίδια χρόνια διηγήματα ή άλλα αφηγήματα με ανάλογη θεματική. Με βάση την αρχική δημοσίευση του διηγήματος «Ο μπεχλιβάνης...» χρονολογούμε κατά προσέγγιση την επιστολή αυτή, που θα πρέπει να γράφτηκε κατά το δεύτερο μισό του Οκτωβρίου ή στις αρχές Νοεμβρίου του 1945.

Ο Πιερίδης θέλει τον Τσίρκα συγγραφέα ρεαλιστικών διηγημάτων· δίνει έμφαση στην αληθοφάνεια και στέκεται κυρίως σε θέματα που αφορούν την ψυχολογία των ηρώων και τη στάση τους απέναντι στην κοινωνική πραγματικότητα· επικεντρώνεται, γενικά, στην ιδεολογία των δύο κρινόμενων διηγημάτων. Έτσι, ενοχλείται από ορισμένες «ασυνέπειες» που εντοπίζει στα παραπάνω κείμενα, και μάλιστα στο πιο πειραματικό/πρωτοποριακό «Ρύζι και άμμος»: «αφύσικος» ή ανύπαρκτος μύθος, «σκελετός συμβατικός», υπόσκαφη της αληθοφάνειας, αντινομία στην ψυχολογία του ήρωα ή, καλύτερα, αντιφατική στάση απέναντι στην πραγματικότητα. Με αποτέλεσμα να θεωρεί κατώτερο το πιο νεότερο «Ρύζι και άμμος», ενώ, αντίθετα, ελκύεται περισσότερο από το πρώτο διήγημα: «βαθιά ανθρώπινο», με «απλό αφηγηματικό ύφος, όλο δροσιά».

9. Στα *Ελεύθερα Γράμματα* (τχ. 16, 24.8.1945 - τχ. 26-27, 9.11.1945) δημοσιεύτηκε σε συνέχειες μια έρευνα με θέμα «Οι πνευματικοί μας άνθρωποι εμπρός στα μεταπολεμικά προβλήματα». Στην έρευνα αυτή κατέθεσαν τις απόψεις τους οι Θ. Κορνάρος και Στ. Ξεφλούδας (τχ. 16), Β. Ρώτας και Γ. Θεοτοκάς (τχ. 17), Κ. Βάρναλης και Π. Χάρης (τχ. 18), Μ. Αυγέρης (τχ. 19), Φ. Κόντογλου (τχ. 20), Α. Τερζάκης (τχ. 22), Γ. Ρίτσος (τχ. 23) και Κ. Θ. Δημαράς (τχ. 26-27). Από την επιστολή του Πιερίδη αφήνεται ίσως να νοηθεί ότι και ο Τσίρκας κλήθηκε να καταθέσει την άποψή του στην έρευνα αυτήν.

10. Η Αντιγόνη Κερασσώτη-Χατζηανδρέα (1914-2012), σύζυγος του Στρ. Τσίρκα από το 1937.

Ας σημειωθεί εδώ ότι, με αφορμή την έκδοση της συλλογής *Ο Απρίλης είναι πιο σκληρός*, ένας άλλος φίλος του Τσίρκα και από τους πιο υποφιασμένους αναγνώστες του, ο Γιάννης Γιαμβίλης [= Γιάννης Παντελίδης], σχολίασε με τον δικό του τρόπο το διήγημα «Ρύζι και άμμος» σε επιστολική κριτική του επαίνεσε την ψυχολογία του αυτοδιηγητικού ήρωα, αλλά διαφώνησε με την ιδεολογία του κειμένου: «Αν ήμουν φασίστας κριτικός, πώς θα χαιρόμουν... Είναι μια confession ότι πολλοί έρχονται με το μέρος σας, γιατί τους φερθήκαμε άσχημα, γιατί τους αδικήσαμε (εμείς οι φασίστες). Όχι από ιδεολογία ή ανάγκη... Είναι γνωστό πως πολλοί έρχονται έτσι, μα για ποιο λόγο να το λέμε;». Και ο Γιαμβίλης χαρακτηρίζει τον «Μπεχλιβάνη» καλό διήγημα, αλλά ενοχλείται και αυτός από στοιχεία του κειμένου που υστερούν σε αληθοφάνεια.¹¹

3

Βαρώσι 29.1.1948

Αγαπητέ μου Γιάννη

Από τη μέρα που έφτασα πάλε στο περβόλι – δυο βδομάδες τώρα – βρίσκουμαι τυλιγμένος μέσα στις γεωργικές μου ασχολίες. Έτσι δε μπόρεσα να σου γράψω πιο νωρίς την «κριτική» μου για το βιβλίο σου που σου είχα υποσχεθεί. Έρχομαι τώρα, διά ταύτης μου, να το κάμω.

Ξαναδιάβασα το βιβλίο σου. Η πρώτη μου εντύπωση επιβεβαιώνεται λέω πως είναι πολύ καλό. Και πρώτ' απ' όλα, κάμνοντας τη σύγκριση με προηγούμενα διηγήματά σου, διαπιστώνω πως τούτα εδώ είναι πιο άρτια τεχνικά. Είναι φανερό πως έχεις δουλέψει καλά τη μορφή. Προσπάθησες και συχνά πέτυχες να καταχτήσεις το εργαλείο της δουλειάς. Στο βιβλίο σου βρίσκω συχνά τοποθετημένη τη σωστή λέξη, την αστραφτερή φράση («Για να μας φάει τις παλάμες, σαν ψώρα, η δίψα του χαδιού...») «Στεκόταν και με κοίταζε με τα ματάκια της που ήτανε κρύα σα χάντρες...» «Στάθηκαν οι δυο τους μέσα στη σκόνη και πολεμούσαν να δουν ή ν' ακούσουν κάτι...» «Μα είναι τούτη η κατάρρα της εποχής μας που μου πατάει | το σβέρο και μου κολλά το πρόσωπο πάνω στη δυστυχία των ανθρώπων...», και πολλές άλλες), τη ζωντανή εικόνα (κείνη η περιγραφή του «Χωριού με τις καμπίνες» πόσο ζωντανά μου 'φερε στη μνήμη το Sidi Bishr¹² της καρ-

11. Βλ. Μ. Πεχλιβάνος, *Από τη Λέσχη στις Ακυβέρνητες πολιτείες. Η στίξη της ανάγνωσης*, Αθήνα, «Πόλις», 2008, σσ. 379-380. Σε Επίμετρο παρουσιάζονται και εννέα επιστολές του Γιαμβίλη [= Παντελίδη] προς τον Τσίρκα.

12. Περιοχή της Αλεξάνδρειας. Ο Γ. Φ. Πιερίδης επισκεπτόταν κατά καιρούς την Αλεξάνδρεια, όπου από το 1942 διέμενε ο αδελφός του Θ. Πιερίδης. Στην ίδια πόλη είχε εγκατασταθεί και ο Τσίρκας το 1939.

διάς μου! Κι αυτό το Sidi Bishr, που έχει αόριστα πλατειά και πολύμορφη θέση παρμένη μέσα στη μνήμη μας, έρχεται να το τοποθετήσει μαστορικά μέσα στα όρια κάποιου χρόνου κείνη η σκέψη της σκλαβωμένης πατρίδας «πέρα από τη Μεσόγειο». Η σκέψη που κυριαρχούσε τότε).

Αυτό το πλησίασμα στην τελειότητα της μορφής είναι, κατά τη γνώμη μου, η πιο σημαντική χάρη του βιβλίου σου. Είχα και έχω πάντα τη γνώμη ότι η μορφή, η ευσυνείδητα δουλεμένη δουλειά, έχει βασική σημασία για το λογοτεχνικό έργο και για την τέχνη γενικά. Τόσο, που έχω δεχτεί σα νόμο πως είναι πιο λογικό να μη δώσει ο καλλιτέχνης δουλειά στη δημοσιότητα αν δε βρει τον καιρό και το νεύρο να δώσει καλή δουλειά. Το να πεις κάτι που βράζει μέσα σου είναι το ένα σκέλος. Το άλλο σκέλος είναι να το πεις καλά. Κουτσή τέχνη δε γίνεται. |

Όσο για το περιεχόμενο, λέει, χωρίς αμφιβολία, μερικές πτυχές του δράματος της Μ(έσης) Α(νατολής) (είναι όμως λίγες). Κείνος που τις λέει τις ένωσε ανθρώπινα – κι αυτό είναι σημαντικό. Ωστόσο, το δράμα για να ειπωθεί πρέπει να γραφτούν πολλά τέτοια βιβλία. Και ποιος θα βρεθεί που να έχει τα κότσια τα γερά για να κάμει τη σύνθεση! Ωστόσο εσύ δεν πηγαίνεις όσο θα 'θελα στο βάθος των πραγμάτων. Θα μου πεις: Το διήγημα δε λέει αποκλειστικά ένα ορισμένο δράμα. Μέσα στη μερική περίπτωση, μέσα στο ενσταντανέ μιας ανθρώπινης attitude απέναντι στη ζωή, αποκαλύπτει τον παγκόσμιο άνθρωπο. Ναι· μα δε νομίζω πως με τούτο το πνεύμα γράφτηκαν αυτά τα διηγήματα. Να 'ναι γιατί κατέχουμε από την hantise εκείνου που πρέπει να ειπωθεί; Πάντως το βιβλίο σου είναι μια καλή συμβολή.

Και μερικές παρατηρήσεις. Μεταχειρίζεσαι αιγυπτιακές λέξεις που για τον αναγνώστη της Ελλάδας ίσως δεν είναι γνωστές (μασούρια, ζαμπαλαρία). Γιατί ενώ το όνομα του Ζντ Άχμετ μάς είναι γνωστό από τον τίτλο του διηγήματος,¹³ τον αναφέρεις μέσα στο διήγημα αποκλειστικά και επανειλημμένα «του λόγου του»; (κι ούτε πετυχημένο θαρρώ πως | είναι αυτό το «του λόγου του»).

Το πιο καλό κομάτι (σαν style) βρίσκω πως είναι κείνος ο επίλογος: «Εί- να χρόνια τώρα που θέλω να γράψω ένα βιβλίο» κτλ. Γράψε το, λέω· γράψε το για το Θεό αν είναι να κρατήσει όλο σ' αυτό τον τόνο.

13. Πρόκειται για το διήγημα «Ο Ζντ Άχμετ στην πολιορκία του Π. Κ. Π.», που αναφέρεται στη σύγκρουση ελλήνων ναυτών με άγγλους στρατιώτες στο λιμάνι της Αλεξάνδρειας. Πάντως, στη συγκεντρωτική έκδοση των *Διηγημάτων* ο Ζντ Άχμετ κατονομάζεται δύο φορές μέσα στο διήγημα (σσ. 298, 301). Και στην περίπτωση αυτή ο Τσίρκας επιλέγει ως κεντρικό ήρωα και «εστιαστή» ένα λαϊκό πρόσωπο, έναν χαμάλη από χωριό της Αιγύπτου, για να δείξει μέσα από την αφελή ματιά του τις αντιπαραθέσεις του ελληνικού ναυτικού αλλά και των ντόπιων Αιγυπτίων με τους βρετανούς αποικιοκράτες.

Άλλη παρατήρηση που δεν την έκαμα μονάχα εγώ μα την άκουσα, λιγάκι σαν απορία, κι από φίλους στο Κάιρο σαν ήμουνα. Σχετική με το περιεχόμενο. Κάμνεις αποκαλύψεις πάνω στη δράση του συγγραφέα μέσα σε μια περίοδο (μιλάς στο πρώτο πρόσωπο συνήθως· και πάντα σε τόνο αφήγησης προσωπικών αναμνήσεων). «Ο Αλέκος κι ο Τίγρης», «Το χωριό με τις καμπίνες». Δε θα βάλουν σε σκέψη μερικούς μέσα στη σημερινή Αλεξάνδρεια και στην πνευματική σας εστία; Είναι σκόπιμες τέτοιες εξομολογήσεις;

Και τώρα ας έρτουμε στη μελέτη σου για τον Βουτυρά.¹⁴ Είναι πραγματικά περισπούδαστη. Εγώ τον Β(ουτυρά) δεν τον ξεύρω καθόλου. Εσύ τον ξεύρεις, καθώς βλέπω, καλά· και λες κατηγορηματικά ότι είναι μεγάλος. Δεν μπορώ λοιπόν να πω αν | συμφωνώ μαζί σου ή όχι. Λέω όμως ότι η μελέτη σου είναι πολύ καλή, γιατί με επιστημονικότητα δίνει τα στοιχεία που δικαιώνουν για μένα – τον ακροατή ή τον αναγνώστη – τη γνώμη που εκφράζεις εσύ – ο κριτικός. Νομίζω πως αυτό είναι το βασικό περιεχόμενο μιας σωστής μελέτης. Μόνο που βρίσκω κάπως ασυμβίβαστη με το επιστημονικό περιεχόμενο όλης της μελέτης (έξοχο κομμάτι απ' αυτή την άποψη είναι κείνη η πρώτη παράγραφο του κεφάλαιου «Ο οικοδόμος», σελ. 31· πόσο σωστά προσδιορίζει και την εποχή του Β(ουτυρά) αλλά και τη ρεαλιστική μέθοδο που μεταχειρίζεσαι για να κάμεις διαπιστώσεις και να βγάλεις συμπεράσματα) [με] κείνη τη φυσιογνωμική ανάλυση κατά τη μέθοδο Abraham.¹⁵ Ομολογώ ότι δεν καταλαβαίνω γιατί μπορεί να θεωρηθεί σαν επιστημονικό κριτήριο ενός λογοτεχνικού έργου ή μπορεί να συντελέσει στην κατανόηση της ατομικότητας ενός ανθρώπου η έκφραση που παίρνει, αναδιπλασιαζόμενο, το ήμισυ ενός πορτραίτου· και μάλιστα «όχι ολότελα κατά μέτωπο»! Μα στ' αλήθεια εσύ δέχεσαι για τόσο αληθινή και αναμφισβήτητη «σα να 'τανε πράμα γνωστό από καταβολής κόσμου» αυτή τη | θεωρία «περί προσωπικότητας επαφής και εσωτερικής προσωπικότητας» (;;;)

Εξαιρετικά πετυχημένη βρίσκω κείνη τη σύντομη ανάλυση για τον ψυχολογικό ρεαλισμό (σελ. 45, πρώτη παράγραφο).

14. Στρ. Τσίρκας, «Ο διηγηματογράφος Δημοσθένης Ν. Βουτυράς», *Αλεξανδρινή λογοτεχνία 1948*, σσ. 28-48.

15. Ο Τσίρκας δηλώνει στην αρχή του άρθρου του ότι αξιοποιεί «τη θεωρία του γάλλου κριτικού και φυσιογνωμιστή» Pierre Abraham (1892-1974), παραπέμποντας στη μελέτη του «Une figure, deux visages», *La Nouvelle Revue Française* 22 (Μάρτ.-Απρ. 1934), 246-247 409-429, 585-614, για να σχηματίσει τη φυσιογνωμία του Δ. Βουτυρά. Όπως υποστηρίζει, ο Βουτυράς συνταιριάζει στο πρόσωπό του αφενός τον «κοινωνικό άνθρωπο», αφετέρου τον «στοχαστή, το δημιουργό, τον καλλιτέχνη, τον ασκητή, τον άγιο», ο οποίος λογοδοτεί «σ' έναν κριτή πολύ πιο απαιτητικό – τον εαυτό του».

Μια απορία: Όλοι οι ήρωες του Β(ουτυρά) είναι οι νικημένοι. Ταβερνάρηδες, λωποδύτες, ζητιάνοι κτλ. Φόντο του διηγήματος πάντα η ταβέρνα κι η γειτονιά. Αν είν' έτσι, πώς μπορεί να είναι «το δυνατό, το πλούσιο κι ολοζώντανο πολύπτυχο της μικροαστικής νεοελληνικής τάξης»;

Ωστόσο μ' έκαμες να θέλω, τώρα στα γεράματα και στο 1948, να διαβάσω Βουτυρά.

Πώς είναι η Αντιγόνη;

Γράψε μας νέα σας.

Γεια σου,

Γιώργος

Σημείωση: Εγκατεστημένος πια (από το 1946) στην Κύπρο, στο Κάτω Βαρόσι (δηλαδή σε περιοχή της νέας πόλης που βρίσκεται δυτικά της παλιάς, εντός των τειχών, Αμμοχώστου), όπου έφτιαξε το περιβόλι του και αφοσιώθηκε σ' αυτό κατά τα πρώτα χρόνια της κυπριακής ζωής του, ο Πιερίδης σχολιάζει συνοπτικά τη δεύτερη συλλογή διηγημάτων του Τσίρκα (*Ο Απρίλης είναι πιο σκληρός*, 1947). Πρώτα πρώτα επιδοκιμάζει σωστά το ότι ο συγγραφέας τους επεξεργάστηκε περισσότερο τη μορφή των κειμένων αυτών σε σύγκριση με την πρώτη του συλλογή (*Αλλόκοτοι άνθρωποι*, 1944): τα θεωρεί «πιο άρτια τεχνικά» και μιλά για «πλησίασμα στην τελειότητα της μορφής». Έτσι, χαιρέται τη σωστή επιλογή της λέξης, την «αστραφτερή φράση», τη «ζωντανή εικόνα». Σημειώνει θετικά το ότι ο Τσίρκας παρουσιάζει με ανθρωπιστική διάθεση μερικές, έστω λίγες, όψεις από τον Πόλεμο στη Μέση Ανατολή, αλλά κρίνει ότι ο συγγραφέας δεν εμβαθύνει στα πράγματα και ότι χρειάζεται να γραφτούν πολλά βιβλία για το ίδιο θέμα. Ο ίδιος ο Πιερίδης θα εκδώσει σε λίγο στη (βρετανοκρατούμενη, ακόμα) Αμμόχωστο μια ομόθεμη συλλογή διηγημάτων (*Διηγήματα από τη Μέση Ανατολή*, 1949), που τη σχολίασε αρκετά θετικά ο Τσίρκας σε επιστολή του (βλ. *Νέα Ευθύνη*, ό.π., σημ. 1, σσ. 282-284). Ωστόσο, γι' αυτόν το αίτημα προβάλλει επιτακτικό («Και ποιος θα βρεθεί που να έχει τα κότσια τα γερά για να μας κάμει τη σύνθεση!»), και βασανίζει και τον ίδιο τον Τσίρκα, ο οποίος, όπως γνωρίζουμε από τα «Ημερολόγια της τριλογίας» του *Ακυβέρνητες πολιτείες*, είχε αρχίσει από το 1945 να σχεδιάζει ένα πλατύ μυθιστόρημα με ανάλογη θεματική, αλλά διαπίστωσε ότι δεν ήταν ακόμα έτοιμος να αναλάβει ένα τόσο απαιτητικό έργο.¹⁶

Πάνω απ' όλα ο επιστολογράφος επαινεί το επιλογικό μέρος της συλλογής, που δεν είναι παρά ένα απόσπασμα από το διήγημα «Ο ύπνος του θεριστή», ενσωματωμένο αργότερα στην ομώνυμη συλλογή. Εδώ ο συγγραφέας εξαγγέλλει την πρόθεσή του να γράψει ένα «ωραίο βιβλίο» (δηλαδή μυθιστόρημα), που να αναφέρεται σε έναν «μεγάλο έρωτα». Ωστόσο ο λυρικός πεζογράφος νιώθει χειραγωγούμενος από τα ιστορικά πράγματα της εποχής του: «Μα είναι τούτη η κατάρα της εποχής μας, που μου πατάει το σβέρο και μου κολλά το πρόσωπο πάνω στη δυ-

16. Στρ. Τσίρκας, *Τα Ημερολόγια της τριλογίας «Ακυβέρνητες Πολιτείες»*, Αθήνα, «Κέδρος», 1973, σσ. 11-12.

στιχία των ανθρώπων, πάνω στις ανοιχτές πληγές, στη λάσπη και τον κοριό» (βλ. *Τα διηγήματα*, σσ. 260-261). Από την άλλη, ο Πιερίδης φαίνεται να συμεριζείται τις ενστάσεις μερικών φίλων από το Κάιρο για τον «εξομολογητικό», αυτοαναφορικό χαρακτήρα του κειμένου ή για τη χρήση του πρώτου προσώπου στην αφήγηση. Με άλλα λόγια, υποβάλλεται η εκτίμηση ότι μια τέτοια γραφή, στην οποία δεσπόζει μια πιο υποκειμενική αντίληψη και έκθεση των πραγμάτων, δεν εξυπηρετεί τις απαιτήσεις του (κριτικού ή σοσιαλιστικού) ρεαλισμού.

Ο Πιερίδης, αν και δεν ήταν εξοικειωμένος με το έργο του Βουτυρά, δηλώνει την ικανοποίησή του για την «περισπούδαστη» μελέτη του Τσίρκα: επαινεί τη ρεαλιστική μέθοδο και την ένταξη του συγγραφέα στα συμφραζόμενα της εποχής του. Όμως κρίνει ότι η επιστημονική αυτή προσέγγιση δεν συνάδει με «τη φυσιογνωμική ανάλυση κατά τη μέθοδο Abraham». Προφανώς διαβλέπει σωστά ότι ένα τέτοιο εξωλογοτεχνικό κριτήριο (δηλ. η μελέτη της φυσιογνωμίας ενός συγγραφέα) δεν μπορεί να συμβάλει στη μελέτη ή στην κατανόηση ενός λογοτεχνικού έργου. Επίσης διαφωνεί με την εκτίμηση του αρθρογράφου ότι οι «νικημένοι» ήρωες του Βουτυρά αντιπροσωπεύουν τη μικροαστική ελληνική τάξη. Άλλωστε ο επιστολογράφος γνωρίζει καλά ότι τέτοιοι αρνητικοί ήρωες δεν εγκρίνονται από τους θεωρητικούς του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Από την άλλη, επιδοκιμάζει την αναφορά του αρθρογράφου στον «ψυχολογικό ρεαλισμό», που ανιχνεύεται βάσιμα και στο διηγηματογραφικό έργο του Βουτυρά. Ο Τσίρκας έγραφε ότι: «Ο ψυχολογικός ρεαλισμός δεν είναι εφεύρεση, είναι ένα φαινόμενο χαρακτηριστικό της τέχνης μιας τάξης, που έχοντας φτάσει στα σύνορα της παρακμής και της εξαφάνισης, αρνείται να καταλάβει τη βαθύτερη έννοια των φαινομένων της πραγματικότητας, αλλά και μη μπορώντας να κάνει πίσω, καθηλώνεται και πέρα στο χείλος του γκρεμού και βυθίζεται “προς τα μέσα”. Στη θέση της αντικειμενικής αλήθειας μπαίνει η “μόνη αλήθεια, η δική μου”, το “προσωπικό κέντρο ενόρασης του κόσμου”» (σ. 45).

Στη συνέχεια ο Τσίρκας σχολιάζει ότι ο Βουτυράς, «σα μικροαστός, δεν μπορεί παρά να 'ναι κι αυτός ένα φαινόμενο αντιφατικό. Αντίκρου στον ψυχολογικό ρεαλισμό της φόρμας ορθώνεται ο κριτικός ρεαλισμός του περιεχομένου του. Κι απ' αυτήν την πλευρά πλησιάζει περισσότερο τους ρώσους συγγραφείς του 19ου αιώνα, και γι' αυτό ίσως οι κριτικοί του μιλούν τόσο συχνά για ρούσικη επίδραση» (σ. 45). Ας μην ξεχνούμε ότι στο ίδιο άρθρο ο Τσίρκας παραλλήλισε τον Βουτυρά με βασικούς εκπροσώπους του πεζογραφικού μοντερνισμού (Joyce, Faulkner, Sartre) και παρατήρησε ότι «σα λογοτεχνικό είδος, σα γλώσσα, ύφος, σχέδιο, διήγηση και διάλογος, η τέχνη του Βουτυρά γειτονεύει με τη μέθοδο των πιο πάνω συγγραφέων, που όλοι τους, ποιος λίγο και ποιος περισσότερο, ανήκουν μαζί με τον Μαλρώ στη σχολή του *Ψυχολογικού Ρεαλισμού*» (σ. 44). Όπως διαπιστώθηκε, ο Τσίρκας «έλκεται από τα νεότερικά στοιχεία» τόσο του Βουτυρά όσο και του Ν. Νικολαΐδη (τον οποίο αποκαλούσε δάσκαλό του), έστω και αν «σχεδόν τα υποτάσσει στις επιδιώξεις του ρεαλισμού».¹⁷ Αργότερα ο Τσίρκας σχολίασε ότι ο Νικολαΐδης «με το διή-

17. Βλ. Β. Αποστολίδου, «Το κριτικό έργο του Στρατή Τσίρκα», *Αντί* 751 (30.11.2011) 62-66, ιδίως σ. 63.

γημα και το μυθιστόρημά του επροχώρησε το νεοελληνικό ρεαλισμό»,¹⁸ ενδεχομένως επειδή αναζητούσε και εγχώριους λογοτεχνικούς προγόνους που θα τον βοηθούσαν να ξεφύγει από τις ασφυκτικές γραμμές του κριτικού ή του σοσιαλιστικού ρεαλισμού και να ξανοιχθεί προς την ποιητική του ευρύτερου μοντερνισμού. Αποκορύφωμα αυτής της γόνιμης σύζευξης ρεαλισμού και μοντερνισμού στο συγγραφικό έργο του Τσίρκα μπορεί να θεωρηθεί η τριλογία του *Ακυβέρνητες πολιτείες*. Βέβαια ο Περίδης δεν εγκρίνει την κατεύθυνση αυτή αργότερα, όταν κυκλοφορεί η πιο αιρετική *Λέσχη*, ξεκαθαρίζει περισσότερο τις θέσεις του (βλ. παρακάτω, επιστολή αρ. 12).

Με αφορμή την έκδοση της συλλογής *Ο Απρίλης είναι πιο σκληρός*, τρεις κριτικοί, οι Αλεξανδρινοί Αλ. Αργυρίου (*Ελεύθερα Γράμματα*, 15.3.1948), Μ. Γιαλουράκης (εφ. *Ταχυδρόμος της Αλεξάνδρειας*, 24.12.1947) και Γ. Γιαμβίλης (σε αχρονολόγητη επιστολή του), εκτίμησαν θετικά την εξέλιξη του διηγηματογράφου από την άποψη της τεχνικής, ή επισήμαναν ορθά το ότι τα κείμενα αυτά ξεφεύγουν από τον κλασικό τύπο του διηγήματος, χωρίς πάντως να παραλείψουν επιφυλάξεις και αντιρρήσεις. Ο Αλ. Αργυρίου, λ.χ., στη γενικά θετική και ουσιαστική κριτική του, σχολίασε ότι ο συγγραφέας «δε συνέλαβε με τον κλασικό τρόπο τα θέματά του» και πρόσεξε τα νεοτερικά ανοίγματα στην αφήγηση, χωρίς να τα απορρίπτει: μίλησε για «ελλιπή» διηγήματα, που «δεν έχουν τέλος ή σφαιρικό κλείσιμο της ιστορίας», και για αφηγηματικούς ήρωες που διαγράφονται αφαιρετικά και «δεν έχουν σχήμα ορισμένο. Περισσότερο τους υποπτευόμαστε». Η βασική του αντίρρηση βρίσκεται στο ότι ο διηγηματογράφος δεν πήρε τις απαραίτητες αποστάσεις από το πρωτογενές θεματικό υλικό, με αποτέλεσμα ορισμένα κείμενα να μοιάζουν με «εντυπώσεις» ή με «μαρτυρίες των ημερών». Ο Γ. Γιαμβίλης στην εκτενή και διεισδυτική επιστολική κριτική του θεωρεί βασικά ψεγάδια μερικών διηγημάτων της συλλογής τον δημοσιογραφικό τους χαρακτήρα ή την ιδεολογική τους θέση. Πάντως και ο Γιαμβίλης (όπως και ο Περίδης) αναγνωρίζει το καταληκτικό κείμενο του βιβλίου (δηλαδή το απόσπασμα από τον «Ύμνο του θεριστή») ως «το πιο ανθρώπινο, το πιο όμορφο, το πιο βαθύ τραγούδι που είπες [είπε ο Τσίρκας] ποτέ», αλλά προχωρά πιο πέρα, για να καταδικάσει τη σύνδεση του κειμένου με το Κίνημα της Μέσης Ανατολής: «Μα ο μικρός διάβολος δεν τον άφησε να μιλήσει ως το τέλος, και τα σλόγκαν του κόμματος τον έσπρωξαν να τελειώσει με το αντιποιητικό, κακόηχο, anti-climax “Τον Απρίλη γευτήκαμε για πρώτη φορά το φαρμάκι της προδομένης φιλίας”· είναι σχεδόν μια platitude που δεν ωφελεί σε τίποτα και μόνο κακό μπορεί να κάνει».¹⁹ Τελικά, ο Γιαμβίλης ξεχωρίζει ως καλύτερα τα διηγήματα «Βραδινή κουβέντα» και «Πάλεμα με τη σμέρνα», από τα οποία το πρώτο, από το πιο προωθημένα ως προς τη γραφή και την αφηγηματική δομή τους κείμενα του βιβλίου, εντάχθηκε στην τελευταία συλλογή διηγημάτων του Τσίρκα (*Στον κάβο*, 1966).

18. Βλ. Στρ. Τσίρκας, *Ο διηγηματογράφος Νίκος Νικολαΐδης*, επιμ. Λ. Παπαλεοντίου, Λευκωσία, «*Εν Τύποις*», 2003, ιδίως σσ. 113, 131-132.

19. Βλ. Πεχλιβάνος, ό.π. (σημ. 11), σσ. 373-381.

Βαρώσι 14.11.1951

Αγαπητέ μου Γιάννη

Δουλειά του κριτικού... μα η κριτική δεν είναι δουλειά γιατί η λέξη δουλειά κλείνει μέσα της και το νόημα της δημιουργίας. Ρόλος λοιπόν του κριτικού είναι να εκφράσει την άποψη του κοινού που βλέπει, ακούει, διαβάζει τέχνη. Στην καλύτερη περίπτωση θα εκφράσει την άποψη του απλού καλλιεργημένου ανθρώπου. Στη χειρότερη περίπτωση θα μας παραστήσει τον εμβριθή. Τούτος ο δεύτερος δεν ενδιαφέρει τον καλλιτέχνη. Ζωολογικά ανήκει στην οικογένεια των ποντικών. Ο πρώτος, ναι, ενδιαφέρει τον καλλιτέχνη, γιατί δεν μπορεί παρά να τον ενδιαφέρει η γνώμη των ανθρώπων. Γι' αυτούς δημιουργεί το έργο του κι η γνώμη τους θα τον βοηθήσει να δει καλύτερα τις επιτυχίες του και τις αδυναμίες του. Να διορθώσει τη δουλειά του. Όχι πως θα πάρουμε a priori τη γνώμη του σαν σωστή. Το αντίθετο· τις πιο πολλές φορές είναι λανθασμένη. Ακούω με προσοχή τη γνώμη σου, προσπαθώ να διδαχτώ απ' αυτήν, δεν πάει να πει την δέχομαι σαν πέρα για πέρα σωστή. Κι εδώ, όπως παντού, η σχέση ανάμεσα στους δυο καλοπροαίρετους συζητητές είναι διαλεχτική. Εσύ ο καλλιτέχνης, αν έχεις το μυαλό ώριμο, θα ξεχωρίσεις και θα σκαρτάρεις συνήθως τα 9/10 από τις γνώμες της λογικής κριτικής. Το 1/10 που θα εκφράζει | κάτι σωστό σου είναι πολύτιμη υπόδειξη.

Ύστερα απ' αυτό το σχολαστικό πρόλογο, λέω·

1. ο Αργυρίου βλέπει σαν άνθρωπος που φοβάται μήπως χαρακτηριστεί ότι δεν είναι 100% «υπεράνω της πολιτικής». Ξέρουμε τί σημαίνει αυτό για μια κατηγορία διανοούμενων σήμερα.

2. Η κριτική του ανήκει στην πρώτη περίπτωση, στην καλύτερη. Και σαν τέτοια είναι ενδιαφέρουσα.

3. Βρίσκω πως είναι σωστή η παρατήρησή του πως ο Γ. Φ. [Πιερίδης] δεν μπόρεσε πάντοτε να πειθαρχήσει την ανάγκη να βγάλει ένα διδακτικό συμπέρασμα. (Τώρα σε ποιο βαθμό δεν μπόρεσε, είναι άλλη υπόθεση. Ο Αργυρίου λέει σε μεγάλο βαθμό. Ας μη ξεχνάμε όμως ποια είναι η σκοπιά του.) Είναι επίσης σωστή η γνώμη του ότι ο Τσίρκας τα κατάφερε καλύτερα να μείνει μέσα στα πλαίσια της τέχνης.

Η παρούσα να θεωρηθεί αυστηρά επαγγελματική. Δεν είναι γράμμα. Είναι επιστολή. Και να μην το πάρεις απάνω σου ότι τάχα μού πέρασε ο θυμός. Εξακολουθώ να είμαι αδιάλλακτα θυμωμένος.

Ο ανεπιφύσ σου βασανίζεται ακόμα, αλλά δεν μπόρεσε ως τώρα να κά-

μει τη δουλειά του. Δυστυχώς εγώ προσωπικά δεν είμαι σε θέση να τον βοηθήσω δίχως ν' απευθυνθώ στην Τράπεζα. Μα στην Τράπεζα απευθύνθηκε ο ίδιος από την αρχή και η δουλειά βρίσκεται στα χέρια της.

Προσκυνώ την Αντιγόνη.

Γιώργος

Σημείωση: Όταν κυκλοφόρησαν τα *Διηγήματα από τη Μέση Ανατολή* (Αμμόχωστος 1949) του Γ. Φ. Πιερίδη, ο Τσίρκας έγραψε, όπως είδαμε, επαινετικά σχόλια σε επιστολή του προς τον συγγραφέα με την υπόσχεση ότι θα επανέλθει με αναλυτική κριτική του (βλ. *Νέα Ευθύνη*, ό.π., σημ. 1, σσ. 282-283). Ωστόσο δεν τήρησε την υπόσχεσή του. «Και μάθε ότι ακόμα περιμένω ο δυστυχής την κριτική σου» του θυμίζει ο Πιερίδης με νέα επιστολή του (από Βαρόσι, 6.2.1951), δηλώνοντας «αδιάλλακτα θυμωμένος». Αλλά ο Τσίρκας σιωπά: «Γράψε μου (αμάν, γράψε μου) πόσα διηγήματα του Φιλίππου έλαβες» (από Βαρόσι, 7.3.1951). Η επικοινωνία ανάμεσα στους δυο φίλους αποκαθίσταται τον Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου. Ο Πιερίδης απαντά με επιστολή του προς τον Τσίρκα (από Βαρόσι, 1.10.1951): «Η αυτοκριτική σου με αφόπλισε. Και επειδή η αυτοκριτική είναι ένδειξη ψυχικού μεγαλείου, εν τη επιθυμία μου να επιδείξω και εγώ ανάλογο μεγαλείο (ψυχικό), δεν θα σε βρώσω. Το μίσος ας το σκεπάσει η λήθη. Voilà». Στην ίδια επιστολή του μιλά για απομόνωση και «πλήξη της επαρχιάς» («Η αλήθεια είναι ότι εδώ μέσα που κλείστηκα, “ανεπαισθήτως από τον κόσμο έξω”, έπαθα κείνο που ‘τανε φυσικό να πάθω. Με ξέχασαν οι λίγοι φίλοι κι άρχισα κι εγώ να ξεχνώ και τους φίλους και τον καλύτερο εαυτό μου») και προσθέτει: «Δε φαντάζεσαι πόσο έντονα αναπολώ καμιά φορά την Αίγυπτο των βαμβακάδων, την Αλεξάνδρεια, τους φίλους!».

Όπως διαπιστώνεται και εδώ, ο Πιερίδης δεν φύλαξε όλες τις επιστολές του φίλου του. Έτσι, λανθάνει και η επιστολή του Τσίρκα που προκάλεσε την παραπάνω απάντηση του Πιερίδη σχετικά με τον ρόλο του κριτικού. Στο μεταξύ δημοσιεύτηκε η αρνητική κριτική του Αλ. Αργυρίου για τα *Διηγήματα από τη Μέση Ανατολή* (εφ. *Η Δημοκρατική*, 18.10.1951). Ο κριτικός, αν και αναγνώρισε τις αφηγηματικές δεξιότητες του πεζογράφου, σχολίασε ότι αυτός δεν κατάφερε να «ξαναζήσει μέσω της τέχνης» τα γεγονότα που εξιστορεί και ότι παρασύρθηκε από τον ενθουσιασμό ή την οργή του. Και πρόσθεσε: «Πολύ πιο σωστά είδε και εκμεταλλεύθηκε το σπάνιο αυτό υλικό ένας άλλος αιγύπτιος πεζογράφος, ο Στρατής Τσίρκας. Χωρίς να φτάνει κι εκείνος στην αρτιότητα, πέτυχε να φτιάξει το κατάλληλο κλίμα. Κι όσες παρεμβάσεις επέτρεψε στον εαυτό του, τις κράτησε σ' ένα θεμιτό ύφος». Ο επιστολογράφος επιχειρεί να κατανοήσει και να εξηγήσει την αρνητική κριτική του Αλ. Αργυρίου, αλλά δεν αναφέρεται σε άλλες αρνητικές κριτικές που προηγήθηκαν, τις οποίες φαίνεται να είχε υπόψη του (αφού όλες φυλάγονται στο αρχείο του).

Πρώτος ο Ν. Βρεττάκος δήλωσε την απογοήτευσή του για τα *Διηγήματα από τη Μέση Ανατολή*, υποστηρίζοντας ότι τα δεκαπέντε αφηγήματα του βιβλίου «σου αφήνουν την εντύπωση ανεκμετάλλευτου υλικού» και ότι ο συγγραφέας, παρεμβάλλοντας τη δική του ψυχρή λογική, «δεν αφήνει τα γεγονότα να μας μιλήσουν και να πείσουν» (εφ. *Δημοκρατικός Τύπος*, 22.4.1951). Ακολούθως η Αλεξανδρινή Μ. Ρουσσιά εξέφρασε διακριτικά τις επιφυλάξεις της· αν και επαίνεσε τη «στρωτή, ωραία και έντεχνη

έκφραση», παρατήρησε ότι «δεν πρόκειται για διηγήματα αλλά για ψυχογραφικά σημειώματα προσώπων και καταστάσεων» (*Εφημερίς*, 24.5.1951). Πιο αρνητική ο Άλκης Θρύλος [= Ελένη Ουράνη] σχολίασε ότι ο συγγραφέας «δεν εξασκεί απάνω μας καμιά πειστικότητα· τα πρόσωπά του παραμένουν αγνά, χλωμά κι αζωντάνευτα. Δεν μας μεταφέρει μέσα στις καταστάσεις που μας παρουσιάζει· το πινέλλο του δεν έχει πλαστικότητα, ενάργεια» (*Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, 5,12, Ιουλ.-Σεπτ. 1952, σ. 490). Ο Μ. Γιαλουράκης, αντίθετα, επαίνεσε το βιβλίο και ειδικότερα τη ρεαλιστική γραφή του: «Το ύφος του έχει τη δωρική απλότητα που χαρακτηρίζει τον σωστό ρεαλισμό, έχει τη νευρώδη ευρωστία των γραφτών που αρνιούνται ν' ακολουθήσουνε τις αισθητικές τάσεις της παρακμής» (*Ταχυδρόμος*, 21.9.1951). Η κριτική αποτίμηση του Ντ. Χριστιανόπουλου ήταν μάλλον αμφίθυμη: αφενός αποδοκιμάζει το «δημοσιογραφικό ύφος» του βιβλίου και κρίνει ότι αυτό «είναι γραμμένο χωρίς λογοτεχνικές αξιώσεις», ή εκφράζει τη διαφωνία του για την ιδεολογική του θέση, αφετέρου παραδέχεται ότι τον κερδίζει το γεγονός ότι ο συγγραφέας παρουσιάζει τα περιστατικά «απλά και γυμνά», ενώ οι ήρωες αναδεικνύονται «αληθινοί και ζωντανοί» μέσα από τα γεγονότα (εφ. *Νέα Αλήθεια*, 29.10.1951). Τέλος, ο Γ. Δέλιος επαίνεσε το «ωραίο και γλαφυρό ύφος», τη «ζωγραφική διάθεση» και την «προσπάθεια βαθύτερης αντιλήψεως των ψυχολογικών πραγμάτων», για να καταλήξει με τα παρακάτω, διαφωνώντας με εκτιμήσεις άλλων κριτικών, κυρίως των Αλ. Αργυρίου, Ν. Βρεττάκου, Μ. Γιαλουράκη, Α. Θρύλου και Ντ. Χριστιανόπουλου: «[...] ο κ. Γιώργος Φιλίππου δεν ακολουθεί τη γραφή του ρεαλισμού. Εμπλέκει την έκσταση και το όραμα, ζωγραφίζει το περιβάλλον, αφήνει στη σκιά την προσωπική περιπέτεια και με μια φωτεινότητα κρυσταλλώνει και προσδίδει μια κάποια σφαιρικότητα στο περιστατικό, στο φανταστικό. Τα *Διηγήματα από τη Μέση Ανατολή* του κ. Γιώργου Φιλίππου είναι ολότελα στερημένα από προγραμματισμό. Είναι καθαρή προβολή μιας προσωπικής ευαισθησίας του συγγραφέα, που μας δίνει πολλές εγγυήσεις για την προσεχή δημιουργική του προσφορά» (εφ. *Ανατολή*, 4.11.1951). Όπως και να έχει, ο Περίδης θα δώσει αργότερα πιο ώριμα διηγήματα, κυρίως με τη λεγόμενη «Τετραλογία των Καιρών» του (1963 κ.ε.).

5

Βαρύσι 7.4.1954

Αγαπητέ μου Γιάννη

Ξαναδιάβασα τα διηγήματά σου.²⁰ Λοιπόν, δυναμώνουν κάποιους συλλογισμούς που αναδεύονται μέσα στη σκέψη μου κάμποσο καιρό τώρα. Κάποια ερωτήματα σχετικά με τη δουλειά του λογοτέχνη που σα ν' άρχισαν να βρίσκουν το νήμα κάποιας απάντησης ύστερα από μια κουβέντα

20. Η συλλογή *Ο ύπνος του θεριστή* κι άλλα διηγήματα δηλώνεται ότι εκδόθηκε στην Αλεξάνδρεια το 1954. Ωστόσο, στον κολοφόνα του βιβλίου αναγράφεται ότι η εκτύπωση έγινε στο Κάιρο τον Δεκέμβριο του 1953. Βλ. Κ. Πλασσαρά, *Στρατής Τσίρκας, Βιβλιογραφία 1926-1978*, Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α., 1979, σσ. 15-16.

που είχαμε με τον Μένη πάνω στο σινεμά. Δεν είναι παράξενο πώς ένας ειρμός συλλογισμών πάνω σ' ένα θέμα γεννά κάποιον ανάλογο ειρμό συλλογισμών πάνω σ' άλλο θέμα; Από κάτι σκέψεις που είπε ο Μένης για το σινεμά που τραβά τον πολύ κόσμο, συγκράτησα – και ολοκλήρωσα ίσως με δικό μου τρόπο – τούτο το σχήμα: κείνο που τραβά τον κοινό άνθρωπο σ' ένα είδος (που ίσως να μην είναι τέχνη αλλά που τοποθετείται από την ίδια την υπόστασή του μέσα στη σφαίρα της τέχνης και κατά συνέπεια θα μπορούσε να γίνονταν τέχνη) είναι το ότι βρίσκει στο είδος αυτό κάτι που ο ίδιος ζητά, κάτι που ανταποκρίνεται σ' ένα δικό του εσωτερικό αίτημα. Το κάτι αυτό είναι συνήθως απλό και πρωτόγονο. Στο σινεμά είναι η κίνηση, η περιπέτεια, το γοργό, το έντονο που τον συνεπαίρνουν. Και γι' αυτό αφήνεται να τον ρουφήξει μέσα στο στροβύλισμά του το κάου μπού ή ο Ταρζάν ή ακόμα το φιλμ γκάγκστερ. Αντίθετα, φιλμ πολύ καλής ποιότητας από την άποψη της τέχνης δεν αρέσουν καμιά φορά στον πολύ κόσμο γιατί δεν του δίνουν το συναρπαστικό στοιχείο, την περιπέτεια που ζητά. Προς τα πού λοιπόν πρέπει να | στραφή ο καλλιτέχνης που γυρεύει να κάμη ένα καλό φιλμ; Προς τούτο: στην προσπάθεια να γνωρίση τα εκφραστικά μέσα του σινεμά και να τα χρησιμοποιήση με μαεστρία για να πη τη δική του καλλιτεχνικήν αλήθεια, δίχως όμως να ξεχνά και το αίτημα του θεατή, του κοινού ανθρώπου που πληρώνει το εισιτήριό του για να δη σινεμά. Αυτόν το θεατή πρέπει να τονε σκέφτεται ο καλλιτέχνης πάρα πολύ σαν αγοραστή του έργου του και σαν πιθανό δέχτη του καλλιτεχνικού του μηνύματος. Και να φροντίση να τον ικανοποιήση πρώτα για να τον διαπαιδαγωγήση, αν είναι άξιος, ύστερα. Συμβιβασμός, λοιπόν; Όχι, δεν είναι συμβιβασμός. Είναι προσαρμογή στην πραγματικότητα. Το έργο τέχνης είναι κι αυτό ένα προϊόν που πρέπει να φτάση σε κάποιο πλατύ κοινό· και το κοινό αυτό έχει τους δικούς του λόγους για να πληρώση το παραδάκι του και να το αγοράση.

Κι ας έρτουμε στο έργο του λογοτέχνη. Ο λογοτέχνης όταν γράφει ένα διήγημα ή ένα μυθιστόρημα ξεκινά σπρωγμένος από την έφεση να εκφράση, με τη δύσκολη τέχνη του λόγου, την δική του καλλιτεχνικήν αλήθεια. Απευθύνεται όμως και σ' ένα αναγνωστικό κοινό συγκεκριμένο σε τόπο και σε χρόνο. Και πρέπει να το θέλη όσο γίνεται πλατύ αυτό το αναγνωστικό κοινό. Αν είν' έτσι, πρέπει να ξεκαθαρίση ρεαλιστικά τί ζητά καταρχήν ο κοινός αναγνώστης από το διήγημα ή από το μυθιστόρημα, για να το διαβάση με | ενδιαφέρον. Εγώ νομίζω ότι ο κοινός αναγνώστης που διαβάξει ένα βιβλίο ζητά κατά πρώτο λόγο την πλοκή, κάποια περιπέτεια, κάποια σχετικά ολοκληρωμένη κι «ενδιαφέρουσα» ανθρώπινη πορεία. Ακόμα κι εγώ που, τέλος πάντων, προβάλλω και άλλα αιτήματα όταν διαβάζω ένα βιβλίο, συνεπαίρνομαι κατά πρώτο λόγο από την πλοκή όταν είναι πετυχη-

μένη. Σπάνιες είναι οι περιπτώσεις πεζού λόγου, σαν τον Proust, που σε συνεπαίρνει μόνο με την τέχνη του λόγου σε βαθμό να μη μπορείς να ξεκολλήσης από τις σελίδες του βιβλίου του, όπου σου περιγράφει ατέλειωτα ένα τίποτα. Μα ο Proust είναι ένας καταπληχτικός βιρτουόζος του λόγου. Κι έπειτα: πόσοι τον διαβάζουν και ποιο είναι το νόημα του έργου του;²¹

Σκέφτομαι πως μ' αυτό το πνεύμα έγραψαν το έργο τους οι μεγάλοι πεζογράφοι. Μέσα στη σκέψη τους ήτανε βασική η άποψη ότι γράφουν ένα βιβλίο για να προσφέρουν σε κείνον που θα το διαβάσει την ψυχαγωγία που ζητά. Μια ψυχαγωγία ανώτερης ποιότητας, πάντα όμως μια ψυχαγωγία. Πολλοί από μας, και μεγάλοι και μικροί, ξεχνούμε αυτό το βασικό. Αφοσιωνόμαστε, ο καθένας κατά τη δύναμή του, στην κατάκτηση της τέχνης του λόγου, στην εσωτερική ανάγκη να εκφράσουμε κάτι, και δεν περνάει από το νου μας το απλό αίτημα του αναγνώστη που θα πάρη, δίχως απαίτηση και δίχως έπαρση, το βιβλίο για να περάσει την ώρα του.

Αυτή είναι, κατά τη γνώμη μου, και του δικού σου | βιβλίου η αδυναμία. Η έλλειψη πλοκής, η έλλειψη μύθου. Η αποκλειστική προσήλωση στην τέχνη του λόγου, στην έκφραση πάντα μιας εσωτερικής κίνησης, του βιώματος σ' όλες του τις αποχρώσεις. Σ' αυτό τον τομέα πας να γίνης μαέστρος. Μέσα στις γραμμές σου ξεπηδά συχνά η φράση που χτυπά καίρια στο στόχο της: «Άκουσα τον άξονα να τρίζει μέσα στο μπρούντζινο αφαλό της ρόδας, σκορπώντας ένα αίσθημα ασφάλειας και γαλήνης...» «Έσφιγγε τις λιπόσαρκες μασέλες του που γυάλιζαν γιατί είχε φρεσκοξυριστεί...» «Η μυρωδιά της Αλεξάντρειας, καβούρια κι αχινιοί, λεμόνια και μπύρα που ξίνισε...» «Κείνη η σκέψη ξανάρθε τώρα ντυμένη με πράσινα φυλλάματα από τους κήπους». Στην περιγραφή στις σελ. 106-107 ή στα λόγια του Τάκη στις σελ. 109-110 φτάνεις, λέω, στο λογοτεχνικό τέλειο. Κι έχω τη γνώμη πως αν στο ερχόμενο βιβλίο σου δώσης, μαζί με την πετυχημένη έκφραση κείνου που λέμε μύθο, θα κάμης ένα σπουδαίο βιβλίο.

Από όλα τα διηγήματα στο «Δίπατο της Αλάνας» διαγράφεται κάποια ανθρώπινη πορεία, σωστά τοποθετημένη μέσα σ' ένα περιβάλλον. Κατά τα άλλα είναι εξαιρετο το «Δίπατο της Αλάνας» για μένα που βρίσκω μέσα ζωντανές την Αλεξάντρειά μου και κείνες τις τρισμακρινές μνήμες της ατμόσφαιρας του Μεγάλου Πόλεμου (εδώ που τα λέμε, πόσο μικρός φαίνεται τώρα κείνος ο Μεγάλος!). Όμως την τραγική πορεία της ηρωίδας σου δεν την βρίσκω πειστική. Σα να | μου φαίνεται έξω από την πραγματικότητα αυτός ο τύπος που «δίνει την εντύπωση μιανού ήρεμου, ισορροπημένου αν-

21. Προφανώς αναφέρεται στο συνθετικό, πολύτομο μυθιστόρημα του Marcel Proust, *Αναζητώντας τον χαμένο χρόνο* (1913-1923). Ο Πιερίδης διάβαζε γαλλική λογοτεχνία απευθείας από το πρωτότυπο.

θρώπου» κι από την άλλη μεριά έχει, επί δεκαπέντε τόσα χρόνια, μια δεύτερη ζωή καταπληχτικά σταθερή. Μοιάζει πολύ Dr Jekyll and Mr Hyde. Αναρωτιέται κανένας αν αυτή η γυναίκα μέσα σ' όλα κείνα τα χρόνια πήγαινε κάθε νύχτα στο δίπατο και «περίμενε»! Γιατί πώς αλλειώς θυμάται ακριβώς την ημερομηνία που ο Τάκης, πριν δέκα χρόνια, είχε ανέβει τη σκάλα; (Και πού το κατάλαβε πως ήταν ο Τάκης;) Πώς μπορεί ένας άνθρωπος να μείνη τόσο ερμητικά κλεισμένος μέσα σ' ένα κόσμο δικό του και να μην ακολουθήση το φυσικό νόμο της αδιάκοπης διαμόρφωσης όλης της ύπαρξής του από το περιβάλλον κι από τις συνθήκες της ζωής του; Μόνο μέσα σ' αυτό το σχήμα βρίσκεται – και μπορεί να τοποθετηθή πειστικά από τον καλλιτέχνη – η μοίρα του ανθρώπου, αν θέλομε να 'μαστε ρεαλιστές. Κι εδώ είναι η παλληκαριά. Να τον ακολουθήσης στην πορεία του και στις εναλλαγές του και στις μεταπτώσεις του για να τον δώσεις ζωντανό κι αληθινό.

Κι ένα άλλο: Γιατί χρησιμοποιείς – είναι φανερό πως το θέλεις και τις χρησιμοποιείς – λέξεις κάπως παράξενες σαν τωόντι, αυχένα, αντίθεση, οσμή, θαμώνες, διαλέκτης (τί θα πει διαλέκτης);

Περιμένω την κριτική σου για την κριτική μου.

Και προσκυνώ την Αντιγόνη.

Γιώργος

Σημείωση: Σ' αυτό το μεγάλης αξίας και ουσιαστικών παρατηρήσεων γράμμα με αφορμή την τρίτη συλλογή διηγημάτων του Τσίρκα (*Ο ύπνος του θεριστή*, 1954) ο Πιερίδης επαναλαμβάνει και τονίζει τις αντιρρήσεις του για ορισμένα νεοτερικά στοιχεία των κειμένων του πρώτου (π.χ. απουσία μύθου και πλοκής, έλλειψη αληθοφάνειας/πειστικότητας), που ξεφεύγουν από τη γραμμή του ρεαλισμού, μαζί με πρόσθετες, γλωσσικού τύπου παρατηρήσεις. Για τον σκοπό αυτό επικαλείται μια συζήτηση που έκανε με τον ζωγράφο Μένη (Αριστομένη) Αγγελόπουλο για την τέχνη του κινηματογράφου, ενώ επαναφέρει ένα παλιό ζήτημα, τη σχέση της τέχνης και του καλλιτέχνη με το ευρύτερο κοινό ως δέκτη. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι τόσο ο πεζογράφος όσο και ο δοκιμογράφος Πιερίδης υπηρέτησαν με συνέπεια σε όλο το συγγραφικό τους έργο τη γραμμή του (κριτικού) ρεαλισμού. Με αφορμή την τελευταία συλλογή διηγημάτων του (*Ο κάλος πολίτης και οι άλλοι*, 1993), ο Γ. Π. Σαββίδης σχολίασε σωστά ότι «η κοινωνική και λογοτεχνική του εγρήγορση συνεχίζεται ακμαία, πάντοτε στη γραμμή του λεγόμενου “κριτικού ρεαλισμού”».²²

Εδώ, ο επιστολόγράφος ασχολείται αποκλειστικά με το εκτενέστερο διήγημα της συλλογής, «Το δίπατο της Αλάνας» (οριστικός τίτλος: «Ο χλωρός παράδεισος»), που

22. Γ. Π. Σαββίδης, «Ανατομία της αστικής κυπριακής κοινωνίας», εφ. *Τα Νέα*, 16.3.1993 (αναδημοσ. στον τ. *Το σπίτι της μνήμης*, Αθήνα, Σπουδαστήριο του Νέου Ελληνισμού, 1997, σ. 125). Πρβ. τις απόψεις του Γ. Φ. Πιερίδη όπως καταγράφονται στα δοκίμια του (ό.π., σημ. 2). Βλ. και Λ. Παπαλεοντίου, «Τα στοχαστικά δοκίμια ενός πεζογράφου», *Νέα Εποχή* 283 (χειμώνας 2004-2005) 13-22.

είναι ίσως το καλύτερο του βιβλίου αλλά και το πιο «πειραματικό», με τα περισσότερα νεοτερικά ανοίγματα, και ίσως, και το πιο «(επι)δραστικό» (ακόμη και στην Κύπρο, αφού, π.χ., μεταξύ άλλων, μπορεί να έχει επηρεάσει αρχικά κεφάλαια του σημαντικού λευκωσιάτικου μυθιστορήματος του Γιάννη Κατσούρη *Στυλιανού Ανάβασις*, 1990). Ο Τσίρκας επιχειρεί να απεικονίσει τον «παράδεισο των παιδικών χρόνων» στην Αλεξάνδρεια: η κεντρική ηρωίδα του διηγήματος, η ανώνυμη γυναίκα που μύησε στον σαρκικό έρωτα τους έφηβους της Αλάνας, παραπέμπει στις μοιραίες γυναίκες-νυκτερίδες του τρίτου τόμου των *Ακυβέρνητων πολιτειών*, ιδίως στη Τζούλια και τη μητέρα της. Έτσι, το διήγημα αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί πρόπλασμα για τα αντίστοιχα κεφάλαια της *Νυκτερίδας*. Ο Περίδης χαρακτηρίζει «εξάίρετο» το διήγημα αυτό, αλλά ενοχλείται από ορισμένες ασυνέπειες και αντιφάσεις στον χαρακτήρα και τις συμπεριφορές της κεντρικής ηρωίδας, την οποία παραλληλίζει με τον σχιζοφρενικό/διπολικό χαρακτήρα του Dr Jekyll/Mr Hyde από τη γνωστή νουβέλα (1886) του R. L. Stevenson.

Ο Περίδης αποφεύγει να ασχοληθεί με τα υπόλοιπα ή με τα πιο (συμβατικά) ρεαλιστικά διηγήματα της συλλογής, τα οποία ενδεχομένως να του άρεσαν λιγότερο από το «Δίπατο της Αλάνας». Δεν αναφέρεται ούτε στο διήγημα «Ο ύπνος του θεριστή», αν και είχε σχολιάσει εγκωμιαστικά το μικρό απόσπασμα που είχε προδημοσιευτεί στη συλλογή του 1947 (βλ. παραπάνω, επιστολή αρ. 3). Δεν σχολιάζει ούτε τα δύο αποσπάσματα που προτάσσονται και επιτάσσονται στον τόμο, τα οποία αντλούν επίσης τη θεματική τους από τον «γλωρό παράδεισο» των παιδικών χρόνων στην Αλεξάνδρεια και ενσωματώνονται αργότερα, με τις απαραίτητες προσαρμογές, στο πρώτο κεφάλαιο της *Νυκτερίδας*. Πάντως, ο επιστολογράφος αναγνωρίζει την αφηγηματική δεξιότητα του Τσίρκα, αν και ενοχλείται από τη χρήση ορισμένων «λόγιων» λέξεων· όμως τουλάχιστον τέσσερις από αυτές (αυχένας, ατίθασος, οσμή, θαμνώνας) δεν ηχούν καθόλου «παράξενες» στην εποχή μας, αφού έχουν ενσωματωθεί πλήρως στο σώμα της κοινής νεοελληνικής.

As σημειωθεί εδώ, συνοπτικά, ότι με την τρίτη συλλογή διηγημάτων του ο Τσίρκας κέρδισε ευρύτερη κριτική αποδοχή, αν και δεν έλειψαν οι έντονες, κάποτε και υπερβολικές, αντιρρήσεις. Ο *Ύπνος του θεριστή* σχολιάστηκε αρκετά θετικά από τους Ν. Βρεττάκο («Δεν είναι μόνον ο πολύ ανθρώπινος τόνος των διηγημάτων του κ. Τσίρκα που γιομίζει τα κείμενά του, μετρημένος και πειστικός, αλλά και η όλη εκμετάλλευση του θέματός του που μας έκαμε να σταθούμε και να τονίσουμε το ενδιαφέρον του σαν διηγηματογράφου»), Κατίνα Πηλιούρη («βαθιά ανθρωπιά», «αισοδοξία για τη ζωή», «υγιής ρομαντισμός», «λυρική φράση»· η κριτικός θεωρεί πιο αντιπροσωπευτικό το διήγημα «Ο ύπνος του θεριστή», ενώ θεωρεί «έλλειψη» το γεγονός ότι ο ήρωας στο «Δίπατο της Αλάνας» δεν παίρνει ξεκάθαρη θέση απέναντι στην ηρωίδα), Αντ. Μυστακίδη («ευχάριστη έκπληξη», «αληθινή πνευματική χαρά», «κατέχει τα μυστικά της “μυθιστορίας”», «γοργός ρυθμός της αφήγησης, μια ζωντανή αίσθηση της γλώσσας και γενικότερα καλλιεργημένες αρχιτεκτονικές ικανότητες»), Δείμο Φλεγύα [= Χρήστο Κυριακίδη] («τα διηγήματά του διαβάζονται με πολλή άνεση, γιατί οι τύποι τους κινούνται σε ρεαλιστική κοινωνική ατμόσφαιρα και σου δίνουν την εντύπωση του αληθινού και του ανθρώπινου»), Eloy Trouvère [= Γιάννη Χριστοδούλου] («Tsirkas sait joindre à un réalisme falot, je ne sais quelle poésie adolescente qui lui est propre. Ce qui fait qu'on lit sa prose comme on lirait un poème. Le chant aux lèvres et la larme à l'oeil»), Μ. Γιαλου-

ράκη («Δεν έχει την καλόβολη πλαδαρότητα των γραπτών κάποιων άλλων, ούτε την εξεζητημένη αναζήτηση νεωτεριστικών τάχατες ακροβατισμών ύφους»· ο κριτικός εκφράζει, ωστόσο, επιφυλάξεις για την πρόθεση του συγγραφέα να διδάξει, να προβάλει ανθρωπιστικό μήνυμα στο «Δίπατο της Αλάνας»), Τ. Βουρνά («Τα διηγήματά του είναι άρτια και πραγματοποιούν ακέρειες μεταβάσεις από το ατομικό στο γενικό»).²³ Από την άλλη, ο Αιμ. Χουρμούζιος έγραψε υπέρμετρα αρνητική κριτική για τις συλλογές διηγημάτων *Ο Απρίλης είναι πιο σκληρός και Ο ύπνος του θεριστή*. Ο κριτικός σχολίασε ως εξής ανάμεσα σ' άλλα: «Τα διηγήματα του κ. Τσίρκα πάσχουν, πράγματι, από το νόσημα που βαραίνει την μεταπολεμική ιδίως πεζογραφία μας. Οι συγγραφείς βιάζονται να πουν αυτά που θέλουν να ειπούν, αδιαφορώντας αν έτσι αφηγούνται απλώς και αν ματαιώνουν το λογοτέχνημα. Συγχύζουν την έννοια της απλότητας με την έλλειψη κάθε τεχνικής επεξεργασίας και του μύθου και της πρόζας των».²⁴

Ας δούμε και μερικά σχόλια από αδημοσίετες, κυρίως, επιστολές προς τον Τσίρκα, που προέρχονται επίσης από το αρχείο του τελευταίου (Ε.Λ.Ι.Α.-Μ.Ι.Ε.Τ.): Με αφορμή την πρώτη δημοσίευση του διηγήματος «Ο ύπνος του θεριστή», ο Ν. Νικολαΐδης γράφει προς τον Τσίρκα (από Αλεξάνδρεια, 25.7.1951): «“Ο ύπνος του θεριστή” είναι ένα πολύ καλό διήγημα. Μπράβο». Η Ευγενία Παλαιολόγου-Πετρώνδα σε επιστολή της προς τον συγγραφέα (από Αλεξάνδρεια, 31.12.1953) σχολιάζει επαινετικά ορισμένα από τα διηγήματα του τόμου, ιδίως το «Ένα ζευγάρι ρόδα». Σε αντίθεση με τον Γ. Φ. Πιερίδη, ο αδελφός του Θ. Πιερίδης σχολιάζει πιο αυθόρμητα τα διηγήματα αυτά: σε επιστολή του προς τον Τσίρκα (από το Βουκουρέστι, 8.8.1950) αναφέρεται με ενθουσιασμό στο «Δίπατο της Αλάνας»· αφενός εγκρίνει τον «ρεαλισμό» της αφήγησης, αφετέρου ζηλεύει τη δεξιοσύνη και την άνεση με την οποία ο πεζογράφος κατορθώνει να αναπαραστήσει τα χρώματα, τις ευωδιές, τους ήχους και την ανθρωπογεωγραφία της Αλεξάνδρειας.

Εξάλλου, ο Γ. Γιαμβίλης είχε θεωρήσει την τρίτη συλλογή καλύτερη από τις δύο προηγούμενες και έκρινε ότι ο Τσίρκας είναι «εξαιρετικά καλός», όταν γράφει «ρεαλιστικά για τη ζωή», αλλά ότι, όταν ο συγγραφέας προσπαθεί να αποδείξει μια «θέση», τότε «το διήγημα χάνει τη δύναμή του». Τέτοιες περιπτώσεις διηγημάτων θεωρεί το αντιβρετανικό «Σε καιρό και σε τόπο» αλλά και το «Ο ύπνος του θεριστή», που το χαρακτηρίζει με υπερβολικό τρόπο «ανήθικο», «αντιφεμινιστικό», σχεδόν φασιστικό, ενώ τον ήρωά του τον θεωρεί «αντιδραστικό» και νιτσεικό. Το χωρίς ιδεολογική θέση «Για ένα ζευγάρι ρόδα» το κρίνει «εξαιρετικό», «σαν μουσική» και άπιαστο όνειρο. Αλλά πάνω απ' όλα τα διηγήματα τοποθετεί τη «νουβέλα» «Το δίπατο της Αλάνας»: «Δεν χάνει το ενδιαφέρον της ούτε στιγμή, δεν έχει τίποτα το περιττό, και την ελέγχει εδώ απ' αρχής μέχρι τέλους αυτή η αδυσώπητη “Ανάγκη” των αρχαίων». Ο Γιαμβίλης απο-

23. Βλ. αντίστοιχα, Ν. Βρεττάκος, *Ελληνικά Χρονικά*, 10.1.1954· Κατίνα Πηλιούρη, εφ. *Πάροικος*, 16.1.1954· Α. Μυστακίδης, εφ. *Φως*, 16.1.1954· Δ. Φλεγιάς, *Ο Βίος*, Ιαν. 1954· Ε. Τρουνέρε, εφ. *La Réforme* (Αλεξάνδρεια) 22.1.1954· Μ. Γιαλουράκης, εφ. *Ταχυδρόμος*, 2.3.1954· Τ. Βουρνάς, *Επιθεώρηση Τέχνης* 6 (Ιούν. 1955) 490-491.

24. Αιμ. Χουρμούζιος, «Αλεξανδρινά διηγήματα. Δυο συλλογές του κ. Τσίρκα», εφ. *Η Καθημερινή*, 7.1.1954. Στην κριτική αυτή απάντησε ο Αιγυπτιώτης Στέφνης Μαυρίδης [= Μ. Γιαλουράκης], «Ο κ. Αιμ. Χουρμούζιος και οι “στιλπνές ανοησίες”», εφ. *Ο Πάροικος*, 30.1.1954. Η στάση του Γιαλουράκη απέναντι στο έργο του Τσίρκα θα αλλάξει άρδην ύστερα από την έκδοση της πρώτης καθαφικής μονογραφίας του τελευταίου.

λαμβάνει και την ιστορία του Αντουάνου στα αποσπάσματα που προτάσσονται και επιτάσσονται στον τόμο και αδημονεί να τη δει «σύντομα γραμμένη ολόκληρη». Τέλος, διαπιστώνει ότι ο πεσσιμισμός που είναι διάχυτος σ' ολόκληρη τη συλλογή, αλλά και στα προηγούμενα βιβλία του συγγραφέα, είναι αταίριαστος με την ιδεολογία του.²⁵

6

Αμμόχωστος, 22.3.1956

Αγαπητέ μου Γιάννη

[...]

Και τώρα ας έρτουμε στη δική σου δουλειά. Κείνην που δημοσίευσες στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, δυο διηγήματα και τη μελέτη σου για τον Καβάφη. Για να σου πω την αλήθεια, τούτη τη μελέτη σου δεν την είδα με ενθουσιασμό. Γιατί πιστεύω ότι ένας μάστορης που | έχει την ικανότητα να δημιουργήσει έργο λογοτεχνικό – κι εσύ την έχεις αυτή την ικανότητα – σπαταλά πολύτιμο καιρό όταν καταπιάνεται με σχόλια και κριτικές και αναδιρήσεις. Αν έχεις καιρό και όρεξη να δουλέψεις, γιατί να μη διαθέσης και τον καιρό και την όρεξη στον τομέα σου. Χάθηκαν οι Μαλάνοι και οι Θρύλοι; Άσε τους ανθρώπους να κάνουν και κείνοι τη δουλειά τους. Ακόμα θα σου πω και μια σατανική σκέψη μου και να μη θυμώσης. Πιστεύω πως σου πήρε και καιρό πολύ και κόπους πολλούς μια τέτοια εμπεριστατωμένη και – στο είδος της – καλή μελέτη. Ωστόσο λέω πως δεν την έκαμες από φιλοπονία. Όχι. Την έκαμες από φυγοπονία. Για να ξεγλιστρήσης από τον πολύ βαρύτερο μόχθο. Έχει ο οξαποδώ πολλούς τρόπους να μας βάζει σε πειρασμό για να ξεφύγουμε από τη βαρειά δουλειά. Κι αν είμαστε τόσο ενάρετοι που δε μπορεί να μας δελεάση με τη γλύκα της κακίας, μας βάζει τρικλοποδιά με μιαν «αρετή». Τί λες;

Από τα διηγήματά σου στο «Οι λούστροι του Αγ(ίου) Κωνσταντίνου» μού φαίνεται πως θέλησες να βάλεις πολλά πράγματα μέσα στον περιορισμένο χώρο ενός διηγήματος. Κείνο που είναι εξαιρετο είναι το «Διαφοροποίηση». Πρέπει να το έγραψες με πολύ κέφι. Το θέμα του ανθρώπου που αρχίζει να βρίσκει τον | εαυτό του και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια από τη στιγμή που, με τα περιστέρια, έβαλε κάποιο νόημα στη ζωή του, είναι και σαν εύρημα σπουδαίο και με μαστοριά δουλεμένο σ' όλη του την ανέλιξη. Αυτή είναι η δουλειά σου, Γιάννη.

[...]

Γεια σας,
Γιώργος

25. Πεχλιβάνος, ό.π. (σημ. 11), σσ. 383-390.

Σημείωση: Παραλείπεται, εδώ, μεγάλο μέρος της επιστολής (σχεδόν τέσσερις σελίδες), που αναφέρεται κυρίως στην τύχη του αρχείου και γενικά του έργου του Ν. Νικολαΐδη· θα παρουσιαστεί σε υπό έκδοση τόμο με την αλληλογραφία του τελευταίου. Ο Τσίρκας προδημοσιεύει από την πρώτη μονογραφία του για τον Καβάφη ένα απόσπασμα με τον τίτλο «Οι περιστάσεις του μεγάλου όχι» (*Επιθεώρηση Τέχνης* 12, Δεκ. 1955, σσ. 450-463), το οποίο αποτέλεσε αργότερα, επεξεργασμένο, το κεφ. 19 του βιβλίου. Το κείμενο αυτό αναφέρεται στο καθαφικό ποίημα «Che fece ... il gran rifiuto» και εντάσσεται σε μια σειρά κειμένων που δημοσιεύτηκαν στο ίδιο περιοδικό γύρω από την ποίηση της «παρακαμής»: Μ. Μ. Παπαϊωάννου, «Φαινόμενα ακμής και παρακαμής στη νεοελληνική ποίηση» (τχ. 2, Φεβρ. 1955, σσ. 83-92, τχ. 15, Μάρτ. 1956, σσ. 209-219)· Μ. Λαμπρίδης, «“Il gran rifiuto” (Καβάφης, Βάρναλης, Καρυωτάκης και η παρακαμή)» (τχ. 7, Ιούλ. 1955, σσ. 29-42)· Τ. Βουρνάς, «Φαινόμενα “διαλεκτικού” εκλεκτικισμού. Ο κ. Μανόλης Λαμπρίδης και η παρακαμή» (τχ. 8, Αύγ. 1955, σσ. 120-125)· Μ. Αυγέρης «Ο πεσοπισμμός στην ελληνική ποίηση (Καβάφης, Καρυωτάκης, Βάρναλης)» (τχ. 13, Ιαν. 1956, σσ. 4-17). Αξίζει να σημειωθεί η πληροφορία που δίνει ο Μ. Μ. Παπαϊωάννου στο δεύτερο μέρος της μελέτης του (τχ. 15, σ. 209): «Η κριτική μου έκανε το Στρατή Τσίρκα να καταπιαστεί μια ώρα αρχύτερα με τη μελέτη του Καβάφη». Όπως θα δούμε παρακάτω (στην επιστολή αρ. 8), ο Γ. Φ. Πιερίδης αναθεώρησε πλήρως την άποψή του για την απόφαση του Τσίρκα να εκπονήσει μεγάλη μελέτη για τον Καβάφη.

Στην *Επιθεώρηση Τέχνης* είχαν δημοσιευτεί τότε τα διηγήματα του Τσίρκα «Οι λούστροι του Αγίου Κωνσταντίνου» (τχ. 7, Ιούλ. 1955, σσ. 20-28) και «Διαφοροποίηση» (τχ. 13, Ιαν. 1956, σσ. 68-83). Ο Πιερίδης δηλώνει ξεκάθαρα την προτίμησή του στο δεύτερο από αυτά· προφανώς τον κερδίζει το γεγονός ότι ο αφελής πρωταγωνιστής του διηγήματος αφυπνίζεται ιδεολογικά και στρατεύεται στον κοινωνικοπολιτικό αγώνα. Μάλλον με υπόδειξη του Πιερίδη, το διήγημα αυτό (με τον τίτλο «Ο Μπάμπουρας») αναδημοσιεύεται αργότερα αποσπασματικά στη *Νέα Εποχή* της Λευκωσίας, ήδη την πρώτη χρονιά κυκλοφορίας αυτού του κυπριακού λογοτεχνικού-πολιτιστικού περιοδικού της Αριστεράς (1959). Ο Πιερίδης δεν εγκρίνει τη συσσώρευση ποικίλων θεματικών στοιχείων στο διήγημα «Οι λούστροι του Αγίου Κωνσταντίνου», ίσως επειδή θεωρεί ότι κάτι τέτοιο επιτείνει το «σπάσιμο» της κλασικής μορφής του διηγήματος (αν και πρέπει να παρατηρηθεί ότι πολλά από τα «αθηναϊκά διηγήματα» του Παπαδιαμάντη, π.χ., διακρίνονται από το ίδιο χαρακτηριστικό, χωρίς να πάφουν να είναι ρεαλιστικά). Τα δύο αυτά διηγήματα περιλήφθηκαν έναν χρόνο αργότερα στον τόμο *Νουρεντίν Μπόμπα κι άλλα διηγήματα* (Αθήνα, «Κέδρος», 1957).

7

Αμμόχωστος 21 Οκτ. 1957

Αγαπητέ μου Γιάννη,

Έλαβα το γράμμα σου. Έλαβα και τα τρία βιβλία που μου 'στειλες και σ' ευχαριστώ πολύ.

Τον *Νουρεντίν* τονε διάβασα μονορούφι. Είναι καλοκαμωμένη δουλειά. Παρά τη διαφορά στην τεχνική μου θύμισε πολλές φορές τον *Ιστρά-*

τι.²⁶ Τον Ιστράτι της καλής εποχής που μας συγκλόνιζε. Γιατί; Είναι η ίδια ψυχική ταύτιση του συγγραφέα με τους ήρωές του. Η ίδια φλογερή έκφραση του ηρωικού, του λεβέντικου στοιχείου, η ίδια βδελυγμία για τα ανθρωπάκια. Η αγωνιστική πραγματικότητα που πέρασε από το πρίσμα μιας ανθρώπινης ευαισθησίας για να γίνει λαϊκό παραμύθι. Το νευρικό ύφος σου ταιριάζει στο περιεχόμενο. Οι λίγες περιγραφές έφεραν τη νοσταλγική διάθεσή μου ως τον πόνο. Όμως αυτό το τελευταίο είναι ίσως και προσωπική υπόθεση. Αυτά στην ουσία, κατά τη δική μου γνώμη.

Φοβάμαι ωστόσο ότι δεν είναι εύκολο να δώσεις πειστική απάντηση στην κριτική του Μαλάνου (τηνε διάβασα) γιατί αυτός με την πείρα του στην άγωνα δουλειά του κριτικού | μεταχειρίζεται επιτήδεια το γνωστό τερτίπι του επαγγέλματος: μέσα σ' έναν ωκεανό από αοριστολογίες και «τζόγικες λέξεις» που δείχνουν την εμβριθεία του κριτικού (άρα και το αλάνθαστό του) μπάζει μιαν επίκριση σωστή κι ας είναι απάνω σε ζήτημα επουσιώδες. Τότε λοιπόν εσύ, αν θελήσεις ν' απαντήσεις, θα χρειαστεί να πείσεις το νοήμον κοινόν όχι τόσο ότι ο Μαλάνος λέει αρλούμπες όταν λέει πως η φράση «χαρούμενος και πράσινος που θα 'ναι ο κόσμος!» είναι ...καβαφική χειρονομία (για σφερικές φωνές δεν έχω ιδέα). Ή ότι δεν είναι εύκολο να καταλάβουμε τί πάει να πει «σύλληψις εποχιακής οράσεως» (υπάρχουν δηλαδή και συλλήψεις ανεποχιακής οράσεως;). Ή ότι η πιο κάτω περικοπή περιέχει, μέσα σε τρεις γραμμές, δυο εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις: «πράγματι, το ενδιαφέρον του συγγραφέα για την γύρω του πραγματικότητα είναι φανερό σε όλες του τις σελίδες. Τώρα κατά πόσο τον κόσμο αυτόν του οραματικού του πεδίου» κτλ. Αλλά να αντικρούσεις με επιτυχία (προς χάριν πάντοτε του νοήμονος κοινού) την παρατήρησή του ότι οι βαρκαρήδες της Άνω Αιγύπτου δεν φοράνε μαύρη φουφουλωτή βράκα κτλ. | Από ό,τι θυμάμαι, σε τούτο το σημείο είναι σωστή η παρατήρηση. Βρίσκω επίσης ότι στέκει η παρατήρηση που κάνει σε μιαν άλλη λεπτομέρεια: Είναι απίθανο το ξεγύμνωμα της Σοάντ για να σκεπάσει το κορμί της γριάς.

Τη γνώμη μου για την κριτική και τους κριτικούς σου την είπα κάποτε²⁷ που φοβήθηκα πως θα πήγαινες να κάμεις δουλειά κριτικού παραμε-

26. Ο Παναΐτ Ιστράτι ή Παναγής Βαλσάμης (1884-1935) γεννήθηκε στη Βράιλα της Ρουμανίας από έλληνα πατέρα και ρουμάνια μητέρα. Ο «Γκόρκι των Βαλκανίων» (όπως τον αποκάλεσε ο R. Roland) ήταν αρκετά δημοφιλής και στην Ελλάδα από τα χρόνια του Μεσοπολέμου, αρχικά μέσω των μεταφράσεων του Αιμ. Χουρμούζιου και της Γαλάτειας Αλεξίου-Καζαντζάκη, κατόπιν μέσω της φιλίας του και της (ως έναν βαθμό) συμπόρευσής του με τον Νίκο Καζαντζάκη. Στο έργο του καταπιάνεται με φτωχούς και κατατρεγμένους ανθρώπους.

27. Βλ. παραπάνω, επιστολή αρ. 6.

λώντας την δημιουργική λογοτεχνική δουλειά. Βρίσκεις τώρα πως μπορεί να βγει τίποτε χρήσιμο αν κάτσεις να κάμεις κριτική του κριτικού σου; Εγώ δεν ξέρω. Όμως θα γελάσω αν τον ξετινάξεις.

Αλλά ας επανέλθουμε στα διηγήματά σου. Το «Ένα φεγγάρι πορτοκαλί» μου άρεσε πολύ. Στο «Κάτεργο» η δραματικότητα εντείνεται με στοιχεία που μπάζουν μέσα στην αφήγηση το κλίμα αρχαίας τραγωδίας. Τέτοια στοιχεία απαντιούνται βέβαια και στην πραγματική ζωή. Ωστόσο η εμμονή μου στην άποψη ότι η καθημερινή ζωή μας περικλείει όλα τα δραματικά και τα ανθρώπινα στοιχεία που χρειάζεται το αληθινό έργο τέχνης με κάνει να μην καλοδέχουμαι τα έκτακτα τραγικά στοιχεία. Το διήγημά σου θα ήταν εξαιρετό | και με μόνο τον Κώστα Κατρά, τον Τιμολή, τον γεροντάκο με την πηγαία ανθρωπιά του, την καυλωμένη Κυρία, τον θλιβερά τραγικό άντρα της με τα «ποιόο;» του και τον αληθινό κόσμο που βάζεις γύρω τους συμπεριλαμβανομένου και του τόσο πετυχημένα ζωγραφισμένου κόκορα.

Για τα άλλα δυο διηγήματα της συλλογής σου έγραψα όταν τα διάβασα στην *Επιθεώρηση Τέχνης*.

Η *Επιθεώρηση Τέχνης* έπαψε δυστυχώς να έρχεται εδώ. Δεν ξέρω λοιπόν πότε θα μου δοθεί η ευκαιρία να διαβάσω τη μελέτη του Θεοδόση.²⁸

Πιστεύω πως η εξοχή στο Μαριούτ²⁹ θα δυναμώσει και την Αντιγόνη και τον Κωστή.³⁰

28. Ο Θ. Πιερίδης δημοσίευσε στο αθηναϊκό περ. *Επιθεώρηση Τέχνης* ποιήματά του («Δεύτερη σερενάτα στο φεγγάρι», τχ. 31· «Κυπριακή Συμφωνία», τχ. 33· «Ωδή σ' ένα καράβι», τχ. 61), όχι όμως μελέτη. Αλλά δεν αποκλείεται να έστειλε στο περιοδικό τέτοια μελέτη, που δεν εγκρίθηκε για δημοσίευση. Πιθανόν να πρόκειται για τη μελέτη του «Ο Ακριτικός Κύκλος της Κύπρου», που κυκλοφόρησε σε τεύχος το 1960 και αναδημοσιεύτηκε στη *Νέα Εποχή* της Λευκωσίας (1961). Αρκετές μελέτες, άρθρα και επιφυλλίδες του για λογοτεχνικά και άλλα θέματα δημοσιεύτηκαν κυρίως σε εφημερίδες και περιοδικά της Αιγύπτου (Έλλην) και της Κύπρου (*Δημοκρατής*, *Νέα Εποχή* και *Χαραυγή*). Από όσα γράφει εδώ ο Γ. Φ. Πιερίδης, φαίνεται ότι η *Επιθεώρηση Τέχνης*, που αναφερόταν επανειλημμένα και ευθαρσώς στο Κυπριακό Ζήτημα και φιλοξενούσε συνεργασίες Κυπρίων, δεν έφτανε πια στο νησί, ίσως και επειδή παρεμποδιζόταν από την αποικιακή λογοκρισία, καθώς ο κυπριακός αντιβρετανικός Αγώνας βρισκόταν σε εξέλιξη. Ας σημειωθεί εδώ ότι έχουμε στην κατοχή μας μερικά τεύχη του περιοδικού (τχ. 16, 17, 19, 21 και 22), όλα του 1956, τα οποία φέρουν τη σφραγίδα του λογοκριτή με την ένδειξη «Censor / Passed». Γενικότερα βλ. Σ. Παύλου, «*Επιθεώρηση Τέχνης και Κύπρος*», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 11 (2016) 521-556.

29. Στη λίμνη Μαρεώτιδα, που βρίσκεται κοντά στην Αλεξάνδρεια.

30. Τον Κωνσταντίνο Χατζηανδρέα, μοναδικό παιδί του Γιάννη Χατζηανδρέα [Στρατή Τσίρκα] και της Αντιγόνης Κερασσώτη-Χατζηανδρέα [Τσίρκα].

Η Μαρίνα³¹ είναι καλά. Η Αγγελική,³² προσπαθώντας να δικαιολογήσει την αμέλειά της στο γράψιμο, βρίσκει ότι δεν ταιριάζει στη νύφη να δείχνει μεγάλη προθυμία στην αλληλογραφία ή σε οτιδήποτε άλλο απέναντι του υποψήφιου. Κατά συνέπεια το συμπεθεριό θα καλλιεργείται ανάμεσα σε μας τους δυο τοσοῦτω μάλλον καθ' όσον εσημείωσα μετά χαράς την δεσμευτική φράση σου: | «γράφε πιο συχνά, για να σου γράφω κι εγώ».

Μου φαίνεται πως σου 'γραφα πως ο Κυπριανός³³ είναι σύμφωνος να προχωρήσει το βιβλίο του Θεοδόση όπως μιλήσαμε στην Αλεξάνδρεια.

Στον Θεοδόση έγραφα μόλις έφτασα στην Κύπρο. Δεν έλαβα όμως ακόμα απάντησή του.

Γεια σας
Γιώργος

Σημείωση: Ο Τσίρκας φαίνεται ότι έστειλε τρία αντίτυπα της συλλογής του *Νουρεντίν Μπόμπα κι άλλα διηγήματα* (1957), από τα οποία τα δύο ίσως για να κατατεθούν στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Αμμοχώστου, την οποία είχε στήσει ο φίλος του Γ. Φ. Περίδης (βλ. και παρακάτω, επιστολές αρ. 12 και 13). Ο τελευταίος σχολιάζει θετικά, σε γενικές γραμμές, τα διηγήματα του βιβλίου (με εξαίρεση, όπως είδαμε παραπάνω, το «Οι λούστροι του Αγίου Κωνσταντίνου»). Περισσότερο τον κερδίζει η «ανατολιστική» νουβέλα «Νουρεντίν Μπόμπα», που θεωρήθηκε από την κριτική ως ένα περαιτέρω βήμα του Τσίρκα προς τη συγγραφή μυθιστορήματος. Ο Περίδης συνδέει τη νουβέλα αυτή με το έργο του Π. Ιστράτι, καταγράφοντας ως συγκλίσεις την «ψυχική ταύτιση του συγγραφέα με τους ήρωές του», τη «φλογερή έκφραση του ηρωικού, του λεβέντικου στοιχείου», τη «βδελυγμία για τα ανθρωπάκια». Αυτό το τελευταίο στοιχείο, πάντως, επανέρχεται με ένταση στις *Ακυβέρνητες πολιτείες*, ιδίως στη *Λέσχη*, στο ομώνυμο πρόσωπο (το Ανθρωπάκι). Επιπλέον ο Περίδης επιδοκιμάζει στη νουβέλα την αναγωγή μιας «αγωνιστικής πραγματικότητας» από την αιγυπτιακή ιστορία σε «λαϊκό παραμύθι». Παρόλο που το «νευρικό ύφος» του κειμένου δεν είναι από τα στοιχεία που τον κερδίζουν περισσότερο, αναγνωρίζει ότι και αυτό είναι ταιριαστό με τη θεματική του.

Θετικά σχολιάζει και τα άλλα δύο διηγήματα της συλλογής («Ένα πορτοκαλλί

31. Μαρίνα Περίδου-Χατζηκακού, κόρη του Γ. Φ. Περίδη και της Αγγελικής Πασχαλίδου-Περίδου.

32. Αγγελική Πασχαλίδου-Περίδου (1918-1973), αρχαιολόγος, σύζυγος του Γ. Φ. Περίδη.

33. Ο Κυπριανός Περίδης (γενν. 1906-1995), δεύτερος στη σειρά αδελφός του Γιώργου και του Θεοδόση Περίδη. Εδώ πιθανόν να γίνεται λόγος για επανέκδοση της ποιητικής σύνθεσης του Θ. Περίδη *Κυπριακή Συμφωνία*, που εκδόθηκε αρχικά στην Αλεξάνδρεια (1956), με επιμέλεια του Τσίρκα (ακολούθησε την ίδια χρονιά δεύτερη έκδοση στη Ρουμανία, μάλλον με τη φροντίδα του εγκατεστημένου ήδη από το 1952 στο Βουκουρέστι, Θ. Περίδη). Τελικά η τρίτη έκδοση του βιβλίου θα κυκλοφορήσει από τις αθηναϊκές εκδόσεις «Κέδρος» το 1964. Περισσότερα για τη ζωή και το έργο του Θ. Περίδη βλ. ενδεικτικά Κ. Νικολαΐδης, *Ανθολογία ποίησης Θεοδόση Περίδη*, Αθήνα, «Τόπος», 2010.

φεγγάρι» και «Κάτεργο»), αν και διαφωνεί με τον τονισμό των δραματικών στοιχείων στο δεύτερο. Και εδώ ο επιστολογράφος προκρίνει ρεαλιστικές λύσεις, επαναφέροντας τη συζητήσιμη άποψη ότι η τέχνη (και ειδικά η λογοτεχνία) δεν χρειάζεται να καταφεύγει στην υπερβολή για να αποδώσει ένα θέμα, αλλά να περιορίζεται σε ανθρώπινα μέτρα, σε πρόσωπα και περιστατικά που θα μπορούσαν να υπάρχουν/συμβαίνουν στην καθημερινή ζωή.

Πάντως, η συλλογή *Νουρεντίν Μπόμπα...*, αν και κέρδισε περισσότερα θετικά και επαινετικά σχόλια από προγενέστερα βιβλία του Τσίρκα, δεν έπαιψε να διχάζει την κριτική στην Ελλάδα και την Αίγυπτο. Ιδίως προσέχτηκε και επαινέθηκε το εκτενέστερο αφήγημα του τόμου, η νουβέλα «Νουρεντίν Μπόμπα», παρόλο που δεν έλειψαν οι επιμέρους επιφυλάξεις και αντιρρήσεις, ακόμη και σε θετικές κριτικές. Συχνά εξαιρείται η ρεαλιστική δύναμη της γραφής, η κατάκτηση των αφηγηματικών μέσων, η πειστική απόδοση προσώπων και πραγμάτων, η ανάδειξη αντιπροσωπευτικών «τύπων», ο ανθρωπισμός· κάποτε μάλιστα επισημαίνεται το ότι ο Τσίρκας χρειάζεται πια την ευρυχωρία ενός μυθιστορήματος για να χωρέσει τις εμπνεύσεις του: «Τί ομορφιά και τί ανθρωπιά! Σε εβδομήντα σελίδες όλη η αραπιά της Αιγύπτου» (Ν. Παπαπερικλής)· «ο τρικυμισμένος ήρωας του Στρατή Τσίρκα είχε ανάγκη περισσότερο από τη δομή ενός μυθιστορήματος για να αποδοθεί πλουσιότερα [...] ίσως ασφυκτιά μέσα στα πλαίσια του διηγήματος»· «[ο συγγραφέας] βρίσκεται στην ακμή της πνευματικής του δραστηριότητας» (Κ. Πορφύρης)· «ο Νουρεντίν είναι ένας “τύπος” της εποχής του και σωστά ο συγγραφέας τον βλέπει να γίνεται “μύθος” στη φαντασία των συγγραμιάντων του. [...] το βιβλίο του Τσίρκα κομίζει ένα νέο στοιχείο για την συνειδητοποίηση, από τα άτομα, της κοινωνικής ζωής και της ιστορικής στιγμής» (Α. Γεωργόπουλος [= Κώστας Ταβανιώτης])· «Υπάρχει εδώ ένας πεζογράφος που ξαφιάζει με την αισθητική τελείωση των κειμένων του, με την πλήρη κατάκτηση των εκφραστικών του μέσων και την ποιητική του πνοή» (Χρ. Λεβάντας). Εξάλλου, ο Δ. Ραυτόπουλος επισημαίνει την εξέλιξη του διηγηματογράφου Τσίρκα από τα πρώτα διηγήματά του ως τον «Νουρεντίν Μπόμπα», τον οποίο θεωρεί δείγμα ωριμότητας· ο ίδιος επικριμάζει τη ρεαλιστική δομή της νουβέλας, διαχωρίζοντάς την από την ηθογραφία. Ο Β. Βαρίκας θεωρεί τον «Νουρεντίν Μπόμπα» «αξιανάγνωστο πεζογράφημα», αλλά κρίνει ότι η «Διαφοροποίηση» «δεν πείθει τον αναγνώστη». Ο Μ. Γιαλουράκης σχολιάζει πιο κατηγορηματικά ότι ο Τσίρκας έχει υπερτιμήσει τις δυνάμεις του «όχι τόσο στη μορφή αλλά στην ικανότητά του να πείσει τον αναγνώστη για τις “θέσεις” που υποστηρίζει, θέσεις που κρατούν τις ρίζες τους απ’ ένα περίεργο ανακάτωμα συνειδητού μαρξισμού κι ασυνείδητου ντισεϊσμού»· ξεχωρίζει ως καλύτερο αφήγημα του τόμου τον «Νουρεντίν Μπόμπα», «ένα μυθιστόρημα ίσως που δεν γράφτηκε», αλλά φαίνεται να επικροτεί αρνητικές εκτιμήσεις του Τ. Μαλάνου και του Ντίνου Κουτσούμη, που αφορούν το «κεφάλαιο του ρεαλισμού» ή την προβολή ενός έλληνα «προδότη» που συνεργάζεται με τους Βρετανούς· Ο Κουτσούμης επέκρινε μονολιθικά τον «Νουρεντίν Μπόμπα», υποστηρίζοντας ότι το κείμενο «αποτελεί ένα κατηγορητήριο του αιγυπτιώτου Έλληνα», που φέρεται να «συνεργάστηκε με τους Εγγλέζους για την κατάκτηση της Αιγύπτου» ή παρουσιάζεται να κάνει «λαθρεμπόριο χασίς». Ο Μαλάνος, παρά το ότι αναγνωρίζει προτερήματα στον «Νουρεντίν Μπόμπα» («Μ’ αυτόν τον συμπαθέστατον πίνακα η επική Αίγυπτος του 1919 κάνει πρώτη φορά την εμφάνισή της στη λο-

γοτεχνία»), υποστηρίζει με υπερβολικό τρόπο ότι ο συγγραφέας παραποιεί τα πράγματα, παραμελεί «τη βαθύτερη μελέτη των επιμέρους» και δίνει μη πειστικές απεικονίσεις ή πληροφορίες· αξιολογώντας γενικότερα τον τόμο διαπιστώνει (ίσως βάσιμα, σε κάποιο βαθμό, για ζητήματα τεχνικής) ότι «η έλλειψη απόλυτης σύμπνοιας μεταξύ αισθητικού και κοινωνικού αγωνιστικού πνεύματος προδίδεται όχι μόνο από τον εγκεφαλισμό, λίγο πολύ, όλων του των συλλήψεων, αλλά κι από την ανομοιοότητα των τεχνοτροπιών που δοκιμάζει. Άλλοτε διήγηση βασισμένη σε συνειρμούς, άλλοτε αφήγηση στη τρίτου προσώπου και άλλοτε διηγήματα κλασικής δομής».³⁴

Ας δούμε και μερικά ενδιαφέροντα σχόλια από επιστολές τεσσάρων Αιγυπτωτών προς τον Τσίρκα: Ο Γλαύκος Αλιθέρσης [= Μιχάλης Χατζηδημητρίου] (από Αλεξάνδρεια, 22.5.1957) ξεχωρίζει ως ανώτερο το πρώτο διήγημα της συλλογής («Ένα πορτοκαλλί φεγγάρι») και χαρακτηρίζει «καλά» και τα τρία τελευταία («κι αξέχαστος ο ένας ήρωάς σου, ο Μπάμπουρας»), αλλά, προλαβαίνοντας την αρνητική κριτική του Μαλάνου και άλλων, εκφράζει αντιρρήσεις για τον «Νουρεντίν Μπόμπα»: θεωρεί ότι ο συγγραφέας «παραποιεί την ιστορία» και ότι γενικά δεν πέτυχε να αναδείξει μυθοπλαστικά την «ομαδική ψυχολογία» των «δρώντων προσώπων». Η Ε. Παλαιολόγου-Πετρώνδα, αντίθετα, γράφει με ενθουσιασμό (από Αλεξάνδρεια, 18.6.1957), δείχνοντας για άλλη μία φορά την προτίμησή της στα πιο «ποιητικά» διηγήματα του τόμου (όπως το «Ένα πορτοκαλλί φεγγάρι»). Ο Θ. Πιερίδης, σε επιστολή του (από Βουκουρέστι, 8.6.[1958;]), σχολιάζει επίσης ενθουσιασμένος το διήγημα «Κάτεργο» και ιδίως τη νουβέλα «Νουρεντίν Μπόμπα»· επαινεί τους αφηγηματικούς χαρακτήρες και τη ρεαλιστική απόδοσή τους, ενώ παρακινεί τον συγγραφέα να προχωρήσει στη συγγραφή μυθιστορήματος, παραμερίζοντας οποιαδήποτε άλλη ενασχόληση (όπως τη μονογραφία για τον Καβάφη). Ο Γ. Γιαμβίλης θεωρεί τη συλλογή αυτή «τεράστιο βήμα» προς τα εμπρός και δηλώνει την προτίμησή του για τα διηγήματα «Κάτεργο» («τραγικό ψενικό τρίγωνο», «κρυφός αισθησιασμός») και «Ένα πορτοκαλλί φεγγάρι» (μικρό αριστούργημα, γιαπωνέζικη laque, «τί μουσική, τί ομορφιά στες λέξεις, τί πλούτος στες εικόνες;»)· θεωρεί όμως μη πειστική την ιδεολογική θέση στη «Διαφοροποίηση». Και ο κεντρικός ήρωας στη νουβέλα «Νουρεντίν Μπόμπα» δεν του είναι καθόλου συμπαθής, ενώ οι Άγγλοι τού φαίνονται «καρικατούρες κι όχι πορτραίτα»: πάντως αναγνωρίζει ότι το αφήγημα αυτό «έχει όλη τη στόφα να γίνει μυθιστόρημα» και θεωρεί ότι ο συγγραφέας βιάστηκε να το δημοσιεύσει «σαν νουβέλα».³⁵

Απαντώντας στην κριτική του Μαλάνου, ο Τσίρκας προβάλλει τις δικές του, εύλογες τοποθετήσεις· ανάμεσα σ' άλλα υποστηρίζει ότι η μυθοπλασία, όσο κι αν στηρίζεται σε στοιχεία μιας ιστορικής πραγματικότητας, δεν μπορεί να συστοιχίζεται με αυ-

34. Βλ. αντίστοιχα, Ν. Παπαπερικλής, εφ. *Η Αυγή*, 14.5.1957· Κ. Πορφύρης, εφ. *Η Αυγή*, 24.5.1957· Α. Γεωργόπουλος [= Κώστας Ταβανιώτης], εφ. *Πάροικος*, 9.6.1957· Χρ. Λεβάντας, εφ. *Η Φωνή του Πειραιώς*, 30.11.1957· Δ. Ραυτόπουλος, *Επιθεώρηση Τέχνης* 30 (Ιούν. 1957, αναδημοσ. στον τ. *Κρίσιμη λογοτεχνία*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1986, σσ. 37-42)· Β. Βαριάς, εφ. *Το Βήμα*, 4.9.1957· Μ. Γιαλουράκης, εφ. *Ταχυδρόμος*, 20.10.1957· Ντ. Κουτσούμης, εφ. *Ταχυδρόμος*, 19.5.1957· Τ. Μαλάνος, *Καινούρια Εποχή* (καλοκαίρι 1957) 393-396.

35. Οι επιστολές των τριών πρώτων είναι αδημοσίευτες· προέρχονται και αυτές από το αρχείο Τσίρκα (Ε.Λ.Ι.Α.-Μ.Ι.Ε.Τ.). Για την επιστολή του Γ. Γιαμβίλη βλ. Πεχλιβάνος, ό.π. (σημ. 11), σσ. 391-397.

τήν (αφού την υπερβαίνει) ή να ελέγχεται με κριτήρια εξωλογοτεχνικά: «Αξίζει λοιπόν να δούμε αν η Αίγυπτος που έχει υπόψη του είναι αυτή που γνωρίζω κι αν ένα ρεαλιστικό διήγημα, δηλαδή μια ελεύθερη σύνθεση της φαντασίας, που τράφηκε από στοιχεία της πραγματικότητας για να δώσει σ' αισθητικές μορφές την ουσία αυτής της πραγματικότητας, μπορεί να ελέγχεται με μέτρα δανεισμένα από την ηθογραφία και τη χρηστομάθεια». Και καταλήγει με τα παρακάτω, που λειτουργούν και ως αυτοκριτική: «Το ζήτημα είναι ποια στάση παίρνω, από ποια σκοπιά κρίνω. Μ' άλλα λόγια, ποια κοσμοθεωρία φωτίζει τα βήματά μου καθώς προσπαθώ να γνωρίσω την πραγματικότητα που με περιστοιχίζει για να την ξαναδώσω αναπλασμένη σ' αισθητικές μορφές. Η αλήθεια είναι πως ούτε ο κ. Μαλάνος ούτε εγώ ούτε, δυστυχώς, κανείς από τους έλληνες λογοτέχνες της Αιγύπτου μπορούμε, προς το παρόν τουλάχιστο, να δώσουμε την ψυχολογία του Αιγύπτιου "από μέσα". Αλλά κάποια αρχή μπορεί να γίνει με την ψυχολογία του Αιγύπτιου "απ' έξω". Από το τί λέει και τί κάνει ν' αναπαραστήσουμε αυτό που σκέπτεται κι αυτό που αισθάνεται ο Αιγύπτιος. "Απ' έξω" λοιπόν. Αλλά πώς; Από κοντά ή από μακριά; Αρκεί να βλέπουμε το δάσος ή μπορούμε να δούμε και τα δέντρα που κάνουν το δάσος;»³⁶ Πάντως ο Τσίρκας δεν φαίνεται να αξιοποίησε οποιεσδήποτε υποδείξεις από την παραπάνω επιστολή του Γ. Φ. Πιερίδη, αφού είχε ήδη ολοκληρώσει την απάντησή του στον Μαλάνο τον Σεπτέμβριο του 1957, δηλαδή προτού λάβει το γράμμα αυτό.

8

[Αμμόχωστος,] 24 Νοεμβρίου 1958

Αγαπητέ μου Γιάννη

Θυμάσαι ότι είχα αντιμετώπισει με επιφύλαξη την ιδέα σου να καταπιαστείς με μια κριτική του έργου του Καβάφη. Πίστευα, και σου το είπα, ότι για έναν που είναι προικισμένος με την ικανότητα να δώσει δημιουργική λογοτεχνική δουλειά, ο καιρός που θα ξόδευε σε κριτικές και σχόλια θα 'τανε καιρός χαμένος.

Τώρα όμως ο Καβάφης σου διάλυσε κάθε επιφύλαξή μου. Είναι λαμπρή δουλειά.

Ακόμα παίρνω πίσω το λόγο που είπα πως θα πρέπει να σου στοίχισε πολύ μόχθο. Φυσικά πρέπει να δούλεψες πολύ, αλλά είναι φανερό ότι σε συνεπήρε τούτ' η δουλειά και την έκαμες με κέφι. Κι η λέξη μόχθος περικλείνει και κάποιο νόημα εξαναγκασμού.

Οι μέσα σου φωνές που σου υπόβαλαν να γράφεις ιστορία-κριτική είναι αληθινές. Έχεις όλες τις ικανότητες που χρειάζονται για να δώσει ο ιστορικός-κριτικός ζωντανή πνοή στο έργο του: την πολυμάθεια και τη μνήμη που

36. Στρ. Τσίρκας, «Το δάσος και τα δέντρα (Απάντηση σε μια κριτική)», *Επιθεώρηση Τέχνης* 35-36 (Νοέμβρ.-Δεκ. 1957) 420-422.

απαιτούνται για την αντιπαράβολή πληροφοριών και κείμενων, τις κοινωνικές και οικονομικές | γνώσεις που απαιτούνται για την αναγωγή των γεγονότων στα βασικά τους αίτια, την οξυδέρκεια που απαιτείται για να μη γελιέσαι από τα επιφαινόμενα, την μαχητικότητα που απαιτείται για να καταρρίψεις απόψεις που έχουν περιβληθεί με κύρος. Είναι και το λογοτεχνικό σου ταλέντο που επισφραγίζει. Κι έτσι, σελίδες σαν εκείνες που ανιστορούν τη χρεωκοπία του Ισμαήλ³⁷ θυμίζουν Μπαλζάκ.

Με τούτα όλα τα στοιχεία στη διάθεσή σου καταφέρνεις να αποκαταστήσεις το φαινόμενο Καβάφης και να τοποθετήσεις ένα ζωντανό κοινωνικό πλάσμα στη θέση του αντικοινωνικού τέρατος που πιστέψαμε πως ήταν αυτός ο τόσο βασανισμένος και τόσο ανθρώπινος τύπος.

Φυσικά, βρίσκω και κάτι αδύνατα σημεία. Για παράδειγμα, όταν γίνεσαι σχολιαστής κειμένων (σ. 239 κ.ε.) δυσκολεύομαι να σε παρακολουθήσω. Αυτό όμως ίσως και να 'ναι μάλλον ζήτημα δικής μου διάθεσης παρά αδυναμίας του βιβλίου. Κείνο όμως που αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, κάποια αδυναμία είναι όταν παρασυρμένος από τη θέρμη να δείξεις ορθές τις θέσεις σου, και ενώ οι θέσεις αυτές είναι πανίσχυρες, παρουσιάζεσαι | αυθαίρετα μεροληπτικός σε μιαν ασήμαντη λεπτομέρεια. Για παράδειγμα στη σελ. 100 μεταφράζεις ναμπούτια = μπαστούνια, ενώ ξέρεις (και το δείχνεις στη σελ. 336, ναμπούτια = ρόπαλα) ότι πρόκειται για μαγκούρες. Κι αν βρέθηκαν Αιγύπτιοι να κρατάνε μαγκούρες τα ατράνταχτα επιχειρήματά σου για την ιστορική αλήθεια δεν κλονίζονται. Αλλού, όταν αναφέρεσαι στη δίκη του Wilde, δεν την παρουσιάζεις, νομίζω, σωστά όταν λέγεις ότι ο Wilde θέλησε να αποσπάσει μιαν απόφαση που θα νομιμοποιούσε την κατάσταση.³⁸ Η ιστορική αλήθεια δεν είναι τόσο κολακευτική για τον ήρωα των εστέτ. Ο Wilde ήταν ενάγων, ψευδόμενος ενάγων, που επειδή δεν φαντάζονταν ότι ο εναγόμενος Queensberry θα μπορούσε να παρουσιάσει αποδείξεις, ζήτησε την αποκατάσταση της αστικής του «τιμής» γιατί ο άλλος τον «εσυκοφάντησε». Έπαιξε δηλαδή και ο ίδιος, με όλους τους κανόνες, το παιχνίδι της υποκρισίας αλλά την έπαθε. Στην περίπτωση αυτή είναι ο κυνικός Queensberry που φάνηκε λι-

37. Μάλλον αναφέρεται στο τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου (σ. 73-92), στο οποίο γίνεται λόγος για τον βίο και την πολιτεία του Ισμαήλ πασά, βαλή και αργότερα χεδίβη (αντιβασιλιά) της Αιγύπτου και του Σουδάν στα χρόνια 1863-1879.

38. Για το θέμα αυτό ο Τσίρκας γράφει: «Η ιερή αγανάχτηση της βρετανικής αστικής τάξης που σύντριψε τον Ουάιλντ δεν προερχόταν απ' αυτό τούτο το γεγονός της διαστροφής, αφού η ομοφυλοφιλία ήταν και είναι πολύ διαδομένη κι ανεκτή στην Αγγλία: προκλήθηκε από τον Ουάιλντ γιατί, αντί να δραπετεύσει όπως του υπόδειχναν και τον ευκόλυναν όλες οι Εξουσίες, αυτός τόλμησε να σταθεί μπρος στο δικαστήριο για ν' αποσπάσει μιαν απόφαση που θα νομιμοποιούσε την υπάρχουσα κατάσταση» (σ. 291). Ο O. Wilde καταδικάστηκε το 1895 σε φυλάκιση δύο χρόνων με καταναγκαστικά έργα με την κατηγορία της ομοφυλοφιλίας και του σοδομισμού.

γότερο υποκριτής. Πρόκειται, βέβαια, για λεπτομέρειες επουσιώδεις. Όμως για τούτο ακριβώς νομίζω ότι θα έπρεπε να έλειπαν τέτοια φεγάδια.

Εμένα μου χάρισες τρεις βραδιές σπάνιας απόλαυσης και με την αλήθεια του βιβλίου σου και με το ταξίδι που έκαμα στην Αλεξάνδρειά μου.

Γεια σου. Και εις άλλα με υγείαν,
Γιώργος

Σημείωση: Ο Γ. Φ. Πιερίδης αναγνωρίζει δίκαια τη μεγάλη συμβολή του Τσίρκα, με την πρώτη καβαφική μονογραφία του, στην «αποκατάσταση» του Αλεξανδρινού στον χώρο της αριστερής κριτικής. Αρκετά διαφωτιστικά στοιχεία από ημερολόγια και την αλληλογραφία του Τσίρκα που αφορούν την καβαφική μονογραφία του και την υποδοχή της παρουσιάστηκαν πρόσφατα στο αφιέρωμα «Ο Καβάφης του Τσίρκα» του περ. *Σύγχρονα Θέματα* 122-123 (Ιούλ.-Δεκ. 2013)· βλ. κυρίως τις εργασίες των Χ. Προκοπάκη - Δ. Αγγελή, «Σελίδες από τα καβαφικά Ημερολόγια του Τσίρκα» (σσ. 9-25), και Γ. Παπαθεοδώρου - Μ. Πεχλιβάνου, «Επινόηση του πολιτικού Καβάφης: Τεκμηριώνοντας το χρονικό μας ανάγνωσης» (σσ. 27-47).

Η πρώτη μονογραφία του Τσίρκα για τον Καβάφη, που τιμήθηκε με ελλαδικό κρατικό βραβείο, προκάλεσε ποικίλες και αντιπατικές αντιδράσεις, με αποκορύφωμα το βιβλίο πολεμικής των Μ. Γιαλουράκη και Τ. Μαλάνου (Μ. Γιαλουράκης, *Ο Καβάφης του κεφαλαίου «Τ»*. Συνομιλίες με τον Τίμο Μαλάνο, Αλεξάνδρεια 1959). Η διαμάχη γύρω από τον «Καβάφη» του Τσίρκα και του Μαλάνου πήρε διαστάσεις και συνεχίστηκε στα χρόνια 1959-1961 και μέσα στους κόλπους της αριστερής κριτικής. Ανάμεσα σ' αυτούς που έγραψαν για το βιβλίο του Τσίρκα ή παρενέβησαν στη διαμάχη περιλαμβάνονται και οι Γλ. Αλιθέρης, Μ. Αναγνωστάκης, Μ. Αυγέρης, Β. Βαρίκας, Τ. Βουρνάς, Ν. Βρεττάκος, Κ. Θ. Δημαράς, Α. Θρύλος, Α. Καραντώνης, Γ. Κορδάτος, Χ. Λεβάντας, Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Κ. Πορφύρης, Ε. Τρουβέρ [= Γ. Χριστοδούλου], Α. Φουριώτης, Μ. Χαλβατζάκης, Γ. Χατζίνης, Αμ. Χουρμούζιος, Ντ. Χριστιανόπουλος κ.ά. Βλ. Κ. Πλασσαρά, ό.π. (σημ. 20), σσ. 73-79. Σε επιστολή του προς τον Μ. Μ. Παπαϊωάννου (από 11.9.1959) ο Τσίρκας έγραψε ανάμεσα σ' άλλα τα εξής για το βιβλίο των Μαλάνου - Γιαλουράκη: «Πρόκειται για πραγματικό λίβελλο: ύβρεις, συκοφαντίες, παραποιήσεις, αποσιωπήσεις, διαστρεβλώσεις και προπαντός γλιτσιαρίκη αμάθεια για ό,τι αφορά τη νεοελληνική και παροικιακή ιστορία, την ιστορική μέθοδο κλπ. Αλλά όλα αυτά τα δέχομαι με μια αταραξία που με ξεφρνιάζει από χτες βράδυ και μένα τον ίδιο. Ωστε μόνο τόσος ήταν ο ... πιο μεγάλος τους κριτικός;» (Γ. Παπαθεοδώρου - Μ. Πεχλιβάνος, ό.π., σ. 43).

Πάντως, σε μεταγενέστερη επιστολή του προς τον Τσίρκα (από Αμμόχωστο, 23.11.1959), ο Πιερίδης βεβαιώνει ότι είχε υπόψη του τις κριτικές που πυροδότησε η καβαφική μονογραφία του φίλου του και σχολιάζει: «Παρακολουθώ άκρες μέσες τους καυγάδες γύρω από τον Καβάφη σου. Το κατασκευάσμα όμως Μαλάνου - Γιαλουράκη δεν το είδα ακόμα. Αν σε ξέρω καλά, πρέπει να το χαίρεσαι που βρήκες καυγά. Θα σε κάμει να νιώσεις ξανά νέος (αν έπαφες να νιώθεις νέος)». Πράγματι ο Τσίρκας, αν και είναι αφοσιωμένος στην ετοιμασία του πρώτου μυθιστορηματός του στα χρόνια

1959-1960, αναλώνει αρκετό χρόνο για να ετοιμάσει σειρά καβαφικών δημοσιευμάτων, με τα οποία επιχειρεί να αντικρούσει τις απόψεις του Μαλάνου (βλ. Κ. Πλασσάρα, ό.π., σημ. 20, σσ. 36-37). Τα δημοσιεύματα αυτά θα αποτελέσουν τον κορμό για το δεύτερο καβαφικό βιβλίο του (*Ο πολιτικός Καβάφης*, 1971).

9

[Αμμόχωστος,] 16 Ιαν. 1959

Αγαπητέ μου Γιάννη

Ευχαριστούμε για την κάρτα σας. Όμως δεν απάντησες ακόμα στο γράμμα μου.

Εκδίδεται σύντομα στο νησί μας ένα μηνιαίο περιοδικό, η *Νέα Εποχή*, με πλατύ περιεχόμενο για πλατειά κατανάλωση. Το βγάζουν προοδευτικοί άνθρωποι, και σκοπός τους είναι να δώσουν ιδιαίτερη ποσοχή στα πνευματικά και τα λογοτεχνικά ζητήματα.

Φυσικά χρειάζονται σοβαρή συνεργασία και από τον έξω κόσμο: Αθήνα, Παρίσι, Λονδίνο, Αίγυπτο κ.α. Για τον τελευταίο τομέα μου ζήτησαν τη γνώμη μου και τους έδωσα το δικό σου όνομα. Θα σου γράφουνε λοιπόν και κάμε, σε παρακαλώ, ό,τι μπορείς για να τους βοηθήσεις. Αν σου είναι δύσκολο να συνεργαστείς εσύ (εσύ θα κρίνεις το είδος της συνεργασίας που θα μπορούσες να προσφέρεις) σύστησέ τους κανέναν που να τον θεωρείς κατάλληλο.

Εγώ για το χατήρι τους θα προσπαθήσω, αν μπορέσω, να κάμω λίγη λογοτεχνία.

Γεια σας

Γιώργος

Σημείωση: Το περ. *Νέα Εποχή*, εκφραστικό όργανο της κυπριακής Αριστεράς, άρχισε να εκδίδεται στη Λευκωσία από τον Μάρτιο του 1959 και συνεχίζει ως τις μέρες μας. Την ίδια μέρα (16.1.1959) απευθύνθηκε με επιστολή του προς τον Τσίρκα και ο πρώτος διευθυντής του περιοδικού, ο κριτικός και λογοτέχνης Πανίκος Παιονίδης (γενν. 1925), και του ζήτησε συνεργασία, ειδικά ανταποκρίσεις για την πνευματική κίνηση στην ελληνική παροικία της Αιγύπτου. Ωστόσο ο Τσίρκας είχε άλλες προτεραιότητες, αφού είχε αφοσιωθεί τότε στην ετοιμασία του πρώτου μυθιστορηματός του. Έτσι, σε απαντητική επιστολή του προς τον Π. Παιονίδη (από Αλεξάνδρεια, 30.1.1959) εξήγησε ότι του ήταν αδύνατο να ετοιμάζει τέτοιες ανταποκρίσεις. Έδωσε όμως την έγκρισή του να αναδημοσιευτεί στο κυπριακό περιοδικό κάποιο αφηγημά του (τελικά αναδημοσιεύεται αποσπασματικά «Ο Μπάμπουρας»), με την υπόσχεση ότι θα δώσει μελλοντικά και πρωτότυπη συνεργασία του. Αργότερα ο Τσίρκας δημοσίευσε μεμονωμένες συνεργασίες του στο κυπριακό περιοδικό, παρά το γεγονός ότι το τελευταίο δεν πρόβαλε καθόλου την επιβλητική μυθιστορηματική

τριλογία του· λ.χ. η διεύθυνση της *Νέας Εποχής* αρνήθηκε ή απέφυγε να δημοσιεύσει κριτικά κείμενα του Μ. Μ. Παπαϊωάννου και της Άνας Καλοϊδά για τη *Λέσχη*.³⁹

Ο Πιερίδης, αντίθετα, είχε πιο δημιουργική συνεργασία με τη *Νέα Εποχή*: όπως αναφέρει και στην επόμενη επιστολή του (βλ. παρακάτω, αρ. 10), η έκδοση του περιοδικού λειτούργησε ως κίνητρο για να καλλιεργήσει πιο συστηματικά το διήγημα. Ύστερα από τη μάλλον αρνητική υποδοχή των *Διηγημάτων από τη Μέση Ανατολή*, έπαψε να ασχολείται προσωρινά με το διήγημα, αφού δεν είχε «μεγάλη εμπιστοσύνη» στις δυνάμεις του, όπως αναφέρει στη συγκεκριμένη επιστολή. Από το 1959, όμως, αρχίζει να πρωτοδημοσιεύει στη *Νέα Εποχή* και σε άλλα κυπριακά έντυπα σειρά διηγημάτων του, που θα αποτελέσουν τμήμα της λεγόμενης «Τετραλογίας των καιρών». Βλ. Φοίβος Σταυρίδης, «Γιώργος Φιλίππου Πιερίδης, Βιβλιογραφία 1942-1983», *Ο Κύκλος* (Λάρνακας) 21-22 (Μάιος-Αύγ. 1986) 193-217.

10

Αμμόχωστος 28.5.1959

Αγαπητέ μου Γιάννη

Μίλησα με τους υπεύθυνους της *Νέας Εποχής* για τη συνεργασία του Μ. Παπαϊωάννου. Δεν χρειάστηκε να τους επηρεάσω και πολύ γιατί έχουν και κείνοι εκτιμήσει, όπως της αξίζει, τη συνεργασία αυτή και μου υποσχέθηκαν ότι θα της αφιερώσουν όσο μπορούν περισσότερο χώρο.

Θα φροντίσω με πρώτη ευκαιρία να δω και καμιά εφημερίδα. Θα κάμω ό,τι μπορώ. Πώς όμως σου ήρτε να μιλήσεις για κύρος και επιβολή, ξέροντας και μένα και τα ήθη του «πνευματικού» παζαριού; Πάντοτε ήμουν απομονωμένος· και τώρα στα γεράματα περισσότερο από κάθε άλλη φορά. Ωστόσο μερικοί μου δείχνουν φιλικότητα όταν, στη χάση και στη βρέξη,⁴⁰ τύχει να τους δω. Ίσως γιατί ξέρουν ότι δεν επιδιώκω θέση κάτω από το «πνευματικό» στερέωμά τους κι έτσι δε φοβούνται μήπως σπρώξω κανένανε.

Η *Νέα Εποχή* περιμένει να την βοηθήσεις για να εξασφαλίσει συνεργασία από την Αίγυπτο.

Και τώρα ας έρτουμε στα διηγήματά μου. Η κριτική σου μ' ενδιαφέρει περισσότερο από ό,τι φαντάζεσαι. Γιατί πρέπει να ξέρεις ότι ξανάπιασα την

39. Περισσότερα για το θέμα αυτό βλ. Λ. Παπαλεοντίου, «Επαφές του Στρατή Τσίρκα με τον κύκλο του περιοδικού *Νέα Εποχή* (Λευκωσία, 1959 κ.ε.)», στον τ. *Επιστημονικό Συμπόσιο «Με τη σφραγίδα του καλλιτέχνη». 100 χρόνια από τη γέννηση του Στρατή Τσίρκα* (Λευκωσία - Λεμεσός, 7 και 8 Οκτωβρίου 2011), Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 2013, σσ. 165-198.

40. Μάλλον παραδρομή αντί φέξη.

πέννα χωρίς μεγάλη εμπιστοσύνη και μόνο για ν' ανταποκριθώ στην έκκληση μερικών φίλων να ενισχύσει ο καθένας με τον τρόπο του την προσπάθεια του περιοδικού. Μια και άρχισα, ίσως βρω τη διάθεση να συνεχίσω.

Πιθανό να έχεις δίκαιο σ' αυτά που λες για το απότομο τέλος. Ωστόσο για μένα είναι εσκεμμένο. Δηλαδή. Επιδίωξή μου και στον «Πορτοκαλόκηπο» και στη «Μελανή» ήτανε να εκφράσω με τον πιο λιτό τρόπο στην πρώτη περίπτωση τον ακατάβλητο ψυχικό δεσμό του Πετρή με τα δέντρα του, στη δεύτερη περίπτωση την ανεπανόρθωτη ψυχική φθορά της Μελανής. Με όλα όσα προηγήθηκαν αυτή την τελευταία βεβαίωση – την άγια για τον Πετρή, τη δραματική για τη Μελανή – προσπάθησα να δώσω την πραγματικότητα που θα την έκαμνε πειστική.

Χωρίς να ξεκινώ από διαμορφωμένη σχέση σχετικά με «το» διήγημα, έχω τη δική μου επιδίωξη γράφοντας διήγημα· κι αυτή είναι να εκφράσω, με το νόημα που παίρνει μια στιγμή, τη σφραγίδα που έβαλε η ζωή πάνω σε μια ανθρώπινη ύπαρξη. Άλλο ζήτημα είναι | αν ή σε ποιο βαθμό το κατορθώνω.

Η κριτική σου με κάνει να πιστεύω ότι θα 'πρεπε να δοκιμάσω διαφορετικό τρόπο επεξεργασίας. Δεν ξέρω όμως ποιον, αν η βασική πρόθεση παραμένει αμετάβλητη.

Τί έχεις να πεις;

Η Αγγελική και η Μαρίνα είναι καλά.

Προσκυνώ την Αντιγόνη και τον Κωστή.

Με αγάπη
Γιώργος

Σημείωση: Ο Μ. Μ. Παπαϊωάννου (1912-1995), πολύ γνωστός λογοτεχνικός κριτικός της ελλαδικής Αριστεράς, ανθολόγος κτλ. και φίλος του Τσίρκα, παρότι συντηρητικότερος κομμουνιστής από τον τελευταίο, δημοσιεύει με αμοιβή πολλές συνεργασίες του (άρθρα και βιβλιοκριτικές) από το δεύτερο τεύχος του κυπριακού περ. *Νέα Εποχή* και για πολλά χρόνια. Στο αρχείο της *Νέας Εποχής* σώζεται μεγάλος αριθμός επιστολών του, στις οποίες αποτυπώνονται παρασηκηνιακές επαφές, διεργασίες αλλά και ιδεολογικές διαφωνίες ανάμεσα στον κριτικό και τους διευθυντές ή μέλη των συντακτικών επιτροπών του περιοδικού. Όπως προκύπτει από την παραπάνω επιστολή, ο Τσίρκας ζήτησε από τον Πιερίδη να μεσολαβήσει ώστε να εξασφαλίσει στον Μ. Μ. Παπαϊωάννου την επ' αμοιβή συνεργασία του τόσο με τη *Νέα Εποχή* όσο και με κυπριακές εφημερίδες. Δεν γνωρίζουμε αν ο επιστολογράφος αναφέρεται σε μια συγκεκριμένη συνεργασία του Μ. Μ. Παπαϊωάννου. Στα αμέσως επόμενα τεύχη, ύστερα από την παραπάνω επιστολή, δημοσιεύονται στο κυπριακό περιοδικό άρθρα του για τους Κ. Βάρναλη (τχ. 4, 1.6.1959, σσ. 24-25, 78) και Γρ. Ξενόπουλο (τχ. 5, 1.7.1959, σσ. 31, 62). Με αρκετή καθυστέρηση, πάντως, δημοσιεύεται η ενιαία βιβλιοκριτική του για τις καθαφικές μονογραφίες του Τσίρκα και των Γιαλουράκη - Μαλάνου, στην

οποία επιδοκιμάζει το βιβλίο του πρώτου, ενώ αποδοκιμάζει τη φροϋδική προσέγγιση του Μαλάνου (τχ. 13, Μάρτ. 1960, σσ. 34-36). Απ' όσο γνωρίζουμε, στο αρχείο του Γ. Φ. Πιερίδη δεν σώθηκε επιστολή του Τσίρκα στην οποία να σχολιάζονται τα διηγήματα του πρώτου «Ο πορτοκαλόκηπος» και «Μελανή», με αφορμή την πρώτη δημοσίευσή τους στη *Νέα Εποχή* (τχ. 1, 1.3.1959, σ. 56, και τχ. 3, 1.5.1959, σσ. 19 και 62, αντίστοιχα). Αργότερα, με αφορμή την έκδοση της συλλογής διηγημάτων του Πιερίδη *Σκληροί καιροί* (1963), στην οποία ενσωματώθηκε και «Ο πορτοκαλόκηπος», ο Τσίρκας σχολίασε λακωνικά, σε επιστολή του προς τον κύπριο συγγραφέα, ότι του «άρεσαν πάρα πολύ» τα διηγήματα αυτά και υποσχέθηκε να τα παρουσιάσει· ωστόσο δεν δημοσίευσε τέτοια παρουσίαση (βλ. *Νέα Ευθύνη*, ό.π., σημ. 1, σ. 284). Σε επόμενη επιστολή του προς τον Πιερίδη σχολιάζει πιο συστηματικά ορισμένα διηγήματα του τελευταίου, αλλά η επιστολή αυτή λανθάνει (βλ. παρακάτω, αρ. 11).

Πάντως, από τα συμφραζόμενα της παραπάνω επιστολής προκύπτει ότι ο Τσίρκας διατύπωσε αντιρρήσεις για τον «Πορτοκαλόκηπο» και τη «Μελανή» του Πιερίδη: δεν τον ικανοποίησε το «απότομο» τέλος των διηγημάτων, ενώ θα ήθελε έναν «διαφορετικό τρόπο επεξεργασίας» και όχι μια προκαθορισμένη, ρεαλιστική απόδοση που να συνάδει με τις επιταγές του κριτικού ρεαλισμού. Όπως θα φανεί από την εξέλιξη των πραγμάτων, οι λογοτεχνικοί δρόμοι των δύο φίλων αποκλίνουν όλο και περισσότερο· και αυτό διαπιστώνεται όταν κυκλοφορεί η *Λέσχη*, για την οποία, όπως θα δούμε παρακάτω (στην επιστολή αρ. 12), ο Πιερίδης εκφράζει έντονες αντιρρήσεις.

11

[Αμμόχωστος,] 26.10.1960

Αγαπητέ μου Γιάννη

Πήρα το γράμμα σου και σ' ευχαριστώ για την κριτική σου. Έτσι ακριβώς ήθελα να μου γράψεις τη γνώμη σου καθαρά και δίχως τσιριμιόνες. Τηνε διάβασα με πολύ ενδιαφέρον και βγάζω ετούτο το βασικό συμπέρασμα: Σε πολλά σημεία δε μπόρεσε ο συγγραφέας ν' απαλλαχτεί από την τάση να επεμβαίνει και να λέει άμεσα τα όσα βασανίζουν τη δική του σκέψη και το δικό του συναισθηματικό κόσμο. Δύσκολο πράγμα, που να πάρει ο διάολος.

Η ίδια αδυναμία δίνει την απάντηση και στην πρώτη απορία σου σχετικά με την ποιοτική διαφορά που βρίσκεις ανάμεσα στα τελευταία μικρά διηγήματά μου και στην «εν λόγω» νουβέλλα. Είναι το περιλάλητο τρωτώ σημείο της *littérature à tendances*, που το εκμεταλλεύονται τόσο οι τέχνη-για-την-τέχνηδες: Όταν θέλεις να βροντοφωνάξεις κάτι που σε συγκλονίζει, είναι πολύ δύσκολο να ξεχωρίσεις πάνω στη δουλειά σου τα στοιχεία που είναι τέχνη από | κείνα που δεν είναι, και να ξεριζώσεις τα τελευταία. Κι ακόμα πιο δύσκολο να κάμεις ετούτο το αναγκαίο ξεχόρτισμα δίχως να κουτσουρέψεις εκείνο που πασχίζεις να εκφράσεις. Εξ ου και ο μόχθος μου και τα μέτρια αποτελέσματά του.

Δεν ξέρω ακόμα αν θα το δώσω για δημοσίευση ή αν θα προσπαθήσω να συμπληρώσω ύλη για ένα τόμο πάνω στην ίδια εποχή. Θα 'θελα μάλλον το δεύτερο, αλλά έλα πάλε που για να τυπώσεις εδώ πέρα ένα παρουσιάσιμο τόμο διηγημάτων δε σε φτάνουν διακόσιες λίρες από τις οποίες είναι ζήτημα αν θα εισπράξεις τις είκοσι; Το σκέφτομαι.

Ο Χριστοφίδης μού είπε ότι έχεις στα σκαριά για τύπωμα νέο βιβλίο.⁴¹ – Μυθιστόρημα. Όμως στο γράμμα σου δε λέγεις λέξη. Μήπως ετοιμάξεις surprise?

Χαιρέτα μου την Αντιγόνη και τον Κωστή, κι ας μας εγκατάλειψε το κορίτσι. Την υγεία του να 'χει.⁴²

Γεια σας
Γιώργος

Σημείωση: Ο Τσίρκας επανήλθε με νέα επιστολή του προς τον Περίδη (εικάζουμε ότι θα γράφτηκε προς τα τέλη Σεπτεμβρίου ή κατά το πρώτο δεκαπενθήμερο του Οκτωβρίου του 1960), στην οποία ξεκαθαρίζει περισσότερο τις αντιρρήσεις του για ορισμένα διηγήματα του φίλου του. Ούτε η επιστολή αυτή σώζεται στο αρχείο Περίδη· ωστόσο από την παραπάνω επιστολή μπορούμε να ανασυστήσουμε τη βασική ένσταση του επιστολογράφου για κάποια από τα εκτενέστερα διηγήματα του Περίδη, που δεν κατονομάζονται. Δεν γνωρίζουμε τη «νουβέλλα» για την οποία γίνεται λόγος· ο συγγραφέας της σκέφτεται να μην τη δημοσιεύσει, αφού δεν ικανοποίησε τον αναγνώστη-κριτή του, και προτιμά να προχωρήσει στην ετοιμασία ενός τόμου με σχετικά ανεπτυγμένα διηγήματα, που να αναφέρονται στην ίδια «εποχή», δηλ. στον κυπριακό αντιβρετανικό και ενωτικό Αγώνα του 1955-1959. Εκτός από τον «Πορτοκαλόκηπο», άλλα τρία τέτοια διηγήματα («Αουτο ντα φε», «Ο προδότης» και «Σκληροί καιροί») θα αποτελέσουν τον πρώτο τόμο της λεγόμενης «Τετραλογίας των καιρών» (Σκληροί καιροί, 1963).

Ο Τσίρκας φαίνεται να είναι περισσότερο ικανοποιημένος με μερικά πιο ευσύνοπτα διηγήματα-«μινιατούρες» του Περίδη (πιθανόν όπως το «Παντελίτσα», Νέα Εποχή, τχ. 5, Ιούλ. 1959, σ. 17), που θα συμπεριληφθούν αργότερα στη συλλογή *Ασάλευτοι καιροί* (1966). Όπως προκύπτει από την παραπάνω επιστολή του Περίδη, ο Τσίρκας θα ήθελε κυρίως έναν πιο αμέτοχο συγγραφέα-αφηγητή, που να μην «επεμβαίνει και να λείει άμεσα τα όσα βασανίζουν τη δική του σκέψη και το δικό του συναισθηματικό κόσμο». Με άλλα λόγια, συμβουλεύει τον κύριο πεζογράφο να μη «φωνάζει/διαλαλεί» τις ιδεολογικές του απόψεις, εμμένοντας στη «λογοτεχνία-με-θέση,-εις» (*littérature à tendances*), κάτι που μπορούν να εκμεταλλεύονται οι προσκολλημένοι στο αισθητιστικό δόγμα της «τέ-

41. Ίσως αναφέρεται στον κύριο δοκιμογράφο και ποιητή Ανδρέα Χριστοφίδη (1935-1998) φέρελπι, τότε, και ήδη καλά δικτυωμένο κριτικό. Η Λέσχη θα κυκλοφορήσει λίγο αργότερα, τον Δεκέμβριο του 1960.

42. Σε προηγούμενη επιστολή του (βλ. αρ. 7) προς τον Τσίρκα, ο Περίδης αστειεύμενος έκανε λόγο για ένα πιθανό «συμπεθεριό» μεταξύ τους. Ωστόσο το κορίτσι, δηλ. η Μαρίνα, έδειχνε αδιάφορη απέναντι στον υποψήφιο γαμπρό, δηλ. τον Κωστή.

χνης-για-την-τέχνη» (l'art pour l'art: στην πραγματικότητα: «τέχνη-υπέρ-της-τέχνης»), αλλά να τις μεταπλάθει λογοτεχνικά και να τις υποβάλλει διακριτικά, κοσκινίζοντας το πρωτογενές θεματικό υλικό και παραμερίζοντας τη μη λογοτεχνική ύλη.

12

Αμμόχωστος 2.4.61⁴³

Αγαπητέ μου Γιάννη

Σ' ευχαριστώ για τη Λέσχη που μας έστειλες. Το είχα παραγγείλει το βιβλίο σου για τη Βιβλιοθήκη,⁴⁴ χωρίς να πάψω βέβαια να περιμένω το δικό μας αντίτυπο. Το βρήκα να με περιμένει στην επιστροφή μου από την Πάφο όπου είχαμε πάει για λίγο καιρό με την ελπίδα ότι θα αναλάβει η Αγγελική, που υποφέρει πέντε μήνες τώρα από μια κατάπτωση σωματική και ψυχική που αρχίζει να με βάζει σε σοβαρή ανησυχία. Αυτός είναι κι ο λόγος που άργησα να σου γράψω.

Δεν είμαι σε φόρμα να μιλήσω σοβαρά για λογοτεχνία ετούτο τον καιρό (φτάνει να σου πω ότι το βιβλίο σου είναι το πρώτο που διάβασα ύστερα που είχα μήνες ν' ανοίξω βιβλίο). Θα σου πω λοιπόν τις εντυπώσεις μου πρόχειρα, κάπως συγκεχυμένα, δίχως τη βαθύτερη αντιμετώπιση που ασφαλώς αξίζει. Πάρε την σαν τη γνώμη του μέσου αναγνώστη, που βρίσκεται κάπως ξαφνιασμένος μπροστά σ' ένα έργο πολύ πρωτότυπο στο σύνολό του, ενθουσιάζεται από μερικές πλευρές του, έχει επιφυλάξεις για μερικές άλλες, αλλά απορροφημένος για την ώρα από αναποδιές της προσωπικής του ζωής, δεν έχει μυαλό να ξεδιαλύνει όσο θα 'πρεπε τα ερωτήματα που θέτει. |

Ας αρχίσω από τις επιφυλάξεις:

1. Δε μπορώ να καταλάβω την τεχνική σου να κόβεις μια φράση πάνω σ' ένα που, σ' ένα και, σ' ένα να, αφήνοντάς την ασυμπλήρωτη (του Οίκου των. Πώς να. Παίρνει μια σκούπα και. Ξυπνούσες τον. Και σου τον. κλπ.).⁴⁵

2. Στο πρώτο 1/3 σχεδόν του βιβλίου η αφήγηση είναι τόσο συστηματικά σουρρεαλιστική που ο μέσος αναγνώστης δυσκολεύεται να ξεκαθαρίσει

43. Η επιστολή αυτή παρουσιάστηκε αρχικά από τον Λ. Παπαλεοντίου, «Ο Γ. Φ. Πεiriδης κρίνει τη Λέσχη του Στρ. Τσίρκα», στον τ. Μ. Μικέ - Μ. Πεχλιβάνος - Λ. Τσιριμώκου (επιμ.), *Ο λόγος της παρουσίας. Τιμητικός τόμος για τον Παν. Μουλλά*, Αθήνα, Σοκόλης, 2005, σσ. 207-218. Βλ. και Πεχλιβάνος, ό.π. (σημ. 11), σσ. 135-138.

44. Ο Γ. Φ. Πεiriδης ανέλαβε από το 1954 τη διεύθυνση της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Αμμωχώστου. Κατά τη διάρκεια της θητείας του (ώς το 1971) εμπλούτισε τη βιβλιοθήκη, ίδρυσε πινακοθήκη και διοργάνωσε διαλέξεις και άλλες πολιτιστικές εκδηλώσεις.

45. Οι λειψές αυτές φράσεις και προτάσεις προέρχονται από τον μονόλογο της Άννας: λ.χ., από το κεφ. 3 της Λέσχης, επανέκδ., Αθήνα, «Κέδρος», 1984, σ. 32.

ποιος είναι ο αφηγητής, ποια είναι η Άννα, ποιο είναι τ' Ανθρωπάκι, ποια είναι η γκιόσα, ποιες οι κομμένες κεφαλές. Πασχίζει να καταλάβει από μερικά υπονοούμενα, βασανίζεται, και μόνο όταν έχει προχωρήσει πέρα από το 1/3 αρχίζει να κατατοπίζεται. Ασφαλώς έτσι το θέλησες. Υπάρχει όμως ένας κίνδυνος. Ο μέσος αναγνώστης ν' αποκαρδιωθεί προτού φτάσει στο μεδούλι.

3. Φοβούμαι ότι ο πόλεμος σαν κοινωνικό φαινόμενο (που κυρίως είναι) δεν παρουσιάζεται με το αληθινό του τραγικό νόημα, όταν κλείνεται μέσα στα πλαίσια ροκαμβολικών σκευωριών (Πάπεν, Αψβούργοι, Πάπας και τα ρέστα) ή ανακατεύεται με τη λαγνεία, τις μασοχιστικές ροπές και τις συναισθηματικές μπουρμπουλήθρες (είναι η λέξη που αγαπάς ιδιαίτερα) μιας καταπληκτικά κομπλεξικής αριστοκρατίσσας. |

4. Υπάρχουν πράγματα απίθανα. Ο λοχίας της ιντέλιτζενς που, έξω από την κλειστή πόρτα, λέει στην κυρία, που βρίσκεται από μέσα (και που δεν έχει γνωριστεί μαζί της προηγούμενα), τόσες βαθυστόχαστες παρατηρήσεις για να καταλήξει tout de go⁴⁶ να της ζητήσει να του ανοίξει γιατί, της λέει, είναι καυλωμένος – Ο οξύς φιλοσοφικός και επιστημονικός σκεπτικισμός της Θεωρίας της Λέσχης, διατυπωμένος και τιθέμενος σε πειραματισμό από σπιούνους των διαφόρων υπηρεσιών αντικατασκοπείας – Η ηλικιωμένη και πολυβασανισμένη παραδουλεύτρα που έπνιξε τον Αδάμ, έναν άνθρωπο που πρέπει να είχε δυναμισμό και αντοχή ταύρου (πώς διάολο τον έπνιξε!), από αγάπη προς την κυρά της ή από αγανάχτηση για τις ατιμίες του (ανιδιοτελώς και στη μια περίπτωση και στην άλλη).

5. Το πανταχού παρόν sex, με τις καταπληκτικές σε ευκολία και αντοχή εκδηλώσεις του, που θυμίζει Καραγάτση αλλά ευτυχώς ξεφεύγει από το Καραγάτσικο roman feuilleton⁴⁷ μονάχα χάρη στη λογοτεχνική ικανότητα (στην κυριολεξία, την τέχνη, δηλαδή, του λόγου) του Τσίρκα.

Αυτά όλα όμως είναι λεπτομέρειες.

Το ουσιαστικό μέσα στο βιβλίο σου είναι η με άφταστη επιτυχία δοσμένη ψυχολογία του διανοούμενου, των συγκρούσεών του με τον εαυτό του | και με τ' Ανθρωπάκι. Το Ανθρωπάκι, που προκαλεί την αγανάχτησή μας και ταυτόχρονα το σεβασμό μας.⁴⁸

46. Άμεσα, μονομιάς / χωρίς τύπους, ελεύθερα.

47. Επιφυλλιδ(ογραφ)ικό μυθιστόρημα.

48. Η σχέση του Μάνου με το Ανθρωπάκι (και κυρίως η αρνητική μορφή του τελευταίου) είχε προβληματίσει αρκετά, και κυρίως ενόχλησε, δογματικότερους, τότε, αριστερούς κριτικούς, όπως τους Δ. Ραυτόπουλο, Κ. Πορφύρη και αργότερα τη Ρένα Χατζηδάκη και τους Στ. Δρομάζο, Γ. Μ. Καλιόρη, Άγγ. Διαμαντόπουλο, Μ. Αυγέρη κ.ά. Οι κριτικές αυτές συγκεντρώθηκαν στον συλλογικό τόμο Χρύσα Προκοπάκη (επιμ.), Οι Ακυβέρνητες πολιτείες του Στρατή Τσίρκα και η κριτική 1960-1966, Αθήνα, «Κέδρος», 1980.

Σελίδες σαν την κουβέντα με τον αξιαγάπητο Γαρέλα, που καταλήγει στην εικόνα της γαζίας, έχουν ποιότητα, σπάνια ποιότητα. Και δεν είναι λίγες τέτοιες σελίδες.

Για ποιο λόγο όμως ο συγγραφέας χρειάστηκε να τ' ανακατώσει αυτά με κείνα που χαρακτήρισα πιο πάνω σαν λεπτομέρειες; Δεν ξέρω. Ίσως γιατί πρόθεσή του ήταν να κάμει unanimisme;⁴⁹

Άσχετα όμως από όλες ετούτες τις βιαστικές παρατηρήσεις πάνω σε τούτη ή σε κείνη την πλευρά, δυο βασικές εντυπώσεις μένουν κυρίαρχες όταν τελειώσει η ανάγνωση: Το βιβλίο συναρπάζει τον αναγνώστη και τον κάνει ν' αναπολεί και να στοχάζεται. Το πρώτο απ' αυτά τα αποτελέσματα δεν είναι απαραίτητως χαρακτηριστικό καλής λογοτεχνικής ποιότητας. Το δεύτερο είναι, δίχως άλλο.

Θα σου πω μια παράξενη σκέψη μου. Είσαι έξυπνος, εξαιρετικά έξυπνος άνθρωπος, σε βαθμό που πολλές φορές δε μπορείς – όταν χρειάζεται – να βάλεις σε δεύτερη μοίρα αυτή την ιδιότητά σου για ν' αφήσεις να πάρει την πρώτη θέση, άνετα, δίχως επεμβάσεις, μια πλούσια ψυχική ορμή, η πιο αληθινή πλευρά της εμπειρίας σου (ο Μάνος!), και λογοτεχνικές ικανότητες όχι κοινές. Με το βιβλίο σου αυτό παίρνεις θέση ανάμεσα στους *tourmentés*⁵⁰ της εποχής μας, που η οξύτητα της αντίληψής τους (ο σατανάς) τούς απομακρύνει από κείνη την αφέλεια που αποτελεί στοιχείο της μεγάλης τέχνης.⁵¹

Μα πάλε δεν είμαι σίγουρος. Ίσως εσείς οι *tourmentés*, οι σατανικοί, να εκφράζετε την εποχή μας. Και τί άλλο μπορεί να κάμει η τέχνη από του να εκφράσει την εποχή της;

Χαιρέτα μου την Αντιγόνη και τον Κωστή.

Η Μαρίνα είναι μια χαρά.

Με αγάπη
Γιώργος

49. Η λογοτεχνική τάση του ουνανιμισμού (*unanimisme*) προβλήθηκε στη Γαλλία το 1908 από τον ανθρωπιστή Jules Romains και στηριζόταν στην ψυχολογική έννοια της ομαδικής συνείδησης και της συλλογικής συγκίνησης ή, αλλιώς, στο δόγμα πως «l'écrivain doit exprimer la vie unanime et collective de l'âme des groupes humains et ne peindre l'individu que pris dans ses rapports sociaux».

50. (Δια)ταραγμένους, βασανισμένους, ανήσυχους, εξεζητημένους.

51. Αργότερα, ο Μ. Αυγέρης, κατεξοχήν εκπρόσωπος της συντηρητικής κομμουνιστικής κριτικής, θα παρατηρήσει, προς την ίδια κατεύθυνση του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, ότι «ο κόσμος του Τσίρκα είναι αρνητικός»: *Ελληνική Αριστερά* 7 (Φεβρ. 1964) 49-55 (αναδημ. στον τόμο *Οι Ακυβέρνητες πολιτείες του Στρατή Τσίρκα και η κριτική*, ό.π., σημ. 48, σσ. 79-91, ιδίως σ. 85).

Σημείωση: Δεν γνωρίζουμε αν ο συγγραφέας της *Λέσχης* απάντησε στην επιστολή αυτή· στο αρχείο Πιερίδη δεν σώζεται τέτοιο τεκμήριο. Βέβαια η αλληλογραφία των δύο φίλων συνεχίζεται αυτά τα χρόνια – όπως τουλάχιστον συνάγεται από τον όγκο των επιστολών του Πιερίδη που σώζονται στο αρχείο Τσίρκα.

Πριν από την επιστολή της 2.4.1961 του Πιερίδη προς τον Τσίρκα, είχαν δημοσιευτεί τέσσερα, μάλλον σύντομα, κριτικά σημειώματα για τη *Λέσχη*.⁵² Ας θυμηθούμε εδώ τις πρώτες αυτές αντιδράσεις, παρόλο που δεν είναι σίγουρο αν ο Πιερίδης είχε υπόψη του κάποια από αυτές. Καταρχήν ο Α. Θρύλος ομολογεί ότι δεν μπόρεσε να ολοκληρώσει το βιβλίο: «Όταν δεν επιτύχαμε να πιάσουμε το μύθο, πώς να επιτύχαμε να βγούμε από τον συγκεχυμένο λαβύρινθο;»⁵³ Αντίθετα, οι επόμενοι τρεις κριτικοί (Άριελ [= Γ. Ριζόπουλος;], Α. Φουριώτης και Χρήστος Λεβάντας [= Κυριάκος Δ. Χατζηδάκης]) εμφανίζονται πολύ θετικοί έως επαινετικοί: μιλούν για ανανέωση στη μορφή ή και στο περιεχόμενο, για αριστοτεχνική ανάλυση του ψυχισμού των αφηγηματικών χαρακτήρων, για «φυσική και πολυσύνθετη ροή του μύθου», για «συνθετική και εκφραστική τελειότητα».⁵⁴

Οι επόμενοι ελλαδίτες κριτικοί της *Λέσχης* (Δ. Ραυτόπουλος, Κ. Πορφύρης [= Πορφύρης Κονίδης], Β. Βαρίκας και Παν. Μουλλάς) διατηρούν κατά κανόνα έντονες ή πιο μικρές επιφυλάξεις, παρόλο που αναγνωρίζουν τη σημασία και τις αρετές του μυθιστορήματος, ενώ ο Αλεξανδρινός Μ. Γιαλουράκης το απορρίπτει πλήρως: το χαρακτηρίζει «καθαρά εγκεφαλικό κατασκευάσμα» «δυτικής υφής» και «ιδεολογικώς βλαβερό», και μάλιστα επικρίνει την αθηναϊκή κριτική, και κυρίως τμήμα της αριστερής κριτικής, ως φανερά ασυνεπή, γιατί δεν είχε το θάρρος να αποκηρύξει ένα βιβλίο που δεν την εκφράζει. Ο Δ. Ραυτόπουλος, αν και αναγνωρίζει τη *Λέσχη* ως το πιο ενδιαφέρον και πρωτότυπο μυθιστόρημα του 1960, το χαρακτηρίζει, μάλλον αμφίθυμα, «σπουδαία δοκιμή», «αξιόλογη μελέτη», ένα είδος «λογοτεχνικού κυβισμού». Οι αντιρρήσεις του εντοπίζονται κυρίως στον κατακερματισμένο και μη σαφή μύθο, στην «κοιταγιά» της τεχνικής, στην υπερβολική διανοητικότητα των αφηγηματικών χαρακτήρων, αλλά και στο γεγονός ότι «έχει κάτι από την κούραση του ευρωπαϊκού πνεύματος»· με τη διαφορά όμως ότι η κούραση αυτή «δεν είναι η παρθενική, πρωτεύει δύναμη της δημιουργίας που μας κάνει ν' ανοίγουμε μάτια σ' ένα κόσμο πάντα νέο, σαν πρωτόπλαστο». Ανάλογες επιφυλάξεις-αντιρρήσεις επαναλαμβάνονται και από άλλους εκπροσώπους της ευρύτερης αριστερής κριτικής: Ο Κ. Πορφύρης μιλά για σπασμωδικότητα, τρίκλισμα, αβεβαιότητα. Ο Β. Βαρίκας διαπιστώνει ότι άνθρωποι και γεγονότα της *Λέσχης* φωτίζονται εκ των

52. Η *Λέσχη* φαίνεται ότι κυκλοφόρησε τον Δεκέμβριο του 1960 (όπως δηλώνεται στον κολοφώνα της πρώτης έκδοσης) και όχι τον Ιανουάριο του 1961, όπως αναφέρεται στο εξώφυλλο της ίδιας έκδοσης· αλλιώς δεν εξηγείται το γεγονός ότι οι δύο πρώτες κριτικές που αφορούν τη *Λέσχη* δημοσιεύτηκαν στις 4.1.1961. Πάντως και στην τελευταία επανέκδοση της *Λέσχης* (επιμ. Χρύσα Προκοπάκη, Αθήνα, «Κέδρος», 2005) ως έτος της πρώτης έκδοσης δηλώνεται τόσο το 1961 (στο «αφτί» του εξωφύλλου και στη σ. 4) όσο και το 1960 (σ. 402).

53. Άλκης Θρύλος, *Καινούρια Εποχή* (χειμώνας 1960) 178 (αναδημ. στον τ. Οι Ακυβέρνητες πολιτείες του Στρατή Τσίρκα και η κριτική, ό.π., σημ. 48, σ. 21).

54. Άριελ, εφ. *Ανεξάρτητος Τύπος*, 4.1.1961· Άγγελος Φουριώτης, εφ. *Απογευματινή*, 4.1.1961· Χρήστος Λεβάντας, *Το Αύριο* 10 (Ιαν.-Φεβρ. 1961) 24 (αναδημ. στον τ. Οι Ακυβέρνητες πολιτείες του Στρατή Τσίρκα και η κριτική, ό.π., σημ. 48, σσ. 22-26).

υστέρων, αλλά λείπει ένας συνεκτικός ιστός, ένα «αίνιγμα», που να κρατά τεταμένη την προσοχή του αναγνώστη. Ο ίδιος θεωρεί επίσης αδυναμία τη φροντίδα του συγγραφέα να «αποδείξει» ένα «ορισμένο λογικό σχήμα» με την εφεύρεση «μιας απίθανης λέσχης». Ο Παν. Μουλλάς εκτιμά ότι στην περίπτωση του Τσίρκα το μυθιστόρημα «φαιίνεται πως ισχύει μόνο για το δεύτερο του συνθετικό» («έμμονη αναπαράσταση μιας ορισμένης εποχής κι ενός ορισμένου τόπου»), με αποτέλεσμα ο συγγραφέας να «υποτάσσει στη ρευστή, μοντέρνα τεχνική του μιαν υπάρχουσα, πάγια ύλη». Πάντως, ο Μουλλάς δεν έχει κανένα πρόβλημα να αποδεχτεί τις νεοτερικές τεχνικές του κειμένου. Επίσης, αναγνωρίζει αδιαμφισβήτητες αρετές στο μυθιστόρημα (το χαρακτηρίζει «βιβλίο μεγάλης σημασίας»), αν και διατηρεί επιφυλάξεις για την «προσήλωση του συγγραφέα στην πιστή αναμόχλευση των βιωμάτων του», γεγονός που παρεμποδίζει την «αισθητική των αξιοποίηση». Έτσι, «η αφαιρετική εποπτεία του Τσίρκα αμβλύνεται συχνά, πολλά περιστατικά δεν κερδίζουν προεκτάσεις, άπειρα πρόσωπα συνωστίζονται στις σελίδες της Λέσχης και παρελαύνουν μπροστά μας μόνο για μια γνωριμία τυπική: το μυθιστόρημα παραχωρεί τη θέση του στα προσωπικά απομνημονεύματα».⁵⁵

Σε γενικές γραμμές, η κριτική της εποχής (ή, πιο σωστά, μερίδα της κριτικής), παρόλο που αναγνωρίζει αδιαμφισβήτητες αρετές στη Λέσχη, αντιμετωπίζει με καχυποψία ή/και άρνηση όλους ή πολλούς από τους νεοτερικούς πειραματισμούς του μυθιστορήματος: τον κατακεραματισμό του μύθου, τη διαταραγμένη αφήγηση, τη διανοητικότητα, τις αντιφάσεις και τις μεταπτώσεις των αφηγηματικών προσώπων, κτλ. Ορισμένοι κριτικοί (όπως ο Δ. Ραυτόπουλος), παρόλο που τείνουν να αποδεχτούν το «πειραματικό»/«μοντερνιστικό» αυτό μυθιστόρημα, φαίνονται συχνά να παραμένουν δέσμοι βασικών αρχών του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Η πρόσφατη έρευνα έφερε στο φως και άλλα τεκμήρια που φωτίζουν τη στάση της αριστερής κριτικής απέναντι στη Λέσχη και τις Ακυβέρνητες πολιτείες γενικότερα.⁵⁶ Με αφορμή το δημοσίευμα του Μ. Γιαλουράκη, ο Μιχ. Παπαλέξης απευθύνει εκτενή επιστολή του (από Κάιρο, 15.6.61) σε αριστερούς λογίους, στην οποία σχολιάζει αφοριστικά και ιδεολογικά τη Λέσχη. Στη συνέχεια, καλούνται να τοποθετηθούν τα μέλη του Λογοτεχνικού Τομέα της Διαφώτισης του παράνομου, τότε, Κ.Κ.Ε. που είχε έδρα του το Βουκουρέστι. Με εξαίρεση τη Φούλα Χατζιδάκη, που σχολιάζει μάλλον θετικά το μυθιστόρημα, οι υπόλοιποι είναι αρνητικοί έως καταδικαστικοί: Η Έλλη Αλεξίου και ο Τάκης Αδάμος το χαρακτηρίζουν εγκεφαλικό κατασκευάσμα και αποτυχημένη μίμηση δυτικών μυθιστορημάτων· η Μίρα Δημητρίου το αποκαλεί «πορνογράφημα», επικίνδυνο για τη νεολαία, που διαστρεβλώνει

55. Βλ. αντίστοιχα: Δ. Ραυτόπουλος, *Επιθεώρηση Τέχνης* 76 (Απρ. 1961) 360-362· Κ. Πορφύρης, εφ. *Η Αυγή*, 22.4.1961· Μ. Γιαλουράκης, εφ. *Ταχυδρόμος*, 11.6.1961· Β. Βαρίκας, εφ. *Το Βήμα*, 25.6.1961· Παν. Μουλλάς, *Κριτική* 16 (Ιούλ.-Αύγ. 1961) 157-158 (αναδημοσ. στον τ. *Οι Ακυβέρνητες πολιτείες του Στρατή Τσίρκα και η κριτική*, ό.π., σημ. 48, σσ. 27-41). Για την «κειμενοκεντρική» κριτική του Μουλλά βλ. και τα σχόλια του Μιχ. Γ. Μπακογιάννη, *Το περιοδικό «Κριτική» (1959-1961). Μια δοκιμή ανανέωσης του κριτικού λόγου*, Θεσσαλονίκη, «University Studio Press», 2004, σσ. 214-216.

56. Το αρχειακό αυτό υλικό έχει παρουσιαστεί από τον Γ. Παπαθεοδώρου, «Εν μεγάλη ελληνική αποικία. Η υποδοχή της Λέσχης από την επίσημη αριστερά», *Η Λέξη* 136 (Νοέμβρ.-Δεκ. 1996) 840-861. Στο ίδιο τεύχος (σσ. 823-839) βλ. και την ενδιαφέρουσα συναφή αλληλογραφία Στρ. Τσίρκα και Φούλης Χατζιδάκη, παρουσιασμένη από τον Φ. Η. Ηλιού.

την πραγματικότητα· τέλος, ο Θ. Περίδης, αν και διαφωνεί με την άποψη του Παπαλέξη ότι η *Λέσχη* είναι «αντικομμουνιστικό» και «αντικομματικό» βιβλίο, κρίνει ότι οι «αδυναμίες» του «συνδέονται και με το αδυνάτισμα, την ανυπαρξία σχεδόν δικού μας ιδεολογικού μετώπου στον τομέα της λογοτεχνίας». Επίσης, διαφωνεί με τον «ενθουσιασμό» της Φούλας Χατζιδάκη και χαρακτηρίζει τη *Λέσχη* «αποτυχημένο λογοτεχνικό έργο».⁵⁷

Αλλά και ο Γ. Φ. Περίδης δεσμεύεται σε κάποιο βαθμό από αρχές και αντιλήψεις που παραπέμπουν στην ευρύτερη αριστερή κριτική της εποχής: Δεν αποδέχεται τους νεοτερικούς αφηγηματικούς τρόπους της *Λέσχης*, το απότομο κόψιμο της πρότασης, τα κενά, τις αποσιωπήσεις και τα υπονοούμενα του λόγου, που εμποδίζουν τον «μέσο αναγνώστη» να διαβάσει και να κατανοήσει το βιβλίο (ανάλογη αντίρρηση διατυπώνει και ο Δ. Ραυτόπουλος)· μάλιστα, φτάνει στο σημείο να χαρακτηρίσει με υπερβολικό τρόπο την αφήγηση στο πρώτο μέρος του βιβλίου «σουρρεαλιστική». Πάντως η εύκολη ταύτιση του «σουρρεαλισμού» με κάθε νεοτερικό εκφραστικό στοιχείο, και γενικότερα με τον μοντερνισμό, δεν πρέπει να χρεωθεί αποκλειστικά στον επιστολογράφο ή στην αριστερή λογοτεχνική/καλλιτεχνική κριτική· η πολύ διαδεδομένη αυτή ταύτιση/«ρετσινιά» αποτελεί μια σύγχυση-κοινό κριτικό τόπο, ο οποίος μάλιστα επιβιώνει και πολύ αργότερα. Οι υπόλοιπες αντιρρήσεις του επιστολογράφου είναι κυρίως ιδεολογικής ή ηθικολογικής υφής: α) αντί ο πόλεμος να αναδεικνύεται ως «κοινωνικό φαινόμενο», συνδέεται με σκευωρίες, ερωτικά πάθη και άλλες συμπεριφορές των αφηγηματικών ηρώων· β) ορισμένες συμπεριφορές των προσώπων είναι υπερβολικές ή δεν πείθουν· και γ) στο βιβλίο δεσπόζει το σεξ, πράγμα που το συνδέει με τον Καραγάτση (μια και ακόμα δεν είχε κυκλοφορήσει, π.χ., *Ο Μέγας Ανατολικός κ.ά.* του Α. Εμπειρίκου) και τα επιφυλλιδικά (ογραφικά) μυθιστορήματα (ο χαρακτηρισμός δεν αφορά, πια, μόνο τον τρόπο εμφάνισης του κειμένου, αλλά καταντά να ταυτίζεται με το «λαϊκιστικό» ή και το «χυδαίο»).

Παράλληλα, βέβαια, ο Περίδης αναγνωρίζει ότι η *Λέσχη* σώζεται χάρη στην υψηλή τέχνη του λόγου και έχει σημαντικές αρετές, όπως: α) τη «με άφραστη επιτυχία δοσμένη ψυχολογία του διανοούμενου»· β) την «πλούσια ψυχική ορμή», που εντοπίζεται στο πρόσωπο του Μάνου· γ) «λογοτεχνικές ικανότητες όχι κοινές». Ακόμα και στην ένταξη του Τσίρκα ανάμεσα στους σατανικά «ταραγμένους/βασανισμένους/εξεζητημένους» (*tourmentés*) συγγραφείς της εποχής του, «που η οξύτητα της αντίληψής τους (ο σατανάς) τούς απομακρύνει από κείνη την αφέλεια που αποτελεί στοιχείο της μεγάλης τέχνης», ομολογείται η αμφιβολία του κριτικού: «Μα πάλε δεν είμαι σίγουρος. Ίσως εσείς οι *tourmentés*, οι σατανικοί, να εκφράζετε την εποχή μας. Και τί άλλο μπορεί να κάμει η τέχνη από του να εκφράσει την εποχή της;».

Το δίλημμα που απασχολεί εδώ τον Περίδη («σατανικότητα»/εκζήτηση ή αφέλεια στην τέχνη;) φωτίζει και από άλλη σκοπιά τη στάση του απέναντι στο πρώτο τμήμα του μυθιστορήματος του Τσίρκα: Ο Περίδης φαίνεται ότι επιδιώκει να πραγματώσει στο

57. Στο αρχείο Στρ. Τσίρκα (Ε.Α.Ι.Α.-Μ.Ι.Ε.Τ.) σώζεται ενδιαφέρουσα επιστολή (από 17.3.1961) του Θ. Περίδη προς τον Τσίρκα, στην οποία διατυπώνονται θετικές παρατηρήσεις αλλά και επιφυλάξεις για τη *Λέσχη*, χωρίς όμως διάθεση τόσο αρνητική ή ύφος τόσο αφοριστικό όσο στο παραπάνω κείμενο. Βλ. Λ. Παπαλεοντίου, «Ο Θ. Περίδης κρίνει τη *Λέσχη* του Στρ. Τσίρκα, *Μικροφιλολογικά* 18 (φθινόπωρο 2005) 50-54. Βλ. και Πεγλιβάνος, ό.π. (σημ. 11), σσ. 138-140.

δικό του πεζογραφικό έργο την «αρετή» της «αφέλειας», δηλαδή το φυσικό, απροσποίητο ύφος, τον απλό και καθαρό στα νοήματά του λόγο – και όχι το (σατανικό) «βίτσιο» της τεχνητής, επιτηδευμένης ή σκοτεινής (νεοτερι(στι)κής) γραφής.⁵⁸ Άλλωστε ο ίδιος επιδοκιμάζει επανειλημμένα σε δοκίμιά του την επίτευξη της εκφραστικής απλότητας και «αφέλειας» στα δημοτικά τραγούδια, σε «λαϊκά» κείμενα όπως η συλλογή ανατολικών παραμυθιών *Χίλιες και μια νύχτες*, αλλά και σε συγγραφείς όπως οι Μακρυγιάννης, Swift, Thoreau, Verne, Ντοστογιέφσκι, Τολστόι, Maupassant, Τσέχοφ κ.ά. Θεωρώντας ότι ο Τσίρκας της *Λέσχης* ανήκει στους «βασανισμένους/εξεζητημένους» συγγραφείς, εννοεί ίσως πως συγγενεύει με όσους επιδιώκουν να περάσουν στο έργο τους πιο σκοτεινές ή ωμές όψεις της ζωής, ανήσυχους, ανώμαλους και «καταραμένους» αφηγηματικούς χαρακτήρες (ο επιστολογράφος υπονοεί ενδεχομένως και την παράδοση της «σατανικής» ποίησης του Baudelaire, ίσως μάλιστα και της «τολμηρής» του Καβάφη). Ωστόσο, αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο οι «σατανικοί» συγγραφείς να εκφράζουν πια καλύτερα τη σύγχρονή τους εποχή απ' ό,τι οι «αφελείς» πεζογράφοι (εννοώντας ίσως τους συγγραφείς που προβάλλουν με εκφραστική «αφέλεια» ηθικές αλήθειες και όψεις της ζωής).

Ο Πιερίδης φαίνεται ότι απέφυγε να σχολιάσει τους επόμενους δύο τόμους των *Ακυβέρνητων πολιτειών* (τουλάχιστον δεν σώζονται στα γνωστά αρχεία σχετικές επιστολές), παρόλο που ο συγγραφέας τους δεν ξεχνά τον παλιό του φίλο και του στέλνει με αφιέρωση τόσο την *Αριάγνη* όσο και τη *Νυχτερίδα*.⁵⁹ Ο Πιερίδης περιορίζεται απλώς να πληροφορήσει τον Τσίρκα ότι τους παρέλαβε: «Μόλις έλαβα την *Αριάγνη* σου. Σ' ευχαριστώ πολύ που με θυμήθηκες κι αυτή τη φορά» (22.2.1963). «Σ' ευχαριστούμε, η Αγγελική κι εγώ, για το βιβλίο σου. Το έλαβα χτες και δεν το διάβασα ακόμα. Μετά τις κουβέντες που είχαμε μαζί, το περίμενα με πολύ ενδιαφέρον» (23.11.1965). Προφανώς προηγήθηκε συνάντηση των δύο φίλων στην Αθήνα.

Μερικά χρόνια αργότερα, με αφορμή τη βράβευση της τριλογίας *Ακυβέρνητες πολιτείες* ως του καλύτερου ξενόγλωσσου βιβλίου στη Γαλλία (Φεβρουάριος 1972), ο Πιερίδης σπεύδει να συγχαρεί τον Τσίρκα· δείχνει ότι έχει αναθεωρήσει τη στάση του απέναντι στην τριλογία και παραδέχεται ότι τότε την κατάλαβε καλύτερα: «Εκτός από τη λογοτεχνική τους αξία, τον τελευταίο καιρό κατάλαβα καλύτερα, από προσωπική πείρα, κάποιες πλευρές του περιεχομένου τους. Όμως αυτά ελπίζω να τα πούμε όταν συναντηθούμε κάποτε» (16.2.1972). Δεν είναι ξεκάθαρο τί αφήνει να νοηθεί ο επιστολογράφος με την έκφραση «προσωπική πείρα»· μήπως δική του σύγκριση, σε ενδοκυπριακό επίπεδο, με δογματικούς του Α.Κ.Ε.Λ.; Βέβαια, με την ολοκλήρωση της τριλογίας, και ιδίως ύστερα από τη Δικτατορία του 1967 και τη διάσπαση του Κ.Κ.Ε. το 1968, είναι φανερό ότι η στάση της νεοελληνικής (και μεγάλου μέρους της αριστερής) κριτικής διαφοροποιείται: οι επικυλίξεις και οι αντιρρήσεις που αφορούσαν τον πρώτο τόμο αμβλύνονται σταδιακά, σε πολλούς, και κάποτε αντικαθίστανται από τη θετική αποδο-

58. Για το θέμα της αφέλειας στην ποίηση και γενικά στη λογοτεχνία βλ. ήδη τους πρώτους ευρωπαϊούς ρομαντικούς (π.χ. τη σημαντική, παλιότερη μελέτη του Fr. Schiller *Περί αφελούς και συναισθηματικής ποιήσεως*, μτφρ. Παναγιώτης Κονδύλης, Αθήνα, «Στιγμή», 1985).

59. Οι αφιερώσεις έχουν ως εξής: «Του Γιώργου και της Αγγελικής / με την αγάπη μου / Σ. Τσίρκας / Αλεξ. 20 Φεβρ. 61» (*Η Λέσχη*). «Τιμητική προσφορά / Σ. Τσίρκας [= σφραγίδα] (*Αριάγνη*). Στο Γιώργο Φιλίππου / την Αγγελική και τη Μαρίνα / με όλη μου την αγάπη / Σ. Τσίρκας / 12.XI.65» (*Η Νυχτερίδα*).

χή/υποδοχή και τον έπαινο.⁶⁰ Ωστόσο, στο άρθρο του «Τα νεοελληνικά γράμματα στην Αίγυπτο» ο Πιερίδης, ενώ κατονομάζει τον Στρ. Τσίρκα ως έναν από τους λίγους αιγυπτιώτες συγγραφείς που προσέγγισαν με κατανόηση και απεικόνισαν απροκατάληπτα στο έργο τους τον (ντόπιο) κόσμο της Αιγύπτου, μνημονεύει ως παραδείγματα μόνο την πρώιμη ποιητική συλλογή του Φελλάχοι (1937) και τη νουβέλα του Νουρεντίν Μπόμπα (1957), όχι όμως τις Ακυβέρνητες πολιτείες και ειδικά την Αριάγνη ή τη Νυχτερίδα.⁶¹

Ό,τι και να συμβαίνει, δεν θα ήταν υπερβολή να ειπωθεί ότι η πρώιμη και μοναδική, απ' ό,τι φαίνεται για την ώρα, επιστολική κριτική του Πιερίδη είναι από τις ενδιαφέρουσες και προσεχτικές αναγνώσεις τις Λέσχης. Παρόλο που ο επιστολογράφος αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό ή άρνηση νεότερες όψεις του κειμένου, ή παρόλο που συνεχίζει να δεσμεύεται από αρχές τής τότε αριστερής κριτικής, αναγνωρίζει τη σημασία του βιβλίου και της τέχνης του συγγραφέα και διατυπώνει ευαίσθητες παρατηρήσεις δίπλα στις ενμέρει, και μόνο, βάσιμες επικυλάξεις του για ζητήματα διατύπωσης, πλοκής, ρητορικής και ιδεολογίας του πρώτου μυθιστορήματος του Τσίρκα.

13

Αμμόχωστος, 6.12.1966

Αγαπητέ μου Γιάννη,

Επικροτώ την ουσία του ευχαριστήριου. Όμως, να το ξέρεις, διαχωρίζω τις ευθύνες μου για τη γλώσσα και το στυλ.⁶²

Στη Βιβλιοθήκη μας βρίσκονται όλα τα βιβλία σου εκτός από το *Λυρικό ταξίδι*. Μήπως μπορείς να διαθέσεις κανένα αντίτυπό του;

Δεν ξέρω αν παρακολούθησες την εκπομπή του Ρ.Ι.Κ. στις 2 του μηνός. Τους είχα στείλει τα κείμενα ταχυδρομικώς από την Αθήνα για να τα 'χουν έγκαιρα, εφόσον εγώ δεν ήμουν σίγουρος πότε θα επέστρεφα. Ήρτα τη νύχτα της 1ης και στις 2 άκουσα την εκπομπή. Επροτίμησαν τελικά, στηριζόμενοι πάνω στις κριτικές που έχουσε γραφτεί, να τονίσουν περισσότερο την πεζογραφική πλευρά του έργου σου, τους προβληματισμούς και το καινούργιο που φέρνει στην πεζογραφία. Και μετάδωσαν τα πεζά: Το «Μπεχλιβάνη» και την περικοπή της πορείας από την Αριάγνη.

60. Βλ. Χρύσα Προκοπάκη, «Η κριτική της αριστεράς και η Τριλογία», εισαγωγή στον τ. Οι Ακυβέρνητες πολιτείες του Στρατή Τσίρκα και η κριτική, ό.π. (σημ. 48), σσ. 7-16. Ας σημειωθεί εδώ ότι οι Μάνος Κράλης [= Γεώργιος Μίνωος] και Π. Πετρίτης [= Σπύρος Μυλωνάς] γράφουν για τη βράβευση των Ακυβέρνητων πολιτειών στη Γαλλία σε δύο εφημερίδες της Λευκωσίας (*Η Μάχη*, 16.2.1972, και *Η Χαραυγή*, 17.2.1972, αντίστοιχα), που εκφράζουν αντίπαλα ιδεολογικά στρατόπεδα.

61. *Κυπριακά Χρονικά* 69 (1971) 11-12 (αναδημ. στον τ. Γ. Φ. Πιερίδης, *Στοχασμοί ενός αναγνώστη*, ό.π., σημ. 2, σσ. 17-34).

62. Προφανώς ο Γ. Φ. Πιερίδης απαντά σε ευχαριστήριο γράμμα του Τσίρκα για την παραλαβή της νέας συλλογής διηγημάτων του πρώτου (*Ασάλευτοι καιροί*, 1966).

Βρήκα τον Θεόδωσο⁶³ καλύτερα από ό,τι τον άφησα φεύγοντας για την Αθήνα.

Χαιρετισμούς στην Αντιγόνη και τον Κωστή.

Φιλιά από την Αγγελική και τη Μαρίνα.

Γιώργος

Σημείωση: Με την επιστολή αυτή επιβεβαιώνεται ότι όλα τα βιβλία που είχε εκδώσει ο Τσίρκας ως το 1966 (με μοναδική εξαίρεση την ποιητική συλλογή *Το λυρικό ταξίδι*, 1938) βρίσκονταν στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Αμμοχώστου, τουλάχιστον ως το δίσεκτο καλοκαίρι του 1974. Από τότε δεν γνωρίζουμε τί απέγινε η βιβλιοθήκη αυτή, στην οποία είχε κατατεθεί, από τον ίδιο τον Τσίρκα, και μέρος του αρχείου του Νίκου Νικολαΐδη. Σύμφωνα με ορισμένες προφορικές πληροφορίες (π.χ. της αείμνηστης Νίκης Μαραγκού), αρκετά βιβλία έχουν μεταφερθεί σε βιβλιοθήκη στην κατεχόμενη Κερύνεια.

Στο αρχείο Τσίρκα σώζεται το δακτυλογραφημένο δεκατετρασέλιδο κείμενο της Ευγενίας Παλαιολόγου-Πετρώνδα, που διαβάστηκε σε ραδιοφωνική εκπομπή του κυπριακού ραδιοφώνου (P.I.K., 2.12.1966). Η Πετρώνδα αναφέρθηκε λακωνικά στη μυθιστορηματική τριλογία, χαρακτηρίζοντάς την «το πιο ώριμο από τα έργα του Τσίρκα». Επίσης περιορίστηκε να παραθέσει σχόλια αδήλωτου κριτικού, ενώ το μεγαλύτερο μέρος του κειμένου της καλύπτεται με αποσπάσματα από το διήγημα «Ο μπεχλιβάνης...» και από την *Αριάγνη*.⁶⁴ Στην παραπάνω επιστολή δεν ξεκαθαρίζεται αν τα «κείμενα» που είχε στείλει ο Γ. Φ. Πιερίδης στο κυπριακό ραδιόφωνο ήταν δική του συνεργασία για το έργο του Τσίρκα ή άλλο συναφές υλικό.

Κλείνοντας αυτή τη σύντομη περιδιάβαση σε επιλεγμένες επιστολές από την ευρύτερη αλληλογραφία των Τσίρκα και Γ. Φ. Πιερίδη, θα μπορούσαμε να πούμε ότι μέσα από το αξιολόγο αυτό αρχειακό υλικό φωτίζονται ποικιλότροπα οι φυσιογνωμίες, οι λογοτεχνικές, ιδεολογικές ή άλλες ανησυχίες δύο συγγραφέων με αρκετά κοινές καταβολές και εμπειρίες, οι οποίοι όμως χάραξαν σταδιακά χωριστές λογοτεχνικές πορείες: Και οι δύο έζησαν τα παιδικά και εφηβικά τους χρόνια σε λαϊκές συνοικίες του Καΐρου· και οι δύο αποφοίτησαν από την ελληνική Αμπέτειο Σχολή της ίδιας πόλης. Τους έφεραν πιο κοντά η μύσή τους στην αριστερή ιδεολογία προς τα τέλη της δεκαετί-

63. Η κατάσταση της υγείας του Θ. Πιερίδη, που είχε εγκατασταθεί ξανά στη Λευκωσία, επιδεινώνεται από την απώλεια της συζύγου του Αλεξάνδρας το καλοκαίρι του 1966. Ο ίδιος υποβλήθηκε στη συνέχεια σε χημειοθεραπεία. Πέθανε σε νοσοκομείο της Πράγας στις 23.1.1968. Βλ. Νικολαΐδης, ό.π. (σημ. 33), σσ. 181-182.

64. Για τη στάση της Ε. Πετρώνδα (και άλλων Κυπρίων) απέναντι στο συγγραφικό έργο του Τσίρκα βλ. Α. Παπαλεοντίου, «Επαφές του Στρ. Τσίρκα με τον κύκλο του περιοδικού *Νέα Εποχή*», ό.π. (σημ. 39), σσ. 165-193, ιδίως σσ. 179-182, και «Επαφές του Στρατή Τσίρκα με την Κύπρο», *Κυπριακή Βιβλιοφιλία* 20 (χειμώνας 2011-2012) 8-13, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

ας του 1920, αλλά και η πιο στενή φίλια του Τσίρκα με τον Θ. Περίδη. Και οι δύο μαθήτευσαν στα πρώτα τους βήματα στο λογοτεχνικό έργο του Ν. Νικολαΐδη. Ακολούθως και οι δύο έζησαν για χρόνια στην Άνω Αίγυπτο, όπου εργάστηκαν σε ελληνικές επιχειρήσεις «βαμβακομηχανών» (δηλ. σε εργοστάσια «εκκοκισμού βάμβακος») και γνώρισαν από κοντά τους ντόπιους κατοίκους της υπαίθρου, τους βασανισμένους φελλάχους. Τους ένωσαν όμως και κοινί πολιτικοί αγώνες κατά του φασισμού στα χρόνια του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου, καθώς και η έκδοση του πρώτου πεζογραφήματος του Γ. Φ. Περίδη, το 1945, από τον εκδοτικό οίκο «Ορίζοντες», που ιδρύθηκε από τους Τσίρκα και Θ. Περίδη στην Αλεξάνδρεια. Η έκδοση αυτή πρέπει να σηματοδότησε μια πιο ενεργή πνευματική επικοινωνία ανάμεσά τους.

Οι δύο συνοδοιπόροι, καλά διαβασμένοι και καταρτισμένοι και στη διεθνή λογοτεχνία και λογοτεχνική κίνηση (ιδίως μέσω της γαλλικής γλώσσας),⁶⁵ δεν χαρίζονται ο ένας στον άλλο στις επιστολικές κριτικές τους. Ο καθένας κρίνει και ελέγχει το έργο του άλλου με ειλικρίνεια και σχετική αυστηρότητα, συχνά και με κριτική οξύδερκεια και ευαισθησία, όταν δεν μπαίνουν στη μέση ασφυκτικές επιταγές της αριστερής «ρεαλιστικής» κριτικής (ιδίως από τη μεριά του Περίδη). Και οι δύο γαλουχήθηκαν από κλασικούς πεζογράφους του 19ου αι. και οι δύο προσέβλεπαν σε μια λογοτεχνία με κοινωνικό προσανατολισμό, που να αφουγκράζεται τα προβλήματα της εποχής της, τα βάσανα των απλών ανθρώπων και τους οραματισμούς της σοσιαλιστικής ιδεολογίας και οι δύο ήξεραν ή παρακολουθούσαν μερικά σημαντικά έργα της πεζογραφίας του ευρύτερου μοντερνισμού. Αλλά ο νεότερος Τσίρκας ήταν εκείνος που γοητεύθηκε τελικά από τη νεοτερική τεχνοτροπία και επιδίωξε να μπολιάσει τη γραφή του με διδάγματα του μοντερνισμού. Αυτό το τελευταίο βρήκε αντίθετο τον Γ. Φ. Περίδη, όπως και πολλούς άλλους συγγραφείς της Αριστεράς, ιδίως όταν το πάντρεμα μοντερνισμού και ρεαλισμού πραγματώθηκε με τόλμη στις *Ακυβέρνητες πολιτείες* και ειδικά στην πιο «πειραματική» *Λέσχη*.

Ενδεχομένως ο Γ. Φ. Περίδης να μην είχε τις συγγραφικές φιλοδοξίες του Τσίρκα, τις πλατιές συλλήψεις, την οξεία ή «σατανική» ματιά στη ζωή και τον άνθρωπο, τη δεξιότητα ή την έμφαση στην ψυχολογική ανατομία χαρακτήρων, τον χειρισμό σύνθετων και ενδοσκοπικών αφηγηματικών τεχνικών και το «αστραφτερό» ύφος. Ός τα πιο όψιμα έργα του παρέμεινε

65. Ίσως ταιριάζει να αναφερθεί εδώ ότι ο Περίδης γνώριζε από τη δεκαετία του 1970 (άρα, πολύ νωρίς για τα ελληνικά δεδομένα) τις όψιμα μεταφερμένες, μέσω της αγγλοσαξονικής κυρίως βιβλιογραφίας, απόψεις του Ρώσου Μ. Μ. Μπαχτίν (1895-1975) για το «πολυφωνικό μυθιστόρημα» του Ντοστογιέφσκι κτλ., με βάση την πρώτη γαλλική έκδοση του βιβλίου του (1970). Βλ. Περίδης, *Τέσσερα θέματα λόγου*, ό.π. (σημ. 2), σσ. 37-38.

προσηλωμένος σε μια νηφάλια και χαμηλόφωνη, κάποτε και «επίπεδη» ρεαλιστική γραφή, με στέρεη, πάντως, δομή και καθαρά νοήματα, έστω και αν μπόλιαζε συχνά το γράψιμό του με λυρικούς, ποιητικούς τόνους ή με κριτικές αιχμές. Βέβαια, μπορεί να ήταν αφοσιωμένος στη γραμμή του κριτικού ρεαλισμού, αλλά διαχώρισε από αρκετά νωρίς τη θέση του από τους δογματικότερους λογίους της Αριστεράς και έμεινε μακριά από κομματικά ή άλλα αξιώματα. Καλλιέργησε κατεξοχήν το διήγημα: έγραψε αξιολογικά διηγήματα, ιδίως στη λεγόμενη «Τετραλογία των καιρών», μερικά από τα οποία δεν υστερούν καθόλου σε σχέση με τα διηγήματα του Τσίρκα. Ο τελευταίος όμως ήταν εκείνος που έκανε το μεγάλο άλμα, από την αξεπέραστη μυθιστορηματική τριλογία του κ.ε.

Η αλληλογραφία των δύο συνοδοιπόρων και φίλων κουβαλά το άρωμα, το στίγμα και το ήθος μιας άλλης εποχής, αρκετά μακρινής και πολύ διαφορετικής από τους δικούς μας καιρούς. Πολλές φορές αποκαλύπτει τα παρασκήνια και άγνωστες διεργασίες που συνέβαλαν στην εξέλιξη της δουλειάς τους ή μας μπάζει στο λογοτεχνικό εργαστήρι των συγγραφέων και μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε αγώνες, ενθουσιασμούς και απογοητεύσεις από την πάλη τους με τη συγγραφή. Ταιριάζει να κλείσουμε την παρουσίαση αυτή με μερικά χωρία από τις πολύ ενδιαφέρουσες *Μνήμες και ιστορίες από την Αίγυπτο* του Γ. Φ. Περίδη (Θεσσαλονίκη, «Τα Τετράδια του Ρήγα», 1988), στις οποίες διαγράφονται με αδρές γραμμές ο κόσμος του αιγυπτιακού ελληνισμού, οι ιδεολογικές, λογοτεχνικές και άλλες αναζητήσεις της παρέας των Περίδηδων και του Τσίρκα αλλά και η σχέση απόστασης ή μη εξοικείωσης του παροικιακού ελληνισμού με τους ντόπιους κατοίκους της Αιγύπτου και, γενικότερα, τον νεότερο αραβικό πολιτισμό (σσ. 83, 99-100, 101):

[1928, μύηση στην αριστερή ιδεολογία:] *Μερικοί είχανε κιόλας κατασταλαγμένη επαναστατικότητα κι οργανωμένη δράση μέσα στην παροικιακή νεολαία. Άλλοι βρισκόντουσαν στο στάδιο των ανησυχιών και των αναζητήσεων. Εγώ ανήκα σ' αυτή τη δεύτερη κατηγορία. | Θυμάμαι τον αδερφό μου Θοδόση, το Γιάννη Χατζηανδρέα (που πήρε αργότερα το φιλολογικό ψευδώνυμο Στρατής Τσίρκας), τον Οδυσσέα Καραγιάννη, το Λάμπη Ράππα, το Νικόλα Τσαραβόπουλο, το Γιάννη Κρητικό και τον αδερφό του Μίλτο, το Γιάννη Μούγκρο, το Γιώργο Δήμου, τον Παύλο Φραγκόπουλο. | Συναντιόμασταν συχνά, τα βραδινά, στο μαγαζί του Σακελλάρη Γιαννακάκη. Όχι προσχεδιασμένα, ούτε όλοι μαζί, ούτε πάντα οι ίδιοι, παρά μόνο συμπτωματικά, εκείνοι από μας που τύχαινε να περάσουν απ' εκεί, όπως συνηθίζαμε. [...]*

Ο Θοδόσης κι εγώ βρισκόμασταν, όπως ανάφερα, στον κύκλο των προοδευτικών νέων, αλλά και σ' έναν άλλο, πιο στενό κύκλο με λογοτεχνικά ενδιαφέροντα: Ο Γιάννης Χατζηανδρέας, ο Σταύρος Καρακάσης, ο Γιάννης Μούγκρος, ο Αχιλλέας Αιμιλιανίδης, ο Γιώργος Δήμου, που το ενδιαφέρον του ήταν η ζωγραφική. | Πη-

γαίναμε συχνά, πότε ένας μόνος του, πότε δυο και τρεις συντροφιά, στο φτωχικό αλλά καλαίσθητα συγυρισμένο σπίτι του Νίκου Νικολαΐδη. | Μας εγοήτευε η καλλιτεχνική προσωπικότητά του, ο ασκητικός τρόπος που ζούσε για να μπορεί ν' αφοσιωθεί απερίσπαστος στην τέχνη, η ψυχική παιδικότητά του και, φυσικά, το λογοτεχνικό του έργο. [...]

Διαβάζαμε τους έλληνες λογοτέχνες μα και τους ξένους μεγάλους, όσους μεταφράζονταν στα ελληνικά, ιδιαίτερα τους ρώσους πεζογράφους, που μεσουρανούσαν τότε στην παγκόσμια λογοτεχνία. Τους Γάλλους τούς διαβάζαμε στο πρωτότυπο. | Για τη λογοτεχνία των Αράβων δεν είχαμε ιδέα. Τα στοιχειώδη αραβικά που μας διδάξανε στο σχολείο δεν ήταν αρκετά για να μας μπάσουν ή να μας κάνουνε να ενδιαφερθούμε για την πλούσια λογοτεχνία αυτής της γλώσσας. Σα να μη ζούσαμε σε χώρα αραβική. [...].⁶⁶

Λευκωσία

ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΠΑΠΑΛΕΟΝΤΙΟΥ

66. Οφείλω να ευχαριστήσω και από τη θέση αυτή το Ε.Λ.Ι.Α.-Μ.Ι.Ε.Τ. και την κυρία Μαρίνα Περίδου-Χατζηκακού, που μου παραχώρησαν το αρχαικό υλικό που παρουσιάζεται εδώ και μου έδωσαν την έγκρισή τους για τη δημοσίευσή του. Η αείμνηστη Αντιγόνη Κερασώτη-Χατζηανδρέα [Τσίρκα] μου είχε δώσει πριν από χρόνια την έγκρισή της να χρησιμοποιήσω υλικό από το αρχείο Τσίρκα. Ευχαριστώ και τον ομότιμο καθηγητή Γιώργο Κεχαγιόγλου που είχε την καλοσύνη να προτείνει βελτιώσεις στο κείμενό μου.

ΣΥΜΜΙΚΤΑ

ΤΡΙΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ

Η Κύπρος, αναφέρει ο Στράβων, «κατ' αρετήν ουδεμιάς των νήσων λείπεται». Πράγματι, εκτός από την πνευματική της παραγωγή η Κύπρος ήταν, στην αρχαιότητα, πλούσια σε υλικά αγαθά. Παρήγε λάδι, που είχε ποικίλες χρήσεις, κρασί, σιτηρά και άλλα αγαθά. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Στράβωνα (14.6.5) και του Αμμιανού Μαρκελλίνου (14.8.14), η Κύπρος ήταν καλυμμένη από δάση, η ξυλεία των οποίων χρησιμοποιούνταν είτε για την κατασκευή πλοίων είτε για την τήξη των μετάλλων στα πλούσια κοιτάσματα του νησιού. Από τα μέταλλα αυτά το πιο άφθονο και το πιο γνωστό σε όλη την ιστορία της Κύπρου είναι ο χαλκός. Σύμφωνα με τους Γ. Κωνσταντίνου - Ι. Παναγίδη: «Το οφιολιθικό σύμπλεγμα του Τροόδου συγκαταλέγεται μεταξύ των πέντε πλουσιότερων περιοχών του κόσμου σε χαλκό, ανά μονάδα επιφάνειας, έχει το μεγαλύτερο κοιτάσμα χρυσοτιλικού αμιάντου στην Ευρώπη και πλούσια κοιτάσματα χρωμίτη, έχει επίσης μεγάλα κοιτάσματα φυσικών ορυκτών χρωμάτων και εκτεταμένα κοιτάσματα πεντονιτών. Η εκμετάλλευση των ορυκτών πόρων του Τροόδου, κυρίως του χαλκού, στους αρχαίους και νεότερους χρόνους συντέλεσε τα μέγιστα στην ιστορική και πολιτιστική εξέλιξη της Κύπρου».¹

Το Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ' αποφάσισε πριν από πολλά χρόνια την έκδοση μιας πολύτομης *Ιστορίας της Κύπρου*, της οποίας ο Α' τόμος εκδόθηκε βέβαια το 1997, αλλά το έργο δεν έχει ακόμα συμπληρωθεί (με την έκδοση του 7ου τόμου που θα αφορά την περίοδο της βρετανικής κυριαρχίας). Υπεύθυνος για την έκδοση του έργου ήταν ο αείμνηστος Θ. Παπαδόπουλλος, ο οποίος έγραφε τα εισαγωγικά κείμενα που αναφέρονταν κυρίως σε ανθρωπολογικά και γεωγραφικά συμφραζόμενα. Η ύλη της *Ιστορίας* αυτής κατανεμήθηκε σε διάφορους, κατά το πλείστον ξένους, συγγραφείς, οι οποίοι ήταν ειδικοί για την κάθε περίοδο. Εκείνο που περιέπεσε, πάντως, στην αντίληψή μου είναι ότι η *Ιστορία* αυτή είναι τελείως αποπολιτικοποιημένη και δεν πραγματεύεται σημαντικές πολιτικές πτυχές της κυπρι-

1. *Κύπρος και γεωλογία. Επιστήμη - Περιβάλλον - Πολιτισμός*, Λευκωσία, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου, 2013, σ. 349.

ακής ιστορίας. Έτσι, για την πρωτοϊστορική εποχή ούτε για τον χαλκό ούτε για τον σίδηρο ούτε για τον αποικισμό της Κύπρου από τους Μυκηναίους γίνεται η δέουσα πραγμάτευση. Γι' αυτό, στη σύντομη αυτή εργασία θα ασχοληθώ συνοπτικά με τα τρία αυτά θέματα, καθώς ένα τέτοιο πολύτομο σύγγραμμα, για το οποίο ξοδεύτηκαν ασφαλώς πολλά χρήματα, θα είναι πολύ δύσκολο να επαναληφθεί, και επομένως θα παραμείνει ελλιπής και κατά τόπους σφαλερή και η πληροφόρηση των αναγνωστών του.

1. Για τον χαλκό είναι γνωστό ότι νωρίς οι Κύπριοι, ήδη προς τα τέλη της 3ης χιλιετίας π.Χ. άρχισαν την εκμετάλλευσή του, πιθανόν αρχικά με μεταλλωρύχους που ήλθαν από την Ταρσό. Πιο συστηματική έγινε η εκμετάλλευση από τον 19ο-18ο αι. κ.ε., οπότε μάλιστα, με τη χρήση εντόπιου κασσίτερου, παραγόταν μπρούντζος (bronze), ο οποίος, εκτός των άλλων πλεονεκτημάτων, παρουσίαζε και μεγαλύτερη αντοχή. Στις πηγές το κρατέρωμα αυτό αναφέρεται ενίοτε ως ορείχαλκος (brass), για την παραγωγή του οποίου οι ειδικοί παραπέμπουν συνήθως στην Ελληνιστική εποχή, αν και ένα είδος μπρούντζου αναφέρεται ήδη τόσο στον Όμηρο όσο και στους λυρικούς ποιητές (6ος αι.). Όπως επίσης είναι γνωστό, η εξαγωγή στο εξωτερικό του κυπριακού χαλκού, συγκεκριμένα από τον 14ο-13ο αι. κ.ε. (εποχή της μεγάλης εκμετάλλευσής του), γινόταν με τη μορφή τάλαντων. Ο χαλκός δηλαδή έπαιρνε το σχήμα βοϊδοτόμαρου (πρόκειται για τα λεγόμενα copper ox-hide ingots) και με τη μορφή αυτή εξαγόταν, εκτός από τις χώρες της Ασίας και την Αίγυπτο, και σε όλες τις χώρες της Μεσογείου.

Η κυπριακή προέλευση του χαλκού σε τάλαντα πιστοποιείται σήμερα από την ανάλυση της σύνθεσης του μετάλλου. Τέτοια τάλαντα υπήρχαν στο πλοίο που βυθίστηκε στο ακρωτήριο Χελιδωνία (Gelidonya) της ΝΑ. Μικράς Ασίας γύρω στα 1250 π.Χ. Ο «ενάλιος» ανασκαφέας George F. Bass ενός άλλου ναυαγίου του 14ου-13ου αι. στο ακρωτήριο Uluburun της Ν. Μικράς Ασίας ανατολικά του Καş και του Καστελ(λ)όριζου δήλωνε στα 1993: «I am certain that the Ulu Burun ship was on a royal voyage for the king of Alashia», και επομένως ο χαλκός που μετέφερε ήταν κυπριακός.² Η μετάλλευση του χαλκού στην Κύπρο συνεχίστηκε, και οι Ρωμαίοι που έπαιρναν τον χαλκό τους από την Κύπρο παρετυμολόγησαν το όνομα της Κύπρου από το ουσ. *cuprum* με το οποίο δήλωναν τον χαλκό. Ακόμη και μέχρι τη Βυζαντινή εποχή συνεχίστηκε η εξόρυξη του χαλκού, όπως και κατά τους νεότερους χρόνους επί βρετανοκρατίας, μέχρι και το 1974, οπότε διεκόπη η

2. Βλ. και G. F. Bass, «Gelidonya. Ulu Burun», *Dictionnaire de la civilisation phénicienne et punique*, Bruxelles, Brepols, 1992, σσ. 186-187, 483-484, και, για τα υπόλοιπα δημοσιεύματα του ίδιου μελετητή: <http://www.archeophile.com/rw-bibliographie-bass.htm>

εξόρυξή του εξαιτίας της τουρκικής εισβολής, αφού το κυριότερο σύγχρονο μεταλλείο χαλκού, το Μαυροβούνι στην ευρύτερη περιοχή της Σκουριώτισσας, βρίσκεται στα Κατεχόμενα. Όσο για όλα τα άλλα αρχαία ορυχεία χαλκού, αυτά θεωρούνται από τους αρχαιολόγους ως εξαντλημένα.³ Αυτό μόνο χονδρικά είναι αληθές, γιατί μέχρι πρόσφατα, εκτός από το Μαυροβούνι, λειτουργούσαν και άλλα μικρά μεταλλεία χαλκού και χρυσού.

2. Ένα άλλο αξιοσημείωτο γεγονός της κυπριακής ιστορίας είναι ότι ήδη από τον 12ο αιώνα οι Κύπριοι τεχνίτες κατάφεραν να παραγάγουν σίδηρο από χαλκοπυρίτη. Και όχι μόνον παρήγαν σίδηρο, αλλά προχώρησαν με τη μέθοδο της σφυρηλάτησής του και στη δημιουργία χάλυβα. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του A. M. Snodgrass: «Αυτό το αξιοσημείωτο επίτευγμα (μια περίοδος εντελώς εντατικού πειραματισμού με την επεξεργασία του σιδήρου), που δεν ταιριάζει ακριβώς αλλού στον αρχαίο κόσμο, μπορεί να τεκμηριωθεί σε κάθε στάδιο της διαδικασίας, υποδηλώνοντας ότι το κρίσιμο βήμα της μετατροπής σε απόθεμα μιας κοινότητας στο νέο μέταλλο πάρθηκε αρχικά στην Κύπρο»,⁴ και του J. D. Muhly: «Η Κύπρος επί του παρόντος προσφέρει την καλύτερα τεκμηριωμένη μαρτυρία που διαθέτουμε για την ανάπτυξη της τεχνολογίας του σιδήρου τον 12ο και 11ο αιώνα π.Χ. [...] παρά τις άφθονες αρχαιολογικές μαρτυρίες είναι ακόμα αδύνατο να εξηγήσουμε γιατί η τεχνολογία του σιδήρου αναπτύχθηκε τόσο γρήγορα στην Κύπρο ή ποιο μπορεί να υπήρξε το υπόβαθρο αυτής της τεχνολογίας».⁵

Επί μακρόν οι αρχαιολόγοι πίστευαν ότι η τεχνογνωσία παραγωγής του σιδήρου, που θα προέκυψε αρχικά τυχαία, όπως οι περισσότερες ανακαλύψεις, μεταδόθηκε από την Κύπρο στις γύρω περιοχές και στο Αιγαίο. Τα πρώτα σιδερένια μαχαίρια και ξίφη που εμφανίζονται, π.χ., στην Ελλάδα (Κνωσός, Κεραμεικός, Περατή, Λευκαντί) και άλλα ανάλογα σιδηρά ευρήματα πιστεύεται ότι προήλθαν από την Κύπρο, στην οποία ήδη από τον 12ο αι. έχουμε το γνωστό σιδερένιο ξίφος του Ιδαλίου. Διατυπώθηκε μάλιστα και η σκέψη ότι η τεχνολογία αυτή του σιδήρου μεταφέρθηκε από την Κύπρο στην Ελλάδα από Μυκηναίους, οι οποίοι επέστρεψαν από την Κύπρο στο Αιγαίο. Σή-

3. Για την ανάπτυξη της μεταλλουργίας του χαλκού στην Κύπρο στο τέλος της εποχής του χαλκού (13ος αι. π.Χ.) βλ. το άρθρο του J. D. Muhly στον τ. N. H. Gale (επιμ.), *Bronze Age Trade in the Mediterranean*, Jonsered 1991, σσ. 180-196.

4. A. M. Snodgrass, «Iron and Early Metallurgy in the Mediterranean», στον τ. T. A. Wertime - J. D. Muhly (επιμ.), *The Coming of the Age of Iron*, New Haven, Conn - London 1980, σσ. 335-374, ιδίως κεφ. 10, σ. 341.

5. J. D. Muhly, βιβλιοκρισία του βιβλίου «Paula M. McNutt, *The Forging of Israel. Iron Technology, Symbolism and Tradition in Ancient Society*», *Journal of the American Oriental Society* 112.4 (1992) 696-702, ιδίως σ. 700.

μερα όμως μερικοί αρχαιολόγοι αμφιβάλλουν για τη σημασία της τεχνολογίας αυτής της Κύπρου στην παραγωγή σιδήρου από χαλκό και τη διάδοσή της στις γύρω περιοχές. Ο ίδιος ο J. D. Muhly⁶ διαφεύδει ότι οι Χετταίοι είχαν, όπως υποτίθεται, το μονοπώλιο του σιδήρου και υποστηρίζει ότι οι Φιλισταίοι απλώς ήξεραν να επεξεργάζονται τον σίδηρο, ενώ οι πρώτοι που είχαν πρόσβαση στο μέταλλο αυτό ήταν οι Γεωργιανοί κάτοικοι του αρχαίου βασιλείου της Κολχίδας, για τους οποίους Γεωργιανοί αρχαιολόγοι πιστεύουν ότι γνώριζαν την τήξη του σιδήρου και την εφάρμοζαν γύρω στα 1500. Αν, όπως υποστηρίζεται, οι χρονολογίες αυτές επιβεβαιωθούν, θα ανατρέψουν εντελώς τις γνώσεις μας για την αρχή της μεταλλουργίας του σιδήρου στην αρχαιότητα. Τη γνώμη ωστόσο για την πρωιμότερη γνώση της τεχνολογίας σχετικά με τον σίδηρο από τους Γεωργιανούς δεν φαίνεται να τη συμμερίζονται άλλοι ερευνητές, όπως, π.χ., ο S. L. Dudareu,⁷ αντίθετα με τη L. Khatchadourian,⁸ η οποία υποστηρίζει ότι ο σίδηρος ήταν γνωστός στον νότιο Καύκασο από τον 15ο αι. Εξάλλου ως παλαιότερο δείγμα της μεταλλουργίας σιδήρου από την Ευρώπη αναφέρεται τώρα ένα μαχαίρι από τη Σλοβακία που χρονολογείται στον 17ο αι., πιθανόν από υλικό σιδηρομετεωρίτη.

Από μια αναψηλάφηση της καινούργιας βιβλιογραφίας για το θέμα της εμφάνισης και της εξάπλωσης του σιδήρου, προκύπτει ότι αυτή παρουσιάζει εικόνα κινούμενης άμμου. Το σχετικό άρθρο στην εγκυκλοπαίδεια *New Pauly* 6 (2005) 939-940 αναφέρεται στην Ελλάδα γενικά, χωρίς να κάνει ιδιαίτερη αναφορά στην Κύπρο για το τελευταίο τμήμα του 11ου αι. έως την εποχή της εμφάνισης της τεχνολογίας του σιδήρου. Για την Ανατολή αναφέρει ότι περίπου 35 σιδηρά αντικείμενα είναι γνωστά από την περίοδο πριν από τον 12ο αι. και ότι από το 1200 περίπου αρχίζει μια ταχεία διάδοση της τεχνολογίας του σιδήρου στην Εγγύς Ανατολή και την Α. Μεσόγειο. Δεν αποδέχεται ότι οι Χετταίοι και οι Φιλισταίοι διέδωσαν την τεχνολογία του σιδήρου, αλλά δέχεται ότι η τεχνολογία αυτή διαδόθηκε τον 12ο αι. από την Παλαιστίνη μέχρι και την Αφρική. Στην Κύπρο και την κεντρική Μεσόγειο αναγνωρίζει μια ανεξάρτητη παραγωγή και επεξεργασία του νέου μετάλλου.

Εξάλλου ο H. A. Veldhuijzen, στο αφιέρωμα στον J. D. Muhly,⁹ υποστη-

6. CANE 3 (1995) 1516-1518.

7. «The Mastering of Iron-Working by the Peoples of the Southern Caucasus in the Early Iron Age», *Ancient West & East* 3.1 (2004) 1-19.

8. «The Iron Age in Eastern Anatolia», στον τ. S. R. Steadman - G. McMahon (επιμ.), *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia (10.000 - 323 B.C.E.)*, Oxford 2011, σσ. 464-499, ιδίως σσ. 477-480.

9. H. A. Veldhuijzen, «Just a few rusty bits: the innovation of iron in the Eastern Mediterranean in the 2nd and 1st millennia BC», στον τόμο V. Kassianidou - G. Papasavvas (επιμ.) *Eastern Mediterranean Metallurgy and Metalwork in the Second Millennium BC. A Conference in Honour of James D. Muhly*, Nicosia, 10th-11th October 2009, Oxford - Oakville 2012, σσ. 237-250, ιδίως σ. 240 κ.ε.

ρίζει ότι οι Χετταίοι και οι Φιλισταίοι δεν είχαν το μονοπώλιο γνώσης της κατεργασίας του μετάλλου, αλλά ίσως να ασκούσαν κάποιον έλεγχο στην προμήθεια/παραγωγή ή στο εμπόριο του σιδήρου. Πιστεύει επίσης ότι οι τοπικές βιομηχανίες χρησιμοποίησαν τις μικρές ποσότητες σιδήρου που είχαν στη διάθεσή τους, χωρίς να λείπει και η παραγωγή σιδήρου σε αστικά κέντρα, όπου η παραγωγή ήταν κοντά στον καταναλωτή. Τελειώνει όμως χωρίς να αναφερθεί στο πού αρχικά παρήχθη σίδηρος με τη νέα τεχνολογία. Αρκείται να υποθέσει ότι μετά την πτώση των μεγάλων αυτοκρατοριών η παραγωγή του σιδήρου μεταφέρεται από τα αστικά κέντρα σε μικρότερα, ανεξάρτητα κέντρα που λειτουργούν στο πλαίσιο της ευρύτερης τοπικής οικονομίας και κοινωνικής δραστηριότητας.

3. Το τρίτο σημείο στο οποίο θα αναφερθώ σχετίζεται με τον αποικισμό της Κύπρου από τους Αχαιούς (13ος έως 11ος αι.). Για μεγάλο χρονικό διάστημα πιστευόταν γενικά ότι οι Αχαιοί αποίκισαν την Κύπρο μετά τον Τρωικό πόλεμο και την καταστροφή των μυκηναϊκών πόλεων στην ηπειρωτική Ελλάδα. Έτσι π.χ. ο Sir G. Hill αποδεχόταν το 1940¹⁰ τις μεταγενέστερες πληροφορίες των Ελλήνων ιστοριογράφων σχετικά με τον αποικισμό της Κύπρου από Μυκηναίους. Το ίδιο ο E. Gjerstad, η M. Ιακώβου, κ.ά.¹¹ Η αρχαιολογική σκαπάνη εξάλλου έχει σήμερα επαληθεύσει, σε γενικές γραμμές, αρκετές περιπτώσεις αποικισμού της Κύπρου από τους Μυκηναίους, όπως περίπου αναφέρονται από τους ιδρυτικούς μύθους (Σαλαμίνα ή Έγκωμη, Πύλα, Κούριο, Παλαίπαφος, Λάπηθος). Φαίνεται ωστόσο πως χρειάστηκε ολόκληρος αιώνας για να εμπεδώσουν τη θέση τους στην Κύπρο οι νέοι άποικοι, και η αλλαγή που επήλθε μαρτυρείται και από άλλες πολιτισμικές ενδείξεις, π.χ. από τα ταφικά μνημεία, την αθρόα παραγωγή μυκηναϊκής κεραμικής στην Κύπρο, το νέο αρχιτεκτονικό ύφος με λαξευτή τοιχοποιία, τα νέα όπλα, την εμφάνιση νέων χώρων λατρείας κτλ.¹²

Δυστυχώς σήμερα στη σύγχρονη βιβλιογραφία υπάρχει πλήρης σύγχυση/συσκότιση για το τί ακριβώς συνέβη στην Κύπρο κατά τον 13ο αι. και εξής έως τον 11ο αι. Στην περίοδο αυτή έχουμε την εμφάνιση των “Λαών της Θάλασσας”, που ήδη από το 1250 αναστάτωσαν την Α. Μεσόγειο, κατέστρεψαν μερικές πόλεις της Κύπρου, και μερικοί από αυτούς εγκατα-

10. *A History of Cyprus*, Cambridge 1940, τ. 1, σσ. 82-94.

11. E. Gjerstad, «The Colonization of Cyprus in Greek Legend», *Opuscula Archaeologica* 3 (1944) 107-123. M. Iacovou, «The Greek Exodus to Cyprus. The Antiquity of Hellenism», *MHR* 14.2 (1999) 1-28.

12. Βλ. V. Karageorghis (επιμ.), *Cyprus in the 11th Century B.C. Proceedings of the International Symposium*, Nicosia 1994, σσ. 1-9, ιδίως σσ. 3-4, και του ίδιου «Cyprus at the End of the Bronze Age Again», *Pasiphae* 7 (2013) 125-132.

στάθηκαν στην Παλαιστίνη, οι γνωστοί ως Φιλισταίοι, και επιτέθηκαν ακόμα και στην Αίγυπτο. Όπως είναι γνωστό, δεν έχει ακόμα διακριβωθεί ποιοι ήταν οι λαοί αυτοί. Πιστεύεται γενικά ότι ήταν «μυκηνοποιημένα» στοιχεία από το Αιγαίο, την κεντρική Μεσόγειο, τη ΝΔ. Μικρά Ασία και τη συροπαλαιστινιακή ακτή της Α. Μεσογείου. Την αναστάτωση και τις καταστροφές των «Λαών της Θάλασσας» φαίνεται να τις ακολούθησε ο κύριος αποικισμός των Μυκηναίων στην Κύπρο, οι οποίοι με επανειλημμένες αποβάσεις εγκαθίσταντο είτε σε οικισμούς που είχαν ιδρύσει προσηγηθέντες Μυκηναίοι άποικοι είτε και σε ήδη ιδρυμένες πόλεις, κάποτε ειρηνικά, κάποτε όχι, αν κρίνει κανείς από το γεγονός ότι μερικές πόλεις καταστράφηκαν. Ατυχώς, με τα γεγονότα αυτά έχουν ασχοληθεί κατά το πλείστον μόνον αρχαιολόγοι, με ποικίλες απόψεις και συμπεράσματα. Χρειάζεται όμως να ασχοληθούν σοβαρά με αυτά και ιστορικοί, για να ξεδιαλύνουν το σύνθετο αυτό ιστορικό πρόβλημα: αν δηλαδή η Κύπρος εξελληνίσθηκε από Μυκηναίους μετά τα γεγονότα που προκάλεσαν οι «Λαοί της Θάλασσας», ή αν αποικίστηκε από ένα συνονθύλευμα «μυκηνοποιημένων» λαών, όπως διατείνονται μερικοί αρχαιολόγοι. Δυστυχώς για το κατόντημα αυτό φτάνει και παλιότεροι ερευνητές όπως ο E. Gjerstad,¹³ ο οποίος γράφει «if one inquires from which direction the colonists came, the highly developed ivory carving points to Asia Minor and some foreign vases found in Lapithos [...] seem also to point to the same direction» και καταλήγει στο ότι «the island was colonized by Greek colonists, who probably came over Asia Minor», ενώ σε άλλο άρθρο του¹⁴ αποδέχεται μεν τις περισσότερες πληροφορίες των μεταγενέστερων γραπτών πηγών, υποστηρίζει όμως ότι ο πρώτος από τους δύο αποικισμούς δεν μπορεί να ήταν έργο Αχαιών.

Έτσι η Αυστριακή αρχαιολόγος S. Deger-Jalkotzy, αντεπιστέλλον μέλος της Ακαδημίας Αθηνών, σε άρθρο της του 1994¹⁵ δεν πιστεύει ότι οι άποικοι που έφθασαν στη νήσο κατά το μεταβατικό στάδιο από τη λεγόμενη περίοδο Late Cypriot II C έως τη IIIA ήταν εκείνοι που εισήγαγαν την ελληνική γλώσσα στην Κύπρο. Μάλλον ήταν, όπως υποστηρίζει, μικτός πληθυσμός «of a general Aegean background with a good Minoan admix [...] I agree with J. Muhly and with the view of recently put forward by V. Karageorghis that these new comers had a lot to do with the ethnogenesis of the ominous “Sea

13. E. Gjerstad, *Studies on Prehistoric Cyprus*, Uppsala 1926, σσ. 328-329.

14. E. Gjerstad, «The Colonization of Cyprus in Greek Legend», *Opuscula Archaeologica* 3 (1944) 107-123.

15. «The Post Palatial Period of Greece: An Aegean Prelude to the 11th Century B.C. in Cyprus», στον τ. V. Karageorghis (επιμ.), ό.π. (σημ. 18), σσ. 11-29.

Peoples” (Muhly 1984, Karageorghis 1990)». ¹⁶ Στη συνέχεια η ίδια ισχυρίζεται ότι οι Μυκηναίοι που έφυγαν από την ηπειρωτική Ελλάδα μετά την καταστροφή των μυκηναϊκών κέντρων «they only reached as far as the Cyclades (Phylakopi, Koukounaries, Keos) and possibly Rhodes». Μόνο στο τέλος του άρθρου της παραδέχεται την άφιξη Ελλήνων, απλώς μεταθέτοντας την ημερομηνία άφιξης των αποίκων αυτών «some time between the end of LH III C Middle and the latest stages of Mycenaean development. In other words, the establishment of Cypriot speaking Greeks in Cyprus seems to have taken place the eve, or even the dawn, of the 11th century B.C.».

H N. H. Demand ¹⁷ δέχεται για τον αποικισμό αυτόν «an influx of Aegeans/ Mycenaean into Cyprus», αλλά «not, however, in the organized form that the term “colonization” implies». Αν θέλουμε να ακριβολογήσουμε, η μαζική άφιξη στην Κύπρο πληθυσμού από τη μυκηναϊκή Ελλάδα ασφαλώς και δεν είχε τα τυπικά χαρακτηριστικά τής μετέπειτα αποικίας, γιατί επρόκειτο απλώς για επανειλημμένες αφίξεις, από διάφορες πόλεις, ομάδων που εντάσσονταν συνήθως σε ήδη υπάρχοντες οικισμούς κυρίως αυτοχθόνων· αλλά το θέμα είναι αν οι αφιχθέντες ήταν κυρίως Μυκηναίοι και όχι ένα συνονθύλευμα (hybridization) διαφόρων εθνοτήτων από την περιοχή του Αιγαίου, τη Συροπαλαιστίνη και τη Δ. Μικρά Ασία, όπως υποστηρίζεται σήμερα από μερικούς αρχαιολόγους, όπως οι A. B. Knapp, I. Voskos και A. B. Knapp, ¹⁸ κ.ά. Η M. R. Bachvarova μάλιστα συνοψίζει ως εξής: ¹⁹ «Cyprus developed a “hybridized” material culture, a mixture of local, Levantine, Egyptian, and Aegean elements». Στην πραγματικότητα, όπως αναφέρθηκε, θα πρέπει να επρόκειτο για επαναλαμβανόμενες αφίξεις Μυκηναίων στο νησί, ίσως σε μικρές ομάδες προερχόμενες από το Αιγαίο και κυρίως από την Πελοπόννησο (Αργολίδα, Αρκαδία, Σικυώνα και Αχαΐα), που εγκαθίστανται κυρίως σε παραλιακούς (συν)οικισμούς. Τα παραλιακά τοπωνύμια της Β. Κύπρου, π.χ., Αχαιών Ακτή, Καρπασία, Κερύνεια, Λακεδαίμων, Κορώνη, Ασίνη, Επίδαυρος και μερικά άλλα βροούν ότι οι άποικοι προέρχονταν από διάφορες πόλεις της Πελοποννήσου.

Από τους αρχαιολόγους οι οποίοι υποστηρίζουν την άφιξη ενός εθνο-

16. J. D. Muhly, «The Role of the Sea Peoples in Cyprus during the LCIII Period», στον τ. V. Karageorghis - J. D. Muhly (επιμ.), *Cyprus at the Close of the Late Bronze Age*, Nicosia 1984. V. Karageorghis, *The End of the Late Bronze Age in Cyprus*, Nicosia 1990.

17. *The Mediterranean Context of Early Greek History*, Oxford 2011.

18. A. B. Knapp, *Prehistoric and Protohistoric Cyprus. Identity, Insularity, and Connectivity*, Oxford 2008. I. Voskos - A. B. Knapp, «Cyprus at the End of the Late Bronze Age. Crisis and Colonization or Continuity and Hybridization?», *AJA* 112 (2008) 659-684, ιδίως σ. 663.

19. *From Hittite to Homer. The Anatolian Background of Ancient Greek Epic*, Cambridge 2016, σ. 304.

τικού συνονθυλεύματος γίνεται λόγος και για τις εθνότητες που υπήρχαν στην Κύπρο κατά την εποχή της άφιξης των πολλών αποίκων από το Αιγαίο. Ωστόσο είναι εύγλωττη η ερμηνεία της Μ. Ιακώβου²⁰ σχετικά με τη διαφορετική κατάληξη των ίδιων μεταναστών στην Παλαιστίνη και την Κύπρο από τον 12ο αι. κ.ε. Οι Μυκηναίοι, δηλαδή, που εγκαταστάθηκαν στην Παλαιστίνη, οι γνωστοί μας Φιλισταίοι, αφομοιώθηκαν, ενώ οι Μυκηναίοι άποικοι της Κύπρου επικράτησαν τελικά, μεταβάλλοντας τον εθνολογικό χάρτη του νησιού. Το συγκεκριμένο άρθρο της Μ. Ιακώβου είναι ιδιαίτερα κατατοπιστικό, αφού όχι μόνον εξηγεί λεπτομερώς το είδος του αποικισμού των Μυκηναίων στην Κύπρο, αλλά και κάνει αναφορά και στην (προ)έλευση της κυπριακής διαλέκτου, η οποία διατηρούσε τη γλώσσα της Γραμμικής Β και πριν από την εμφάνιση των διαλέκτων της Δωρικής ή Βορειοδυτικής αρχαίας ελληνικής, επομένως κάπου στον 11^ο, τουλάχιστον, αιώνα. Η κυπροαρκαδική διάλεκτος της Κύπρου γραφόταν με το κυπριακό συλλαβάριο, και μόνο τον 4ο αι., στα χρόνια του μεγάλου μεταρρυθμιστή βασιλιά Ευαγόρα, υιοθετήθηκε το ελληνικό αλφάβητο.

Οι νεοαποικιακές απόψεις της προπροηγούμενης παραγράφου, που δυστυχώς υιοθετούνται ενίοτε και από Κύπριους αρχαιολόγους, δεν μπορούν να εξηγήσουν το πώς η ελληνική γλώσσα, που θα άσκησε μεγάλη επίδραση στην υιοθέτηση της ελληνικής εθνότητας/ταυτότητας,²¹ επικράτησε στο νησί ήδη στον 11ο αι., με αποτέλεσμα να έχουμε τη γνωστή επιγραφή O-pe-le-ta-u = Όφέλται (= Όφέλτου), μορφολογικά μάλιστα στην αρκαδική διάλεκτο των αποίκων.²² Κατά τα άλλα γίνεται προσπάθεια να βρεθούν λείψανα και άλλων γλωσσών, όπως αυτής με τη φανταστική ονομασία “ετεοκυπριακή”, που δεν στηρίζεται παρά σε ολιγάριθμες ακατανόητες επιγραφές της Αμαθούνας, γραμμένες προφανώς στη γλώσσα κάποιας ομάδας γηγενών Αμαθουσιών, τους οποίους ο Ψευδο-Σκύλαξ (Περίπλους) και ο Στέφανος ο Βυζάντιος (Εθνικά...) χαρακτηρίζουν ως αυτόχθονες. Όμως στις επιγραφές της Αμαθούνας, που είναι γραμμένες με στοιχεία του κυπριακού συλλαβαρίου, όπως και στις επιγραφές των νομισμάτων του ίδιου βασιλείου, που εκτός από δύο είναι στα ελληνικά, απαντούν και ελληνικά ανθρωπωνύμια. Μάλιστα οι κυριότερες επιγραφές της Αμαθούνας τον 4ο αι. είναι δίγλωσ-

20. M. Iacovou, «Cyprus at the Dawn of the First Millennium BC. Cultural Homogenisation versus the Tyranny of Ethnic Identifications», στον τ. J. Clarke (επιμ.), *Archaeological Perspectives on the Transmission and Transformation of Culture in the Eastern Mediterranean*, Oxford 2005, σσ. 125-134.

21. Πρβ. ό.π., σ. 132: «it is a shared language that may gradually create or contribute towards an ethnic bond».

22. Βλ. και O. Masson, *Les inscriptions chypriotes syllabiques. Addenda Nova*, Paris 1983, σ. 408, αρ. 18g· A. Sacconi, «L'écriture à Chypre», *Pasiphae* 7 (2013) 179-194.

σες και με ελληνικότατα ονόματα. Η Αμαθούς δηλαδή, αν και ιδρύθηκε τον 11ο αι., δείχνει έναν αυτόχθονα χαρακτήρα, παρόλο που, όπως δείχνουν τα ιερά της, ήταν μια πόλη ανοιχτή σε διαφορετικές πολιτισμικές επιδράσεις.²³ Σύμφωνα, επίσης, με τον J. N. Coldstream: «Η Αμαθούς όχι μόνον παρουσίασε τις πιο παλιές εισαγωγές υλικών αγαθών από την Ελλάδα, αλλά επίσης και τις πρώτες τοπικές απομιμήσεις τους».²⁴

Το γεγονός ότι στην Κύπρο κατά την τελευταία εποχή του Χαλκού συνυπήρχαν μαζί με τους νεοαφιχθέντες Μυκηναίους αποίκους και οι αυτόχθονες με το δικό τους γλωσσικό ιδίωμα είναι πράγμα φυσικό και αυτονόητο. Το ίδιο ασφαλώς συνέβη και στην Ελλάδα, όπου επιγραφές αυτοχθόνων σώθηκαν μεταξύ άλλων στη Λήμνο, στην Ίμβρο σε άγνωστη γλώσσα, στη Σαμοθράκη σε μη ελληνική γλώσσα, και αλλού, καθώς και σε όλες, υποθέτω, τις χώρες που δέχθηκαν νέους μαζικούς πληθυσμούς οι οποίοι όμως άλλαξαν, εκτός από τη γλώσσα, και την εθνική ταυτότητα των παλαιών τους κατοίκων, κυρίως μέσω της γλώσσας.

Τέλος, η Philippa M. Steele²⁵ υποστηρίζει ότι η εισαγωγή της ελληνικής γλώσσας στην Κύπρο δεν ήταν αποτέλεσμα μιας «wholesale migration» και ότι οι ομιλητές άλλων γλωσσών στη νήσο δεν εγκατέλειψαν τη χρήση της δικής τους γλώσσας ύστερα από μια «long-term process», επειδή διαφορετικά θα είχαμε μια διαδικασία «incompatible with the “hybridization” model». Στη συνέχεια διερωτάται αν έχουμε «population movement or language shift». Φαίνεται, άραγε, να γνωρίζει η Steele κάποιο παράδειγμα όπου η γλώσσα ενός λαού άλλαξε με μιαν απότομη, αδιόρατη μεταβολή; Και ποιαν άλλη μεταβολή φαντάζεται, ύστερα από την απόδειξη που μας παρέχει η γνωστή επιγραφή από την Παλαίπαφο-Σκάλες (βλ. O. Masson, *ICS* 84, σσ. 411-415, A. Sacconi, 2013, σσ. 179-194); Ότι, δηλαδή, ταυτόχρονα με την άφιξή τους οι Μυκηναίοι χρησιμοποιούσαν φυσικά την ελληνική γλώσσα της οποίας ήταν φορείς, ενώ άλλα εντόπια κυπριακά ιδιώματα συνέχισαν να χρησιμοποιούνται παράλληλα με τη χρήση της ελληνικής γλώσσας, όπως το ιδίωμα της Αμαθούνας.

Το περίεργο είναι ότι ενώ η Steele, σ. 2, θέτει το ερώτημα «When and how did the Greek language first arrive in Cyprus?», στο οποίο απαντά η ίδια «We know that it did, because at some point Greek-speaking tradition began on the island that has remained in place to this day», αποφεύγει να προσδιορί-

23. Βλ. M. Iacovou, «Amathous. An Early Iron Age Polity in Cyprus: the Chronology of its Foundation», *Επιστημονική Επετηρίς του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου* (2002) 101-122.

24. «Kition and Amathus. Some Reflections on their Westward Links during the Early Iron Age», στον τ. V. Karageorghis (επιμ.), *Cyprus between the Orient and the Occident*, Nicosia 1986, σσ. 321-329, ιδίως σ. 325.

25. «A Linguistic Approach to Population Movements to Ancient Cyprus», στον τ. R. Maguire - J. Chick (επιμ.), *Approaching Cyprus*, Cambridge 2016, σσ. 2-21.

σει τη στιγμή αυτή, ότι δηλαδή πρόκειται για την άφιξη των Μυκηναίων τον 12ο-11ο αι., και φάχνει να βρει φύλλους στ' άχυρα, υποθέτοντας ότι το πρόσωπο που έγραφε το όνομά του στον οβελό της Παλαιπάφου ήταν πρόσωπο του οποίου η πρώτη γλώσσα του δεν ήταν τα Ελληνικά, αλλά μάλλον μια τοπική γλώσσα που ίσως συγγένευε με την μετέπειτα Ετεοκυπριακή. Το πρόσωπο αυτό ή, γενικά, αυτός που επέγραψε στον οβελό του τη γνωστή επιγραφή πρέπει να γνώριζε όχι μόνο την ελληνική γλώσσα αλλά και τη χαρακτηριστική αρκαδοκυπριακή κλίση. Θαυμάζουμε εδώ συλλογιστική για σοβαρά επιστημονικά θέματα, που εγγίζει τα όρια της φαντασίωσης. Χωρίς καμία απολύτως ένδειξη η ερευνήτρια υποθέτει κάτι που εναντιώνεται στη φυσική ροή των πραγμάτων: έχω έναν οβελό και τον κατοχυρώνω ως ιδιοκτησία μου στη γλώσσα μου.

Η εποχή αυτή του τέλους της εποχής του Χαλκού στην Κύπρο αποτελεί την περίοδο του εξελληνισμού της, οπότε οι επιδράσεις του Αιγαίου ζυμώνονται με το ισχυρό αυτόχθονο στοιχείο. Οι επιτόπιες συνθήκες, λόγω της γεωγραφικής κυρίως θέσης της Κύπρου, και η γειτνίαση με τους μεγάλους πολιτισμούς της Ανατολής διαμόρφωσαν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα των αρχαίων Κυπρίων (ας θυμηθούμε τον κύπριο χαρακτήρα του Αισχύλου, *Ικέτιδες*, στ. 282-283), των οποίων ο πολιτισμός είχε ελληνικές αλλά εν μέρει και ανατολικές πολιτισμικές ρίζες. Ωστόσο οι ίδιοι οι Κύπριοι αισθάνονταν ήδη από την αρχαιότητα Έλληνες, και παρά την τόσο τραγική ιστορία τους αγωνίζονται και σήμερα, όπως και στις προηγούμενες εποχές, να διαφυλάξουν την εθνική τους ταυτότητα. Επομένως δεν επιτρέπεται σοβαροί επιστήμονες να πολιτικολογούν και να αμφισβητούν έμμεσα την εθνικότητα των Κυπρίων. Αντίθετα, είναι πιο πειστικές, μεταξύ άλλων, οι παλαιότερες απόψεις των R. Dussaud²⁶ και J. L. Myres²⁷, που τόνιζαν ορθά ότι οι Κύπριοι, αν και γνώρισαν όλες τις φάσεις των γειτονικών πολιτισμών, ποτέ δεν πρόδωσαν τη δική τους ατομικότητα και τα δικά τους επιτεύγματα. Το τί είναι εξάλλου οι Κύπριοι το προσδιόρισε επιτυχώς και ο αρχαίος ομιλητής τού Καβάφη σ' ένα του («ανέκδοτο»/«κρυμμένο») ποίημα του 1914 («Επάνοδος από την Ελλάδα»), όπου, αναφερόμενος στον εαυτό του και τους Έλληνες της Εγγύς Ανατολής (Κύπρου, Συρίας και Αιγύπτου), συμπεραίνει: «[...] είμεθα Έλληνες κ' εμείς – τί άλλο είμεθα; – / αλλά με αγάπες και συγινήσεις της Ασίας [...]».

ΥΓ. Είχα προ πολλού γράψει τα παραπάνω όταν είδα πρόσφατα ότι ο Μ.

26. «L'île de Chypre», *Revue de l'École d'Anthropologie* 17 (1907) 145-212, ιδίως σσ. 208-212.

27. *Who Were the Greeks?*, Berkeley, Calif. 1930.

Given, *JMA* 11 (1998) 3-29, καυτηρίασε πιο αυστηρά απ' ό,τι εγώ τα γραπτά μερικών αρχαιολόγων. Βρίσκει – και συμφωνώ μαζί του – ότι η πολεμική εναντίον του «ελληνικού εθνικισμού» προέρχεται από «the British colonial rulers of Cyprus», χαρακτηρίζοντας το είδος αυτό της αρχαιολογίας ως «imperialist».

Ακαδημία Αθηνών

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΟΝΟΜΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Φίλιππος Μεμπρέ, *Αξιόπιστη και λεπτομερής περιγραφή των γεγονότων, πώς οι Τούρκοι άρχισαν την επίθεσή τους με ισχυρές δυνάμεις εναντίον του λαμπρού Βασιλείου και της νήσου Κύπρου και εξεπόρθησαν βίαια την πρωτεύουσα αυτού Λευκωσία*, επιμέλεια Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης - Έλση Τορναρίτου-Μαθιοπούλου, μετάφραση Έλση Τορναρίτου-Μαθιοπούλου, δεύτερη έκδοση, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών - Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / Τομέας Νεοελληνικών Ερευνών, 2015 [Πηγές της Κυπριακής Γραμματείας και Ιστορίας, 3], σελ. 137.

Η ημερολογιακή αφήγηση του Κύπριου Φίλιππου Μεμπρέ για την κατάληψη της Λευκωσίας από τους Οθωμανούς, στις 9 Σεπτεμβρίου 1570, της οποίας υπήρξε αυτόπτης, αποτελεί σημαντική ιστορική μαρτυρία και εγγράφεται στην πλούσια ιστοριογραφική-χρονογραφική παραγωγή για τον (τουρκοβενετικό) Πόλεμο της Κύπρου (1570-1571). Το έργο συντάχθηκε στην ιταλική γλώσσα στα τέλη του 1570-αρχές του 1571 και είχε εκδοθεί ήδη το 1571 στη Νυρεμβέργη, αλλά μόνο σε γερμανική μετάφραση, και ταυτόχρονα και στην Κρακοβία στα πολωνικά. Στην πρώτη, δυσεύρετη και δυσπρόσιτη αυτή γερμανική έκδοση του 1571, στηρίχθηκε η – σήμερα εξαντλημένη – πρώτη επανέκδοση του έργου, μαζί με νεοελληνική του μετάφραση, το 2013. Η παρούσα έκδοση, του 2015, αποτελεί δεύτερη και βελτιωμένη μορφή της.

Συγκεκριμένα, πρόκειται αφενός για φωτοαναστατική αναπαραγωγή του γερμανικού κειμένου από αντίτυπο του Πολιτιστικού Ιδρύματος της Τραπεζής Κύπρου, αφετέρου για παράλληλη/αντικριστή ελληνική μετάφραση. Επίσης, μια σειρά από ανεξάρτητες θεματικές ενότητες, που σχηματίζουν ωστόσο ένα συγκροτημένο κειμενικό σύνολο, πλαισιώνουν την αφήγηση και προσεγγίζουν ερμηνευτικά το περιεχόμενό της.

Η έκδοση αποτελεί τον τρίτο τόμο της σειράς «Πηγές της Κυπριακής Γραμματείας και Ιστορίας» του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών / Τομέα Νεοελληνικών Ερευνών του ελλαδικού Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (Ε.Ι.Ε.), σειράς που αποτελεί μια επιστημονική πρωτοβουλία-συμβολή στην ιστορία και τη γραμματειακή παραγωγή της Κύπρου, και διευθύνεται από τον Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη.

Ειδικότερα στον παρόντα τόμο επιμελητές είναι ο ίδιος ο Π. Μ. Κιτρομηλίδης, κύριος πολιτικός επιστήμονας και ιστορικός, καθηγητής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (Ε.Κ.Π.Α.) και επί έτη διευθυντής μεγάλων ερευνητικών ιδρυμάτων (και του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών του

Ε.Ι.Ε.), και η πρεσβύτερη κύπρια μελετήτρια Έλση Τορναρίτου-Μαθιοπούλου, επίτιμη καθηγήτρια του Πανεπιστημίου της Βόννης. Οι δυο επιμελητές, μαζί με την επίκουρη καθηγήτρια του Ε.Κ.Π.Α. Αναστασία Δασκαρόλη, είχαν και την ευθύνη της συγγραφής των θεματικών ενότητων, που θα παρουσιαστούν αναλυτικά στη συνέχεια. Τέλος, η Έλση Τορναρίτου-Μαθιοπούλου υπογράφει και το κοπιώδες και ιδιαίτερος χρήσιμο έργο της μετάφρασης του δύσβατου παλιότερου γερμανικού κειμένου στη σημερινή νεοελληνική. Σημειώνεται, τέλος, ότι χορηγός της έκδοσης είναι το Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη.

Ο Κύπριος Φίλιππος Μεμπρέ αφηγείται, μέσα από την προσωπική τους βίωση, γεγονότα που ήταν καθοριστικά για τον ίδιο και για τον μικρόκοσμο του, αλλά είχαν, παράλληλα, και ευρύτερες πολιτικές επιπτώσεις για την Ευρώπη, και ιδίως για την Α. Μεσόγειο και ιδιαίτερος για την Κύπρο: γεγονότα που σηματοδοτούν τη λήξη μιας εποχής, της μακραιώνης λατινοκρατίας στο νησί, στις δύο ιστορικές της φάσεις: στην περίοδο των Λουζινιάν (από τα τέλη του 12ου αι. έως το 1489) και στην περίοδο της βενετικής κυριαρχίας (1489-1571), εποχές που χαρακτηρίστηκαν από την επιβολή στο νησί καινοφανών, δυτικών θεσμών στο πολιτειακό-διοικητικό, εκκλησιαστικό και κοινωνικό-οικονομικό επίπεδο, από εσωτερικές συγκρούσεις αλλά και συγκλίσεις, από αξιολογα πνευματικά-πολιτισμικά φαινόμενα και παράγωγα, και από τη διαμόρφωση ενός νέου ιστορικού τοπίου, προϊόντος ώσμωσης και διασταύρωσης του βυζαντινού-ανατολικού χριστιανικού κόσμου με τον δυτικό αντίστοιχο.

Ο τόμος έχει την ακόλουθη διάρθρωση: Μετά τους Προλόγους της α' και της β' έκδοσης, ακολουθεί η Εισαγωγή, αποτελούμενη από τέσσερις ενότητες (σσ. 11-24), με συγγραφείς τον Π. Μ. Κιτρομηλίδη και την Ε. Τορναρίτου-Μαθιοπούλου. Στις δύο πρώτες ενότητες, «Οι συγκινήσεις μιας εποχής πολεμικών συγκρούσεων» και «Η αφύπνιση της νεωτερικής περιέργειας και το ειδησεογραφικό περιβάλλον», περιγράφονται, με τρόπο πυκνό και επιστημονικά διεισδυτικό, τα ιστορικά και ειδησεογραφικά συμφραζόμενα μέσα στα οποία εγγράφονται τα γεγονότα. Στο πλαίσιο αυτό, ερευνητική συμβολή των συγγραφέων συνιστά η προβληματική για τη γραμματολογική ένταξη της ημερολογιακής αφήγησης του Μεμπρέ, σε αναφορά τόσο με τη χρονογραφική κυπριακή παραγωγή για τον Πόλεμο της Κύπρου όσο και με την αναπτυσσόμενη, κυρίως στο δεύτερο μισό του 16ου αι., κατηγορία των – συνήθως ολιγοσέλιδων – ενημερωτικών φύλλων («ειδοποιήσεων», *avvisi*), προδρομικών μορφών του ευρωπαϊκού τύπου. Η τρίτη ενότητα, «Ο συγγραφέας και το κείμενο», αφιερώνεται στη βιογράφηση του Μεμπρέ, με πλήρη αξιοποίηση των λιγοστών γνωστών μαρτυριών: ο Κύπριος Φίλιππος Μεμπρέ του Εμμανουήλ υπηρετούσε, κατά την τελευταία περίοδο της βενετικής κυριαρχίας στην Κύ-

προ, στη Λευκωσία ως διερμηνέας της τουρκικής και αραβικής γλώσσας και υπήρξε ανεπιφύλακτος του γνωστού Μιχαήλ Μεμπρέ, επίσης διερμηνέα της Γαλινοτάτης στη Βενετία· μετά την άλωση της Λευκωσίας αιχμαλωτίστηκε από τους Οθωμανούς και μεταφέρθηκε στις φυλακές της Κωνσταντινούπολης, όπου και συνέταξε τη – μη εντοπισμένη έως σήμερα – αρχική χειρόγραφη εξιστόρησή του στην ιταλική γλώσσα, για να απελευθερωθεί λίγο αργότερα, με την καταβολή λύτρων από τον Marcanzolo Stringha, κάτοικο της Πόλης· το 1573 βρισκόταν στη Βενετία, όπου θα πρέπει να έζησε ως μεταφραστής και μεσίτης εμπόρων από την Ανατολή· ήδη το 1571 το έργο του είχε φτάσει στη Γερμανία, όπου μεταφράστηκε στα γερμανικά, για να εκδοθεί, όπως σημειώθηκε παραπάνω, στη Νυρεμβέργη, ενώ το ίδιο έτος εκδόθηκε και στην Κρακοβία, σε πολωνική μετάφραση, ίσως προτού καλά καλά ολοκληρωθεί η οθωμανική κατάκτηση της Κύπρου με τη δραματική παράδοση της Αμμοχώστου.

Η Εισαγωγή ολοκληρώνεται με μικρή ενότητα για την «Παράδοση του κειμένου»: παρουσίαση των ανά τον κόσμο βιβλιοθηκών που διαθέτουν τα μόλις επτά σωζόμενα αντίτυπα της γερμανικής έκδοσης και το αντίτυπο της πολωνικής μετάφρασης, αναφορά στην εξαιρετικά περιορισμένη χρήση του δυσπρόσιτου αυτού κειμένου από τη σύγχρονη βιβλιογραφία, καθώς και αξιολόγηση της σημασίας του έργου ως ιστορικής πηγής.

Ακολουθεί το δεύτερο και εκτενέστερο μέρος του τόμου (σσ. 25-103), αφιερωμένο αφενός σε εισαγωγικά και σχεδόν σύγχρονα με την αφήγηση του Μεμπρέ κείμενα (σσ. 26-61), αφετέρου στη φωτοαναστατική έκδοση της γερμανικής μετάφρασης του κειμένου του 1571, και στην παράλληλη ελληνική μετάφραση της Ε. Τορναρίτου-Μαθιοπούλου (σσ. 62-103).

Το πρώτο από τα εισαγωγικά κείμενα αποτελεί αφιέρωση του γερμανού εκδότη του κειμένου στα 1571, του βιβλιοπώλη, κατά τον αυτοπροσδιορισμό του, Ιωακείμ Λόχνερ στον «κύριο και προστάτη του», «σεβαστό και ευγενή, Άρχοντα κύριο Βίλχελμ φον Ντέρνμπαχ, τον επονομαζόμενο και Τρομερό, προϊστάμενο του Φρουραρχείου της Νυρεμβέργης, μέλος του Γερμανικού Τάγματος», γνωστό για τους αντιτουρκικούς αγώνες του, με παρακίνηση του οποίου είχε γίνει η μετάφραση της αφήγησης του Μεμπρέ από τα ιταλικά στα γερμανικά.

Στο σύντομο σημείωμά του ο Λόχνερ προβαίνει σε προσωπική παρέμβαση για την υπαρκτή και διόλου απόμακρη τουρκική απειλή, υπογραμμίζοντας τις καταστροφές που προκλήθηκαν από τον «προαιώνιο και αιμοδιψή εχθρό της χριστιανικής πίστης» κατά τους επεκτατικούς πολέμους της οθωμανικής αυτοκρατορίας και εκφράζοντας ομόθυμη συμπαράσταση προς «τους χριστιανούς αδελφούς» που «με τυραννικές μεθόδους» υποχρεώνονταν «από τους αιμοσταγείς Τούρκους σε φρικτή δουλεία». Αξιοσημεί-

ωτο είναι ότι ο Λόχνερ ομιλεί ως χριστιανός, με την οικουμενική διάσταση του όρου, αποσιωπώντας οποιαδήποτε άλλη ταυτότητα, πολιτική ή δογματική, που θα παρέπεμπε στις εσωτερικές διαιρέσεις τής πολλαπλώς κατακερματισμένης χριστιανικής Ευρώπης του 16ου αι. Τέλος, ενδιαφέρουσα για τις αντιλήψεις της εποχής σχετικά με την επιστήμη της ιστορίας είναι η προβαλλόμενη από τον Λόχνερ εγκυρότητα του έργου του Μεμπρέ, με επιχείρημα την «αντικειμενικότητά» του αλλά και την καταρχήν αξιοπιστία του ως προερχόμενου από αυτόπτη μάρτυρα.

Τα δύο επόμενα, εισαγωγικά και ανώνυμα κείμενα είναι μεταγενέστερα της εξιστόρησης του Μεμπρέ. Η έρευνα υποθέτει πως έχουν ως συντάκτη τους είτε τον ίδιο τον Μεμπρέ είτε άλλο πρόσωπο, μετά από προτροπή του εκδότη.

Στο πρώτο, με τίτλο «Σύντομο Προοίμιο προς τους χριστιανούς αναγνώστες σε σχέση με την ιστορία των γεγονότων που ακολουθούν», καταγράφονται συνοπτικά η ιστορία των Τούρκων, η, κατά τον συντάκτη, αναγόμενη στους Σκύθες καταγωγή τους και η ραγδαία εξάπλωσή τους, οι επιτυχείς ηγεμονίες των «αυτοκρατόρων» τους έως τον Σελίμ Β', κατακτητή της Κύπρου (εκτός από τη, βενετική ακόμη στα 1570 και στις αρχές του 1571, Αμμόχωστο). Στο ίδιο ιδεολογικό κλίμα με το σημείωμα του Λόχνερ, τα ιστορικά στοιχεία διανθίζονται με αρνητικές αξιολογικές κρίσεις για τον εχθρό και παραινέσεις για την αντιμετώπισή του. Κατά τον συντάκτη και πάλι, οι Τούρκοι, αρχικά «άγνωστοι και περιφρονημένοι ως έθνος», έχουν κατορθώσει να προκαλούν έναν αυξανόμενο θαυμασμό συνδυασμένο με φόβο· εμφανίζονται επιφανειακά ως οργανωμένο κράτος, ενώ στην πραγματικότητα αποτελούν «μια τεράστια δύναμη βίας», «μια φρικαλέα τυραννία», για την οποία είναι υπαρκτός ο κίνδυνος να διατηρηθεί αλλά και να επεκταθεί. Τέλος, εκπέμπεται σαφές πολιτικό μήνυμα προς τη χριστιανοσύνη για την ανάγκη συνειδητοποίησης της κατάστασης και ενότητας, ενώ παράλληλα, με μια θεολογική ερμηνεία πολύ διαδεδομένη ήδη από τον Μεσαίωνα, τα δεινά συνδέονται και με τις αμαρτίες των χριστιανών, οι οποίοι, ωστόσο, με τη μετάνοια και την προσευχή τους μπορούν να ελπίζουν σε σωτηρία μέσω θεϊκής παρέμβασης.

Το επόμενο εισαγωγικό κείμενο, με τίτλο «Περιγραφή της Νήσου Κύπρου εν περιλήψει», έχει ως θέμα όψεις της κυπριακής ιστορίας και πραγματικότητας: γεωγραφική θέση και πόλεις, με στοιχεία για τη Λευκωσία και την Αμμόχωστο, οικονομία (γεωργική παραγωγή, κτηνοτροφία, εμπόριο και υλοτομία, μεταλλεύματα και πολύτιμοι λίθοι), θρησκευτική ιστορία, από την αποδιδόμενη στην ηδυπάθεια εγχώριων γυναικών λατρεία της Αφροδίτης μέχρι την οφειλόμενη στον απόστολο Βαρνάβα επικράτηση του

χριστιανισμού στο νησί, πολιτική ιστορία (αναφορά στις πόλεις της Αρχαιότητας, στην ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή, στην περίοδο της κυριαρχίας των Λουζινιάν και της βενετοκρατίας), κλίμα, επιδρομές ακρίδων, *stradioti*. Το κείμενο διακρίνεται για τη σχετική ακρίβεια των στοιχείων, παράλληλα όμως και για την ασθενή αφηγηματική οργάνωση, την ανάμιξη ιστορικών δεδομένων με πτυχές της σύγχρονης εσωτερικής-κοινωνικής ζωής, τη μη ισόρροπη και ιεραρχημένη ανάπτυξη των διαφόρων θεμάτων. Αξιοσημείωτη είναι αφενός η ασαφής και βραχεία αναφορά στην προ της ελληνιστικής εποχής Αρχαιότητα, αφετέρου η αποσιώπηση της μακράς βυζαντινής περιόδου της κυπριακής ιστορίας.

Ακολουθεί η αφήγηση του Φίλιππου Μεμπρέ, σε γερμανική και ελληνική μετάφραση. Με αφετηρία τις πρώτες ειδήσεις για επικείμενη τουρκική επίθεση και διάφορα ανησυχητικά περιστατικά ήδη από τον Νοέμβριο του 1569, περιγράφονται: οι βενετικές προετοιμασίες και, ειδικότερα, οι προσπάθειες για μια πρώτη οργάνωση στην Αμμόχωστο, καθώς και για την – ατελέσφορη – κινητοποίηση όλων των κατοίκων της Κύπρου, των ευγενών, των μικρών γαιοκτημόνων, των στρατιωτικών δυνάμεων και των χωρικών, αλλά και οι καταστροφικές διχογνωμίες των βενετών αξιωματούχων της εποχής· οι μεμονωμένες επιθέσεις τμημάτων του τουρκικού στόλου μέχρι και την εμφάνιση ολόκληρης της τουρκικής αρμάδας, η αποβίβαση των τουρκικών δυνάμεων στο νησί στις 3 Ιουλίου του 1570, η στρατοπέδευση στις Αλυκές και η κατοπινή ταχεία επέλασή τους στο εσωτερικό· η εμφάνισή τους μπροστά στα τείχη της Λευκωσίας, στις 26 Ιουλίου, η έναρξη της πολιορκίας και οι συγκρούσεις ανάμεσα στα δυο μέρη, έως την κατάληψη της πόλης στις 9 Σεπτεμβρίου. Και, τέλος, τα επακόλουθα της κατάληψης, εκτελέσεις και αιχμαλωσίες, η προώθηση των Τούρκων προς την Αμμόχωστο και η έναρξη της πολιορκίας της, η πυρκαγιά που από απροσεξία κατέκαυσε τη γεμάτη από επιφανείς χριστιανούς αιχμαλώτους και πολύτιμα λάφυρα γαλέρα του Μεχμέτ πασά, η θριαμβευτική άφιξη μέρους του στόλου στην Κωνσταντινούπολη με λάφυρα και αιχμαλώτους, στους οποίους πρέπει να συμπεριλαμβανόταν και ο ίδιος ο Μεμπρέ, χωρίς ωστόσο προσωπικές αναφορές στην τύχη και στα συναισθήματά του. Αυτή η απουσία του προσωπικού στοιχείου, άλλωστε, παρατηρείται και σε ολόκληρη την αυστηρά περιγραφική και ημερολογιακού τύπου αφήγησή του, από την οποία, πάντως, δεν λείπουν στοιχεία κριτικής, τόσο της βενετικής διοίκησης όσο και εγχώριων κοινωνικών ομάδων.

Τέλος, σε Επίμετρο του τόμου παρατίθεται κατάλογος των «Πεσόντων στην άλωση της Λευκωσίας» από χειρόγραφο της Biblioteca Correr της Βενετίας (σ. 109).

Η έκδοση της αφήγησης συνοδεύεται επιπλέον από τα δύο ακόλουθα κεφάλαια:

(1). «Σύντομος σχολιασμός της αφήγησης της πολιορκίας», συνοπτική παρουσίαση του κειμένου και κριτική προσέγγιση του πληροφοριών που αυτό παρέχει (σσ. 111-119), της Ε. Τορναρίτου-Μαθιοπούλου.

(2). «Παρατηρήσεις επί των γλωσσικών χαρακτηριστικών του κειμένου» (σσ. 121-127), της Α. Δασκαρόλη: διεξοδική επιστημονική συμβολή σχετικά με τη γερμανική μετάφραση της αφήγησης σε επίπεδο μορφολογικό, λεξικολογικό, συντακτικό, σημασιολογικό, ορθογραφικό, αναφορικά με την εξελισσόμενη στον χρόνο γερμανική γλώσσα και ειδικότερα με τη μορφή της στον 16ο αι. (μεταξύ άλλων, ως σημειωθεί η ενδιαφέρουσα παρατήρηση για την αυξημένη πρόσληψη λέξεων προερχόμενων από τα ελληνικά).

Το έργο ολοκληρώνεται με σημείωμα για την – παραστατική και εξαιρετικής ποιότητας – εικονογράφηση και με χρήσιμο Ευρετήριο.

Ο ανά χείρας τόμος εμφανίζεται να περιέχει τρία αφηγηματικά επίπεδα, διακριτά ως προς τον χρόνο, τον χώρο και τον ιστορικό περίγυρο παραγωγής τους, το καθένα από τα οποία αναφέρεται στα γεγονότα της Κύπρου αλλά και στο δικό του παρόν. Πρώτο επίπεδο, η ημερολογιακή αφήγηση του Φίλιππου Μεμπρέ (1570-1571)· δεύτερο, τα ιδεολογικά φορτισμένα εισαγωγικά κείμενα της γερμανικής έκδοσης του 1571· και τρίτο, η σύγχρονή μας, κριτική και ερμηνευτική προσέγγιση στο έργο και την εποχή του, από τον Π. Μ. Κιτρομηλίδη και την Ε. Τορναρίτου-Μαθιοπούλου, με τη γλωσσολογική συμβολή της Α. Δασκαρόλη.

Συμπερασματικά: Με την άρτια και καλαίσθητη αυτή έκδοση οι συγγραφείς/επιμελητές του έργου, και το Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών του Ε.Ι.Ε. ως εκδοτικός φορέας, καθιστούν προσιτή στο ευρύ κοινό μια πηγή σπάνια και δυσπρόσιτη, με μεγάλη σημασία αφενός για το πληροφοριακό υλικό που παρέχει, αφετέρου για τα ιδιαίτερα κειμενικά της γνωρίσματα. Πρόκειται για ένα έργο-συνεισφορά στην πολιτική και κοινωνική ιστορία της Κύπρου, αλλά και στην πολύγλωσση γραμματεία της, το οποίο επιπλέον θέτει στην επιστημονική συζήτηση κεντρικά ζητήματα της σύγχρονης έρευνας – την ευρωπαϊκή ιδεολογία και τα πολιτικά της προτάγματα, τον πόλεμο ως μια σύνθετη επιστημονική περιοχή που συνδυάζει τη στρατιωτική ιστορία με κοινωνικοοικονομικές, πολιτισμικές και μικροϊστορικές παραμέτρους, την ιστορία της ιστοριογραφίας, της τυπογραφίας και, γενικότερα, του τύπου.

Η Έξοδος, τ. Δ': *Μαρτυρίες από τον Ανατολικό παράλιο Πόντο*. Πρόλογος-επιστημονική εποπτεία Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Ιστορική εισαγωγή † Οδυσσέας Λαμφίδης, Εκδοτική ομάδα: Σταύρος Θ. Ανεστίδης, Μαρία Α. Γαβρίλη, Βερονίκη Δαλακούρα, Ματούλα Κουρουπού, Ελευθερία Κυφωνίδου, Μαργαρίτα Πουτουρίδου, Μιράντα Τερζοπούλου, Αθήνα, Κέντρο Μικρασιατικών Μελετών, 2015, σελ. 551.

Ο υπό παρουσίαση τέταρτος τόμος της *Εξόδου* (εξαιρετικής αξίας, ιστορικής ή και αφηγηματικής και γλωσσικής, έκδοσης μαρτυριών που άρχισαν να δημοσιεύονται από το 1980 κ.ε.) αφορά, όπως δηλώνεται στον τίτλο, μαρτυρίες από τον Ανατολικό παράλιο Πόντο (Μαύτη θάλασσα). Εκδόθηκε δύο μόλις χρόνια μετά τη δημοσίευση του τρίτου τόμου, με μαρτυρίες από τις επαρχίες του Μεσόγειου Πόντου, δηλ. της ποντιακής ενδοχώρας (2013). Υπενθυμίζεται ότι ο τρίτος τόμος της *Εξόδου* αποτέλεσε τον πρώτο μιας τριλογίας αφιερωμένης σε μαρτυρίες από τους πολυάριθμους, διάσπαρτους σε ολόκληρη σχεδόν την τότε οθωμανική επικράτεια οικισμούς, στους οποίους κατοικούσαν Έλληνες από τον Πόντο. Επίκειται, όπως πληροφορούμαστε, η ολοκλήρωση της σειράς με την έκδοση και του τρίτου τόμου της τριλογίας (και πέμπτου τόμου της σειράς *Η Έξοδος*) με μαρτυρίες από τον Δυτικό παράλιο Πόντο.

Καταρχήν ομολογώ ότι, κάθε φορά που φτάνει στα χέρια μου ένας από τους τόμους των μαρτυριών (ή μήπως μαρτυριών;) των Ελλήνων της Μικράς Ασίας, αισθάνομαι την ανάγκη να μνημονεύω τις οφειλές μας στο ζεύγος της Μέλπως και του Octave Merlier που οραματίστηκαν το πρόγραμμα συγκέντρωσης μαρτυριών από πρόσφυγες πρώτης γενιάς, σε όσους υλοποίησαν το πρόγραμμα αυτό, σε όσους δούλεψαν για τη δημοσιοποίηση των μαρτυριών και στους χορηγούς που συνέδραμαν στην έκδοση των τόμων της *Εξόδου*: οφειλές προπαντός στην εκδοτική ομάδα που πλαισιώνει τις μαρτυρίες με ιδιαίτερα κατατοπιστικές σημειώσεις για κάθε οικισμό, και ιδιαίτερα στον Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη, εδώ και πολλά χρόνια διευθυντή του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών [στο εξής: Κ.Μ.Σ.], ο οποίος είναι γνωστό ότι επί χρόνια αγωνίζεται για την ολοκλήρωση της τριλογίας με μαρτυρίες από οικισμούς Ελλήνων του Πόντου.

Ο ίδιος προλογίζει και τον Δ' τόμο της *Εξόδου*. Στον πρόλογο αυτόν αναφέρεται, εκτός των άλλων, στα χαρακτηριστικά των Ελλήνων του Ανατολικού, ιδιαίτερα, Πόντου. Μένω σ' ένα από τα πιο σημαντικά, την εντοπιότητα και τη συνοχή την οποία του εξασφάλισε η δημιουργία, το 1204, της Αυτοκρατορίας των Κομνηνών (των βασιλέων και αυτοκρατόρων «πάσης Ανατολής, Ιβήρων και Περαιτίας») και η διατήρησή της μέ-

χρι το 1461, περίοδο κατά την οποία ο χριστιανικός πληθυσμός της υπόλοιπης Μ. Ασίας είχε αποδεκατισθεί εξαιτίας της βιαιότητας των τουρκομανικών και μογγολικών ορδών και στη συνέχεια της τουρκικής επέλασης¹.

Όπως σε κάθε προηγούμενο τόμο, και εδώ υπάρχει ένθετος, ιδιαίτερα κατατοπιστικός για την περιοχή, χάρτης. Η σύγκρισή του με τον χάρτη που συνόδευε τον τρίτο τόμο, με οικισμούς από τον Μεσόγειο Πόντο, ενισχύει την εικόνα που έχουμε για την πυκνότητα και τη συνοχή των οικισμών του Ανατολικού παράλιου Πόντου, οι οποίοι αποτελούσαν τον πυρήνα συνεχούς παρουσίας τού εκεί Ελληνισμού. Πρόκειται για τον άξονα Τραπεζούντας-Αργυρούπολης, όπου και οι ιστορικές μεγάλες μονές (Παναγίας Σουμελά, Αγίου Γεωργίου Περιστερωτά, Ιωάννου Βαζελώνος), σημείο αναφοράς των Ελλήνων/«Ρωμαίων» του Πόντου.

Ιδιομορφία του παρόντος τόμου αποτελεί η εκτενής Ιστορική εισαγωγή του μακαρίτη Οδυσσέα Λαμψίδη (σσ. 27-138), την οποία είχε προετοιμάσει ο ίδιος πριν από χρόνια. Η αναφορά του συγγρ. στο λιγότερο μελετημένο μέχρι σήμερα θέμα της οικονομικής παρουσίας των Ελλήνων στον Πόντο (σσ. 109-128), αλλά και στις θέσεις του τελευταίου, και σημαντικότερου ίσως, μητροπολίτη που ποίμανε τη Μητρόπολη Τραπεζούντος, του Χρύσανθου, 1913-1919 (σσ. 103-109), αποδεικνύεται ιδιαίτερα χρήσιμη και για την κατανόηση των μαρτυριών. Ανάμεσα σ' αυτές θα βρούμε νύξεις για δραστηριότητες του Χρύσανθου που χαρακτηρίζουν έναν ιεράρχη με ξεχωριστή οξύνοια περί τα πολιτικά.

Ακολουθούν (σσ. 141-540) 107 μαρτυρίες πληροφορητών, που συγκεντρώθηκαν από τους τακτικούς συνεργάτες του Κ.Μ.Σ. στο διάστημα 1956-1973. Για ορισμένους από αυτούς η εμπειρία της καταγραφής αποτέλεσε και το έναυσμα για σοβαρή ενασχόλησή τους με όψεις της ιστορίας του Μικρασιατικού Ελληνισμού.

Οι πληροφορητές, πρόσφυγες πρώτης γενιάς, προέρχονταν από 73 οικισμούς της περιφέρειας Τραπεζούντας, από έναν οικισμό της περιφέρειας Σουρμένων, 8 της περιφέρειας Όφρεως και 2 της Ριζούντας. Ο κύκλος κλείνει με μία μαρτυρία από το Βατούμ, που μαζί με το Καρς και το Αρνταχάν είχαν παραχωρηθεί για σαράντα χρόνια στους Ρώσους με τη Συνθήκη του Βερολίνου (13 Ιουλίου 1878).²

1. Το γεγονός το επισήμανε ο Περικλής Τριανταφυλλίδης, βαθύς γνώστης της ιστορίας των Ελλήνων της περιοχής, στο έργο του *Οι Φυγάδες. Δράμα εις πέντε μέρη μετά μακρών Προλεγομένων*, Αθήνα 1870, σσ. 35-36, 51-52.

2. Θυμίζουμε ότι με τη Συνθήκη του Μπρεστ Λιτόφσκ το 1918 επιστράφηκαν στους Τούρκους. Το Βατούμ ανακαταλήφθηκε από τους μπολσεβίκους.

Επισημαίνουμε ότι όλοι οι οικισμοί που περιλαμβάνονται στον παρόντα τόμο ήταν ελληνόφωνοι (ποντιόφωνοι) και οι κάτοικοί τους ασχολούνταν στην πλειονότητά τους με τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Σε ορισμένους από αυτούς που ήταν πολύ κοντά στην Τραπεζούντα κάποιοι αναζητούσαν εκεί επαγγελματική διέξοδο. Γενικευμένη σχεδόν ήταν και η συνήθεια να μεταναστεύουν για προσωρινή και συχνά, εν τέλει, μόνιμη εγκατάσταση στη Ρωσία. Σε λίγες περιπτώσεις αναφέρεται μετανάστευση και στη Ρουμανία. Σε όλους τους οικισμούς υπήρχαν εκκλησίες και στους περισσότερους, με ελάχιστες εξαιρέσεις, σχολεία. Το γεγονός αυτό οφειλόταν, όπως υποθέτουμε, στην εκεί συντονισμένη δραστηριότητα του Εκπαιδευτικού Συλλόγου «Ξενοφών» της Τραπεζούντας (ίδρ. 1871).

Με αφορμή όσα προαναφέρθηκαν αξίζει η υπόμνηση μιας από τις ετερότητες που παρουσιάζονται στον ίδιο τον Πόντο: όποιος ανατρέξει στις μαρτυρίες από οικισμούς του Μεσόγειου Πόντου θα διαπιστώσει ότι οι εκεί ορθόδοξοι χριστιανοί έζησαν επί αιώνες απομονωμένοι ανάμεσα σε πληθύτερο και πολύ ισχυρότερο αριθμητικά, αλλόγλωσσο και αλλόθρησκο περιβάλλον, με μόνο στοιχείο διάκρισή τους την ορθοδοξία. Η απομόνωση και ο εγκλωβισμός σε δυσπρόσιτες περιοχές οδήγησε στην υιοθέτηση της γλώσσας του επικρατέστερου αριθμητικά στοιχείου. Σε αντίθεση δηλαδή με τη γενικευμένη ελληνοφωνία των οικισμών του παράλιου Πόντου (την ποντιακή διάλεκτο), οι πληροφορητές από την ενδοχώρα ήταν αρμενόφωνοι, αραβόφωνοι, τουρκόφωνοι, ή και με γλώσσα επικοινωνίας την κουρδική. Αναφέρομαι κυρίως στις περιοχές του Ερζερούμ και του Ντιαρμπεκίρ.

Το χρονικό πλαίσιο των μαρτυριών καλύπτει την τελευταία περίοδο της παραμονής και ζωής των Ελλήνων σε μια πολυπολιτισμική και πολυεθνική αυτοκρατορία που «βιάστηκε» να μεταλλαχθεί σε έθνος-κράτος. Ο τρόπος αυτός είχε ήδη αρχίσει να διαμορφώνεται, ως πρόταση, στο Συνέδριο των Νεοτούρκων στη Θεσσαλονίκη, το 1910, όπως πληροφορούσαν τις υπηρεσίες τους ο πρεσβευτής της Αγγλίας στην Κωνσταντινούπολη και ο πρόξενος της Γαλλίας στη Θεσσαλονίκη: με αφορμή το Μακεδονικό Ζήτημα και τους Βουλγάρους της Αδριανούπολης, προτάθηκε η βίαιη μεταφορά του χριστιανικού πληθυσμού της περιοχής στο εσωτερικό της Ανατολίας και η εγκατάσταση μουσουλμάνων στη θέση τους. Αν αυτό δεν έλυσε το πρόβλημα των αναστατώσεων, η λύση θα ήταν η εξόντωση των χριστιανών.³ Οι προτάσεις αυτές άρχισαν να υλοποιούνται λίγο αργότερα, το 1913-1914,

3. Taner Akcam, *Μία epαίσχυντη πράξη. Η γενοκτονία των Αρμενίων και το ζήτημα της τουρκικής ευθύνης*, Αθήνα 2007, σ. 123. [Τίτλος πρωτοτύπου: *A Shameful Act. The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*, New York, Metropolitan Books, 2007].

αρχικά με διώξεις κατά των Ελλήνων της Καλλιπόλης και της Ανατολικής Θράκης. Το 1914 ήταν η χρονιά κατά την οποία οι Νεότουρκοι συνήψαν μυστική συμφωνία με τη γερμανική αυτοκρατορία, η οποία είχε κηρύξει τον πόλεμο κατά της Ρωσίας, της Γαλλίας και της Αγγλίας. Ακολούθησαν το 1915 οι εκτοπισμοί, οι βιαιοπραγίες και οι δολοφονίες Ελλήνων του Δυτικού Πόντου, η δημιουργία αντάρτικου στην ίδια περιοχή που απέβλεπε στην προστασία τους, και οι απροκάλυπτες σφαγές των Αρμενίων. Το προοίμιο για την ίδια την Τραπεζούντα υπήρξε η άφιξη τον Ιούνιο του «μεγάλου Νεότουρκου», για τον οποίο μαθεύτηκε ότι έσφαξε τους Αρμένιους στο Ερζερούμ, σύμφωνα με μαρτυρία του Ιωάννη Μωυσίδη. Ο ίδιος αναφέρεται και στην εξόντωση των Αρμενίων της Τραπεζούντας και την επιστράτευση των Ελλήνων στα Τάγματα Εργασίας (Αμελέ Ταμπουρού, τουρκ. Amele Taburlari (σ. 155). Τα συναισθήματα που διακατείχαν τους Έλληνες συμπυκνώνονται στη φράση ενός άλλου πληροφορητή, του Παναγιώτη Ευφροσυνίδη: «Τη μεγάλη τρομάρα την πήραμε με τους Αρμένηδες άνοιξη του 1915.» Οι χριστιανοί περίμεναν και τη δική τους σειρά. «Ανάσταση ήταν για μας ο ερχομός των Ρώσων.»(σσ. 247-248).

Από την άνοιξη του 1916 ο Ανατολικός Πόντος είχε καταληφθεί από τον ρωσικό (τσαρικό) στρατό. Στην Τραπεζούντα δημιουργήθηκε ελληνική Προσωρινή Κυβέρνηση υπό τον μητροπολίτη Χρύσανθο. Μέσα σ' αυτό το κλίμα ευεξίας και προσδοκιών πραγματοποιήθηκε στην πόλη, τον Ιούνιο του 1916, συνάντηση αρχηγών αντάρτικων ομάδων, καθώς ο πληθυσμός πίστευε ότι επέκειτο η προέλαση των Ρώσων και πέρα από την Τρίπολη. Δεν γνώριζαν φυσικά για τη μυστική συμφωνία των Σάικς - Πικώ, 13/26 Απριλίου 1916, ανάμεσα στις δυνάμεις της Αντάντ για μη επέκταση των Ρώσων στο Δυτικό Πόντο.⁴ Φυσικά τούς ήταν, επίσης, άγνωστα αυτά που είχε εκμυστηρευθεί ο Μεγάλος Δούκας Νικόλαος με τον Χρύσανθο κατά την επίσκεψη του πρώτου στη ρωσοκρατούμενη Τραπεζούντα το καλοκαίρι του 1916: σκέψεις για ειρήνευση με τους Τούρκους, καθώς η Ρωσία αντιμετώπιζε πολιτικά και άλλα προβλήματα στο εσωτερικό της. Επισημαίνεται λοιπόν η σημαντική διάσταση που υπάρχει ανάμεσα στις μαρτυρίες και στον ίδιο τον Χρύσανθο, που ήταν προϊδεασμένος για τις εξελίξεις. Υπό το πρίσμα αυτό πρέπει να δούμε και τις συμβουλές του Χρύσανθου στους Οφλήδες (Ιούλιος 1917) να μην αποκαλύψουν τη χριστιανική τους ταυτότητα

4. Βλ. Άρτεμις Ξανθοπούλου-Κυριακού - Ευριπίδης Γεωργιανόπουλος - Κυριάκος Χατζηκυριακίδης, *Οι Έλληνες του Πόντου και η οθωμανική αυτοκρατορία (1461-1923)*, Αθήνα 2015, σ. 317. Για το σύνολο των όρων της συμφωνίας βλ. Ευριπίδης Π. Γεωργιανόπουλος, *Η Δημοκρατία του Πόντου. Ένα ανέφικτο όνειρο ή μια ρεαλιστική επιδίωξη;*, Αθήνα 2012 [Αρχείον Πόντου, Παράρτημα 28], σσ. 77-78.

τα ή, καλύτερα, να μην επιστρέφουν στο χριστιανισμό, γιατί η κατάσταση ήταν ρευστή, και, αν άλλαζαν τα πράγματα, θα μπορούσαν να βοηθήσουν τους συμπατριώτες τους.⁵

Η παρουσία των Ρώσων στον Ανατολικό Πόντο και οι προσδοκίες που επένδυσαν σ' αυτή οι εκεί Έλληνες αποτυπώνονται, με ενάργεια, στις περισσότερες από τις μαρτυρίες. Οι εμπειρίες των πληροφορητών στο θέμα αυτό παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς διαφοροποιούνται αισθητά από όσα βίωναν οι συμπατριώτες τους στο Δυτικό τμήμα του Πόντου κατά την ίδια περίοδο.

Οι πληροφορητές από την πλευρά τους απολάμβαναν, με κάποιες εξαιρέσεις (λ.χ. πλιάτσικο μαγαζιών και σπιτιών από τους κοζάκους, σ. 294, αλλά και βιασμούς κοριτσιών, σ. 170), συνθήκες καλοπέρασης με τους Ρώσους, έχοντας την έννοια και τη φροντίδα και των Τούρκων των χωριών τους. Ανάμεσά τους υπήρχε κατανόηση, προστασία, αλληλεγγύη: «Οι Τούρκοι του χωριού μας ήταν οι δικοί μας Τούρκοι. Τους προστατέψαμε» – εννοεί από τους Ρώσους και τους Αρμένιους (Ευκλείδης Ανδρονικίδης, *Κιθάραϊνα*, σ. 173). Είναι σαφές πιστεύω ότι εδώ ο όρος «Τούρκος» χαρακτηρίζει, όπως και σε πολλά άλλα κείμενα, τους μουσουλμάνους γενικά και δεν προσδιορίζει κατ' ανάγκη την εθνική ταυτότητα. Έτσι, στα μεικτά χωριά, όπου υπερτερούσαν οι Τούρκοι, προφανώς ανάμεσά τους και κρυπτοχριστιανοί, προστατεύτηκαν οι περιουσίες των Ελλήνων κατά τη διάρκεια τοπικών συγκρούσεων. Σε άλλες περιπτώσεις όμως αναφέρονται βιαιότητες των Τσετών (1918), που επέστρεψαν μετά την αναχώρηση των Ρώσων: «Σφάξανε γυναίκες, εξόρισαν άντρες, κατάστρεψαν κορίτσια και τί δεν έκαναν» (Ελισάβετ Σεϊτανίδου, *χωριό Σανόγια*, σ. 364).

Η σταδιακή αποχώρηση του ρωσικού στρατού από τον Ανατολικό Πόντο, μετά την Επανάσταση στη Ρωσία και το κλίμα ανασφάλειας και τρόμου που δημιουργήθηκε στον Ανατολικό Πόντο, οδήγησε χιλιάδες Έλληνες της περιοχής στην απόφαση να εγκαταλείψουν τις εστίες τους. Ο αναγνώστης του Δ' τόμου της *Εξόδου* παρακολουθεί τις επιπτώσεις που είχαν στη ζωή των πληροφορητών οι κοσμοϊστορικές αυτές εξελίξεις. Κάποιοι από αυτούς τον χειμώνα του 1917 προς 1918 ακολούθησαν τους Ρώσους μέχρι το Βατούμ. Από εκεί διαπεραιώθηκαν στο Κερτς, όπου, σύμφωνα με πληροφορητή, ο μεγάλος βιομήχανος Μεταξούδης τούς στέγασε σε καπναποθήκες και στο σχολείο. Ο Μεταξούδης κατάρτισε λίστα με ονόματα συγγενών τους που βρίσκονταν στη Ρωσία, για να προωθηθούν εκεί οι πρόσφυγες. Οι περισσότεροι κατέληξαν στη Συμφερούπολη της Κριμαίας (Ιωάν-

5. Γεωργίου Ν. Τασούδη (επιμ.), *Βιογραφικά αναμνήσεις του αρχιεπισκόπου Αθηνών Χρυσάνθου τού από Τραπεζούντος*, Αθήνα 1970, σσ. 135, 160.

νης Αμαραντίδης, Γιαννάντων, σ. 308). Κατά μαρτυρία της Σοφίας Παπαδοπούλου (σ. 313), ο Μεταξούδης βρήκε τον θάνατο από το χέρι υπηρετών του που τάχθηκαν με το μέρος των μπολσεβίκων επαναστατών.

Στο χωριό του πληροφορητή Παναγιώτη Ελευθεριάδη (Σαχνόι, Περιφέρεια Τραπεζούντας / Τμήμα Ματσούκας) 3-4 ορφανά κορίτσια έμειναν απροστάτευτα, καθώς δεν μπόρεσαν να ακολουθήσουν τους συγχωριανούς τους κατά την έξοδό τους προς τη Ρωσία. «Τα παντρεύτηκαν Τούρκοι» μαθαίνουμε. Μεταξύ αυτών ήταν και η εξαδέλφη του πληροφορητή, η οποία αρνήθηκε να τον ακολουθήσει, όταν αυτός επέστρεψε στον Πόντο για να την πάρει μαζί του, γιατί, όπως του είπε: «Εγώ παντρεύτηκα και έχω δύο παιδιά και ο άντρας μου είναι πολύ καλός και δεν μπορώ να τον αφήσω.» (σ. 368).

Η απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη (Μάιος 1919) και η επί σύντομο, όπως αποδείχθηκε, διάστημα ησυχία που επικράτησε στους απομονωμένους οικισμούς του Πόντου, ενώ, από την άλλη, οι αναστατώσεις και οι δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι νεοπρόσφυγες στην επαναστατημένη Ρωσία, οδήγησαν κάποιους Έλληνες του παράλιου Πόντου στην απόφαση της επιστροφής στην ιδιαίτερη πατρίδα τους. Τραγική ειρωνεία, γιατί εκεί, προτού προλάβουν να χαρούν την επανένωση με τους γονείς, τα παιδιά ή τους συγγενείς τους, έπεσαν θύματα των γενικευμένων εκτοπισμών του Κεμάλ, ο οποίος, στη Μεγάλη Εθνοσυνέλευση της Άγκυρας (Απρίλιος 1920) είχε κηρύξει Ιερό Πόλεμο εναντίον των απίστων. Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή η διαταγή του Κεμάλ για υποχρεωτική έξοδο των χριστιανών από την Τουρκία, τον Νοέμβριο του 1922 (δηλαδή πριν από την υπογραφή της Συνθήκης της Λοζάνης, Ιανουάριος 1923) βρήκε τους εκτοπισμένους, όσους τουλάχιστον επέζησαν, στα βάθη της Μ. Ασίας. Από εκεί ξεκίνησε η οδύσειά τους, σε αναζήτηση του πλησιέστερου λιμανιού για τη διαπεραίωσή τους στην Ελλάδα. Οι πληροφορητές του τόμου αναφέρονται με λεπτομέρειες στην επώδυνη διαδρομή. Λίγοι μόνο κατάφεραν να φτάσουν στην Τραπεζούντα, να επανενωθούν με τις οικογένειές τους, για να ξεκινήσουν το ταξίδι τους για μια «μητέρα πατρίδα» που δεν γνώριζαν και που δεν ήταν έτοιμη να τους δεχθεί. Χρειάζεται να προσεχτεί ιδιαίτερα, κατά την ανάγνωση των μαρτυριών, η παραμονή τους στην Κωνσταντινούπολη, στο Σελιμιέ, όπου αποδεκατίστηκαν πολλές από τις οικογένειες των προσφύγων, αλλά και το «ταξίδι» που είχε απρόσμενους σταθμούς και ανάλογο κόστος σε ζώδες: «Το Πάσχα το κάναμε στο βαπόρι. Ένα μήνα ταξίδι. Πρώτα μας πήγαν στην Ύδρα. Πώς να ζήσουμε; Τίποτα δεν έβγαζε το νησί.» Μετά στο Λαύριο, κατόπιν στις Σπέτσες, για να καταλήξουν στην Αθήνα. «Κοντά στο Γκάζι ήταν μια μάντρα γεμάτη κοπριά. Σ' αυτή τη μάντρα μάς κλείσανε. Κλαίγαμε. Είχε αποθήκες σ' αυτή τη μάντρα. Τις είχαν καθαρίσει από τις κοπριές, ήταν όμως βρόμικα. Τί

να κάνουμε. Μπήκαμε μέσα. Πήραμε κάτι τσουβάλια και κάναμε χωρίσματα. Είκοσι τριάντα οικογένειες να περιοριστούμε σ' ένα δωμάτιο δεν γίνεται.» (Παρέσα Ελευθεριάδου, Αιγάλεω, σ. 370).

Αν θέλουμε να ελέγξουμε την ακρίβεια των μαρτυριών, πρέπει να ανατρέξουμε σε όσα καταθέτει ο Henry Morgenthau, πρεσβευτής των Η.Π.Α. στην Κωνσταντινούπολη (1913-1916) και πρόεδρος της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (1923-1924): «Η κατάστασή τους είναι πραγματικά φρικτή. Στα μεγαλύτερα κτίσματα αμέτρητες οικογένειες είναι συνωστισμένες σ' ένα δωμάτιο που μοιάζει με σταύλο. Κάθε οικογένεια καταλαμβάνει χώρο δώδεκα τετραγωνικών ποδιών. Το μοναδικό κρεβάτι τους είναι το δάπεδο. Οι τυχερές οικογένειες που έχουν κουβέρτες τις στρώνουν κατευθείαν πάνω στα γυμνά σανίδια. Στις μισές περιπτώσεις δεν υπάρχουν κουβέρτες παρά μόνον ένας σωρός κουρελιών. Όπου έχουν μπορέσει οι γυναίκες έχουν απλώσει τσουβάλια πάνω σε σύρματα για να φτιάξουν κάποιο είδος παραβάν και να διαφυλάξουν κάποια επίφαση ιδιωτικής ζωής.»⁶ Η αναφορά, στην Καλαμαριά της Θεσσαλονίκης του 1930 και στις συνθήκες στέγασης των προσφύγων στο βρετανικό στρατιωτικό νοσοκομείο, κατάλοιπο του Μεγάλου Πολέμου.

Στον λιτό λόγο των πληροφορητών αποτυπώνονται οι τραυματικές εμπειρίες για όσα έζησαν στην «πατρίδα» κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου και αργότερα από τους Νεότουρκους και τον Κεμάλ Ατατούρκ, καθώς και οι απώλειες σε ζωές, που συνεχίστηκαν και κατά την πορεία της Εξόδου αλλά και της Εισόδου στη μέχρι τότε ιδεατή «μητέρα πατρίδα», την Ελλάδα: «Παντού ήτανε προσφυγιά και αρρώστεια και θανατικό» (Ονούφριος Κυριακίδης, σ. 411). Το τραύμα μεγεθύνεται, καθώς επώδυνη παρουσιάζεται και η διαδικασία ενσωμάτωσης στον ελλαδικό κορμό, ιδιαίτερα γι' αυτούς που έφτασαν αργότερα από την τότε Ε.Σ.Σ.Δ.: Εδώ τράβηξαν «του Χριστού τα πάθη» κατά τη μαρτυρία της Σοφίας Τσιμαρίδου. Ο άνδρας της δεν έβρισκε δουλειά, γιατί τον θεωρούσαν κομμουνιστή. «Τελικά πέθανε» (σσ. 161-162).

Παρά το γεγονός ότι οι μαρτυρίες του Κ.Μ.Σ. άρχισαν να συγκεντρώνονται μόλις από τη δεκαετία του 1950 κ.ε., οι πρόσφυγες, στη συντριπτική τους πλειονότητα, εκφράζουν την απογοήτευσή τους για τη ζωή τους. Πάντως την πιο εντυπωσιακή εξαίρεση στη γενική κατάρθεια και απαισιοδοξία αποτελεί η μαρτυρία του ζεύγους Κωνσταντίνου και Ιωάννας Λυκίδη από το χωριό Χαλτ, 50 χλμ. ανατολικά της Τραπεζούντας. Οι πληροφορητές, αφού εξιστορήσουν το δύσκολο χθες, ατενίζουν με αισιοδοξία το σήμερα (της μαρ-

6. Henry Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Αθήνα. Το έπος της εγκατάστασης*, Αθήνα 1994, σ. 344. [Τίτλος πρωτοτύπου: *An International Drama*, London χ.χ.ε.]

τυρίας) και καμαρώνουν για ό,τι πέτυχαν 40 χρόνια μετά την Έξοδο: «Σήμερα όμως (1965), έχουμε ωραίο χωριό. Κοινότητα έχει, συνεταιρισμό έχει, σχολείο δημοτικό διθέσιο έχει, σύλλογο έχει, προσκοπισμό για τη νεολαία έχει, εκκλησία καλή, τη Ζωοδόχο Πηγή κάναμε, νερό καλό φέραμε με σωλήνες από πηγή. Σιγά σιγά και γυμνάσιο θα κάνουμε και ηλεκτροφωτισμό θα φέρουμε.» Το όνομα του οικισμού Νέα Τραπεζούντα, με την υπενθύμιση: «από τη μητρόπολή μας στην πατρίδα». Το 1953, μάλιστα, είχαν καταφέρει να κάνουν ένα ταξίδι-προσκύνημα στην ιδιαίτερη πατρίδα και να γευτούν τη θερμή φιλοξενία των τούρκων συντοπιτών τους, οι οποίοι δεν τους άφησαν να πληρώσουν τίποτε στη διάρκεια των 18 ημερών που έμειναν εκεί. Η πατρίδα που αφήσανε; «Ερημία και φτώχεια και λύπη παντού. Σαν να μην ήτανε τα δικά μας μέρη μάς φάνηκε. Εκεί καταλάβαμε πως περισσότερο δικό μας μέρος ήτανε η Νέα Τραπεζούντα. Τότες καταλάβαμε πως πατρίδα μας ήτανε η Ελλάδα.» Μερικοί από τους φίλους τους Τούρκους εκδήλωσαν την επιθυμία να ταξιδέψουν στην Ελλάδα. Άρχισε η μεταξύ τους αλληλογραφία, μηνιαία, τακτική. Αλλά το τελευταίο γράμμα που έφυγε από την Ελλάδα, το 1955, έμεινε αναπάντητο (σσ. 520-521), γιατί η ιστορία της προσφυγιάς έμελλε να έχει και συνέχεια (Ελληνες της Κωνσταντινούπολης).

Γενικά, ο κρινόμενος Δ' τόμος της *Εξόδου* είναι ένα βιβλίο που δεν διαβάζεται όπως τα άλλα. Κάθε μαρτυρία έχει τη δική της βαρύτητα. Γεννά συνειρμούς. Ίσως θα χρειαστεί να ξαναδιαβάσουμε την ιστορία της περιόδου, ίσως ξαναθυμηθούμε λόγια δικών μας που έφυγαν από τη ζωή, όσοι από εμάς έχουν προσφυγική καταγωγή, ή ίσως επανεκτιμήσουμε τις σιωπές τους. Το σίγουρο, ωστόσο, είναι ότι η ιστορία του Μεγάλου Πολέμου, της Μικρασιατικής Καταστροφής και της Ανταλλαγής, τα θύματα, οι αριθμοί, αποκτούν με βιβλία σαν κι αυτότο ανθρώπινο τους πρόσωπο.

Wolfgang Beutin - Klaus Ehlert - Wolfgang Emmerich - Christine Kanz - Bernd Lutz - Volker Meid - Michael Opitz - Carola Opitz-Wiemers - Ralf Schnell - Peter Stein - Inge Stephan, *Ιστορία της γερμανικής λογοτεχνίας. Από τις αρχές της ως σήμερα*. Μετάφραση, επιμέλεια, σχόλια & πίνακες Κυριακή Χρυσομάλλη-Henrich, φιλολογική διόρθωση Συμεών Σταμπουλού, Θεσσαλονίκη, «University Studio Press», 2016, σελ. 939, με πολλές εικόνες εντός κειμένου.

Ένωσα σαν αρσιβαρίστρια βγαίνοντας από το κομψό και φιλικό αθηναϊκό βιβλιοπωλείο του εκδοτικού οίκου της Θεσσαλονίκης «University Studio Press», καθώς κουβαλούσα τη συγκεκριμένη *Ιστορία της γερμανικής λογοτεχνίας...* Εξωτερικά το καλοδεμένο βιβλίο είναι κομψότατο, με ένα πορτρέτο του Goethe, κι ας έχει βάρος σχεδόν δύο κιλά και αποτελείται από σχεδόν μία χιλιάδα σελίδες. Στην διαδρομή για το σπίτι αναρωτιόμουν για την επιλογή μου αυτού του βιβλίου και σκεφτόμουν και πόσο πυκνός και σύνθετος θα ήταν ο μεταφρασμένος από τα γερμανικά λόγος· αλλά, μόλις το άνοιξα, όλοι οι φόβοι μου και οι προκαταλήψεις μου εξαφανίστηκαν. Ο ογκόλιθος είναι εξαιρετικά καλοτυπωμένος, προσιτός στο μάτι, με μεγάλα περιθώρια δίπλα στο καθαυτό κείμενο, με ελάχιστες υποσημειώσεις, αλλά με πλούσια, αν και κάποτε μινιατουριστική εικονογράφηση, σχεδόν σε κάθε σελίδα, με πλαγιότιτλους στο περιθώριο της σελίδας για να σημαδεύουν τα υποκεφάλαια, τις παραγράφους και να κάνουν πιο εύκολη την ανάγνωση. Είδα και στο amazon.com το πρωτότυπο, την αντίστοιχη γερμανική έκδοση (*Deutsche Literaturgeschichte. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Stuttgart - Weimar, J. B. Metzler, 2008, με τις 545 εικόνες και απλώς διαφορετικό στο εξώφυλλο της πορτρέτο του Goethe· εκεί φορά τη γραφική του καπελαδούρα, και διαπίστωνα πως η δομή και η διάταξη των σελίδων κτλ. ήταν ακριβώς όπως και στην ελληνική έκδοση, άρα πως δεν έγινε μόνο μετάφραση του κειμένου αλλά και επιτυχημένη εκδοτική αναπαραγωγή της εμφάνισης του πρωτοτύπου (του οποίου σήμερα διαθέτουμε και όγδοη έκδοση, του 2013).

Το βιβλίο αυτό είναι έργο συλλογικό: το έγραψαν αρχικά στα γερμανικά 11 συγγραφείς (8 άνδρες και 3 γυναίκες, με κύρια συνεργάτρια την Inge Stephan), γερμανοί μελετητές ειδικοί στα επιμέρους θέματα και τις εποχές, και το κύριο μέρος της ελληνικής του μετάφρασης αποτελείται από δεκαπέντε κεφάλαια: «Η Μεσαιωνική Λογοτεχνία» (σσ. 51-116, Bernd Lutz), «Ανθρωπισμός και Μεταρρύθμιση» (σσ. 117-166, Wolfgang Beutin), «Η Λογοτεχνία του Μπαρόκ» (σσ. 167-219, Volker Meid), «Διαφωτισμός» (σσ. 221-257, Inge Stephan), «Εποχή της Τέχνης» (σσ. 259-323, Inge Stefan), «Προ-Μάρτιος» (σσ.

325-387, Peter Stein), «Ο Ρεαλισμός και η Εποχή της Ίδρυσης Βιομηχανιών» (σσ. 389-445, Klaus Ehlert), «Ο Λογοτεχνικός Μοντερνισμός (1890-1920)» (σσ. 447-498, Christine Kanz), «Η Λογοτεχνία στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης» (σσ. 499-550, Inge Stephan), «Η Λογοτεχνία στο “Τρίτο Ράιχ”» (σσ. 551-570, Inge Stephan), «Η γερμανική Λογοτεχνία της Εξορίας» (σσ. 571-601, Inge Stephan), «Η γερμανική Λογοτεχνία μετά το 1945» (σσ. 603-639, Ralf Schnell), «Η λογοτεχνία στη Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας» (σσ. 639-717, Wolfgang Emmerich), «Η λογοτεχνία στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας» (σσ. 719-814, Ralf Schnell), «Τάσεις στη σύγχρονη γερμανόφωνη λογοτεχνία» (σσ. 815-908, Michael Opitz - Carola Opitz-Wiemers).

Ακολουθούν: «Βιβλιογραφία Υποσημειώσεων και Συγκριτικών Πινάκων» (σσ. 909-910), ο πολυτιμότετος «Πίνακας όρων και εννοιών» (σσ. 911-918), «Πίνακας συγγραφέων και τίτλων έργων» (σσ. 919-937) και σημείωμα για την «Προέλευση εικόνων» του βιβλίου (σ. 939).

Πριν από την καθαυτό «ιστοριογραφική αφήγηση» του βιβλίου παρατίθενται εξαιρετικοί «Συγκριτικοί πίνακες» (σσ. 31-49), που ανήκουν στη μεταφράστρια, και για τους οποίους θα γίνει λόγος και παρακάτω.

Ο κύριος άθλος της μεταφράστριας έγκειται στο ότι κείμενα τόσων διαφορετικών ερευνητών, με διαφορετικό τρόπο γραφής από τον καθένα τους, μεταφράζονται στρωτά και σε ενιαία γλώσσα, αλλά και με τρόπο απόλυτα κατανοητό για τον έλληνα αναγνώστη. Μη όντας ειδική στη γερμανική γραμματεία, δεν θα ασχοληθώ με το αν οι συγκεκριμένοι γερμανοί ειδικοί γραμματολόγοι και κριτικοί της λογοτεχνίας δίνουν διαφορετικές ερμηνείες στα λογοτεχνικά κινήματα και στα άλλα καθέκαστα που πραγματεύεται το βιβλίο· δεν έχω δει γερμανικές βιβλιοκρισίες που να αναφέρονται στο πόνημα, και δεν αποκλείω να υπάρχουν ορισμένες αντιρρήσεις, ενστάσεις ή διευκρινίσεις σε επιμέρους ζητήματα. Πάντως η πρώτη έκδοση της συγκεκριμένης *Ιστορίας της Γερμανικής λογοτεχνίας...* στο πρωτότυπο κυκλοφόρησε το 1979, και εκσυγχρονισμένη και εμπλουτισμένη κάθε φορά επανεκδίδεται από τότε κάθε πέντε χρόνια, έτσι που το έργο να θεωρείται πια σήμερα «καταξιωμένο και ήδη κλασικό». Στη Γερμανία το χρησιμοποιούν επιστήμονες, φοιτητές, μαθητές, και το «ειδοποιημένο» κοινό, γιατί είναι ένα αρκετά ευσύνοπτο όσο και έγκυρο έργο. Συγκεντρώνει σε έναν τόμο το σύνολο της γερμανόγλωσσης λογοτεχνίας, από τις πρώτες, προφορικές ή δειλές γραπτές καταβολές της μέχρι τα λαμπρά σημερινά επιτεύγματα.

Μια από τις ομορφιές αυτού του τόμου είναι ότι δεν κρύβει σκοτεινά σημεία της γερμανικής ιστορίας και της ιστορίας της γερμανικής λογοτεχνίας/γραμματείας κάτω από το χαλί, αλλά τα προσεγγίζει όλα. Υπάρχουν, έτσι, κεφάλαια που αναφέρονται στη σχέση λογοτεχνίας (και λογοτεχνών

βέβαια) με το «Τρίτο Ράιχ» ή με τη «Γερμανική λογοτεχνία της εξορίας» ή με τη «Γερμανική λογοτεχνία μετά το 1945». Υπάρχουν και τα ξεχωριστά, κατατοπιστικά κεφάλαια «Η λογοτεχνία στη Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας» καθώς και το αντίστοιχο «Η λογοτεχνία στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας», ενώ το τελευταίο κεφάλαιο, «Τάσεις στη σύγχρονη γερμανόφωνη λογοτεχνία μετά το 1989», αναφέρεται στην εποχή μετά το γκρέμισμα του Τείχους του Βερολίνου και την ενοποίηση των δύο Γερμανιών και στις δυσκολίες που αντιμετώπισαν πολλοί συγγραφείς με την ενοποίηση. Φτάνει ως πολύ πρόσφατα γεγονότα, όπως στο «φαινόμενο του Γκύντερ Γκρας [Günter Grass]» και στις πολύ νέες τάσεις στη γερμανική λογοτεχνία μέχρι την απονομή του Νομπέλ λογοτεχνίας στην Ελφρίντε Γέλινεκ [Elfriede Jelinek] το 2004.

Προσθέτω ότι, επειδή κάθε κεφάλαιο του βιβλίου αρχίζει με μια ιστορική εισαγωγή σχετικά με την οικονομική και κοινωνικοπολιτική κατάσταση κάθε εποχής, και αυτά τα στοιχεία δεν είναι καθόλου, ή είναι πολύ λίγο, γνωστά στον μέσο έλληνα αναγνώστη, καθώς και για να διευκρινίσει επιλογές που έκανε για την ελληνική ορολογία, η μεταφράστρια πρόσθεσε 208 χρήσιμες δικές της υποσημειώσεις (η γερμανική έκδοση δεν είχε υποσημειώσεις). Αυτό είναι μία ακόμη προσφορά της μεταφράστριας και ένας ακόμη άθλος της.

Όπως σημειώθηκε παραπάνω, το βιβλίο περιλαμβάνει, στην αρχή του, και ένα προλογικό-κατατοπιστικό σημείωμα από τον εγκατεστημένο στην Αθήνα, αυστριακό ομότιμο καθηγητή του Ε.Κ.Π.Α. και πολυσχιδή μελετητή Βάλτερ Πούχγερ, καθώς και τον πρόλογο της μεταφράστριας και τους συγκριτικούς πίνακες γερμανικής και ελληνικής ιστορίας και λογοτεχνίας, που φυσικά δεν υπήρχαν στη γερμανική έκδοση, αλλά δημιουργήθηκαν με μεγάλο μόχθο και ακρίβεια από τη μεταφράστρια: άλλος ένας άθλος της. Στο βιβλίο, ως καλή, επιστημονική και μεθοδολογικά άρτια έκδοση, επιτάσσονται, φυσικά, και η βιβλιογραφία των πρόσθετων υποσημειώσεων και των συγκριτικών πινάκων, καθώς και ποικίλα ευρετήρια (βλ. και παρακάτω).

Αλλά ως επικεντρωθούμε, καλύτερα, στην προσφορά της έκδοσης στην ελληνική γλώσσα και φιλολογία. Η μεταφράστρια μας εξηγεί τον τρόπο και τη μέθοδό της στη μετάφραση των γερμανικών κύριων ονομάτων και τοπωνυμίων στα ελληνικά και τα προβλήματα που είχε τόσο στην ακριβή φωνητικής τους απόδοση όσο και στην τήρηση ισορροπίας ανάμεσα στις παραδοσιακές και στις απολοποιημένες ελληνικές μεταγραφές τους. Μας ξενίζει, πράγματι, εμάς τους παλιότερους τουλάχιστο, να βλέπουμε τον Γκαίτε να γράφεται σε υπεραπλοποιημένη ορθογραφία ως Γκέτε και τον Σίλλερ ως Σίλερ με ένα λάμδα (ευτυχώς λείπει η απόδοση Γόεθ του Σολω-

μού...), αλλά υπάρχει η εξήγηση. Μαθαίνουμε επίσης ότι τόσα χρόνια τονίζαμε λάθος τον Ρεχάγκελ, έπρεπε να τον τονίζουμε Ρέχαγκελ, και τον Σουμάχερ Σούμαχερ. Πολύ χρήσιμο είναι ότι στο τέλος του βιβλίου υπάρχει και ο πίνακας ονομάτων, που δίνει σε παρένθεση και το γερμανικό πρωτότυπο, ενώ κάτω από κάθε συγγραφέα αναφέρονται τα έργα τους και στην ελληνική τους μετάφραση. Χρήσιμος είναι και ο πίνακας όρων και εννοιών, όπου η μεταφράστρια μας κάνει τη χάρη να μεταφράζει ακόμη και τους πιο γνωστούς, και ήδη διεθνοποιημένους, γερμανικούς όρους, όπως π.χ. το Bildungsroman («μυθιστόρημα διάπλασης»).

Αλλά, ξαναγυρίζοντας σε κάτι που τόνισα από την αρχή, θεωρώ πως το πιο χρήσιμο από τα πρόσθετα εργαλεία αυτού του βιβλίου είναι οι προτασόμενοι συγκριτικοί πίνακες που έκανε η μεταφράστρια ειδικά γι' αυτή την έκδοση: σύγκριση μεταξύ γερμανικής ιστορίας, πολιτισμού και λογοτεχνίας με τα αντίστοιχά τους ελληνικά. Έτσι, σε στήλες παράλληλες, μπορούμε να δούμε την «Ελληνική ιστορία», τη «Γερμανική ιστορία», την «Ελληνική λογοτεχνία/παιδεία» και τη «Γερμανική λογοτεχνία/παιδεία». Με τον τρόπο αυτόν μπορούμε να δούμε παράλληλα ότι, ενώ από το 2000 π.Χ. μέχρι το 146 π.Χ. είχαμε στην ελληνική ιστορία την «κάθοδο» των Αχαιών κτλ. ως και το πέρασμα της κυρίως Ελλάδας κάτω από τη ρωμαϊκή κυριαρχία, στη γερμανική ιστορία είχαμε τη δράση γερμανικών φύλων στη Β. Γερμανία και στον ευρύτερο σκανδιναβικό χώρο. Στη στήλη της ελληνικής λογοτεχνίας/παιδείας από τον 9ο π.Χ. αι. κ.ε. μπορούμε να δούμε τη δημιουργία του γνώριμου και σ' εμάς σήμερα αλφαβήτου και βέβαια την κλασική εποχή με τις ιστορίες του Ηροδότου και του Θουκυδίδη, το θέατρο, τη φιλοσοφία του Πλάτωνα και Αριστοτέλη και αργότερα το ερωτικό μυθιστόρημα της ελληνοιστικής και ελληνορωμαϊκής εποχής, ενώ στην αντίστοιχη στήλη με τη γερμανική λογοτεχνία/παιδεία τα ίχνη μόνον της προφορικής, ακόμα, λογοτεχνίας. Σε κατοπινότερα χρόνια βλέπουμε σχεδόν μια συμπίεση, π.χ. τον 12ο αι. έχουμε τα λόγια (βυζαντινά) ερωτικά μυθιστορήματα των Κομνηνών, και ίσως και τον Διγενή Ακρίτη, ενώ στη Γερμανία τον Πάρσιφαλ, και στην ύστερη βυζαντινή περίοδο τα δημώδη ερωτικά μυθιστορήματα (*Λίβιστρος και Ροδάμνη, Βέλθανδρος και Χρυσάντσα* κ.ά.), ενώ την ίδια περίπου εποχή στη Γερμανία, από το 1210 κ.ε., τον *Τριστάνο και Ιζόλδη*, ενώ η ακμή και το «τέλος» της κρητικής λογοτεχνίας συμβαδίζουν με το γερμανικό μπαρόκ κ.ο.κ. Όσο όμως προχωρούμε στον 16ο και ιδίως τον 17ο αι., τα πράγματα γέρνουν προς τον άλλο δίσκο της ζυγαριάς, καθώς οι μεγάλες αποκλίσεις έχουν αρχίσει να δημιουργούνται κατά την τουρκοκρατία και κορυφώνονται στον 18ο αι. με τον Διαφωτισμό, το 1776 με το γερμανικό κίνημα «Θύελλα και Ορμή» (*Sturm und Drang*) και τους μεγάλους ρομα-

ντικούς, τον Lessing, τον Goethe, τον Schiller κτλ., ενώ εμείς ακόμα προβληματιζόμασταν, τόσο θεωρητικά όσο και στην πράξη, για το τι είδους γλώσσα θα μεταχειριστούμε στο εξής, έχοντας από τη μια τους υποστηρικτές της αρχαϊζουσας (όσο κι αν εξέφραζαν, κάποτε, νεοτερικές ιδέες) με κορυφαίο τον Ευγένιο Βούλγαρη κ.ά., και από την άλλη τους συγγραφείς που έγραφαν στη «δημοτική» ή σε γλώσσα επηρεασμένη από τη δημώδη, όπως, π.χ., οι Δαπόντες, Μοισιόδαξ, Φιλιππίδης, Κωνσταντάς, Βηλαράς, Ψαλίδας κ.ά., και βέβαια, δίπλα σε όλους αυτούς, τον Κοραή και τους κοραϊστές με τη «Μέση οδό», αλλά και άλλους Φαναριώτες με τα δικά τους, «μεικτά» γλωσσικά μανιφέστα, όπως τον Κοδρικά κ.ά.

Οι συγκρίσεις αυτές βοηθούν πολύ να δούμε, παράλληλα, και πολλές αποχρώσεις, και να αντιμετωπίσουμε εύκολες ή και άκριτες γενικεύσεις για τη λογοτεχνία των «άλλων» μέσα στο υποτιθέμενο κοινό «ευρωπαϊκό σπίτι» μας. Έτσι, π.χ., ο Βάλτερ Πούχνερ στο μεστό προλογικό του σημείωμα (σσ. 15-19) επιστρά την προσοχή μας στο πώς να διαβάζουμε τις εποχές και τα καθέκαστα της γερμανικής λογοτεχνίας και να παρατηρούμε την αντιφατικότητα που υπάρχει στην συνύπαρξη κινήματων καμιά φορά εχθρικών μεταξύ τους, όπως ο ρομαντισμός, οι κλασικοί της Βαϊμάρης, ο μεταφυσικός ρομαντισμός του Hölderlin (την ώρα που εμείς μεταχειριζόμαστε συνήθως, ακόμα, τον «ελαστικό όρο-σκούπα “εποχή του Γκαίτε”»). Άρα το βιβλίο αυτό μπορεί να μας βοηθήσει και σε συγκριτολογικές μελέτες.

Η μεταφράστρια του βιβλίου, Κυριακή (Κούλα) Χρυσομάλλη-Henrich, ανήκει και στους δύο κόσμους που προσπαθεί να «ενώσει» μεταφραστικά. Είναι απόφοιτος του Τμήματος Μεσαιωνικών και Νεότερων Ελληνικών Σπουδών του Α.Π.Θ. και διδάκτορας φιλοσοφίας (νεοελληνικής φιλολογίας) του Πανεπιστημίου του Αμβούργου, όπου είναι μόνιμα εγκατεστημένη, διδάσκοντας παράλληλα επί σειρά ετών νεοελληνική λογοτεχνία σε γερμανικά πανεπιστήμια και άλλες σχολές ως και το βορειότερο Κίελο της Βαλτικής. Έχει μεταφράσει το ογκώδες και συστηματικότατο θεωρητικό έργο του Franz Stanzel *Θεωρία της αφήγησης*, αλλά και τα λογοτεχνικά έργα της Christa Wolf *Ένα πρότυπο παιδικής ηλικίας* και *Μοιρασμένος ουρανός*, καθώς και το μυθιστόρημα του Siegfried Lenz *Γραφείο απολεσθέντων αντικειμένων*. Είναι, επίσης, παρούσα τα τελευταία χρόνια σε διεθνή και άλλα συνέδρια και συμπόσια νεοελληνιστών, ενώ τα μικρότερα επιστημονικά δημοσιεύματά της κοντεύουν να συμπληρώσουν τα σαράντα χρόνια (αν θυμάμαι καλά, το πρώτο, αρκετά ανεπτυγμένο, στο αξιόλογο *Αφιέρωμα στον καθηγητή Λίνο Πολίτη* του 1979, αφορούσε την τριλογία του Βασίλη Βασιλικού). Παντρεμένη με τον γλωσσολόγο και νεοελληνιστή, ομότιμο σήμερα καθηγητή του Πανεπιστημίου της Λιψίας, Στέ-

φανο (Günther Steffen) Henrich, συνεργάστηκε μαζί του για τη διαμόρφωση της μεταφρασμένης ορολογίας του βιβλίου, αλλά δέχτηκε και αλλού (π.χ. στη μετάφραση των τίτλων για πάνω από χίλια βιβλία και κείμενα γερμανικής γραμματείας, για τα οποία δεν υπάρχουν ακόμα ελληνικές μεταφράσεις) τη δική του βοήθεια και τη συνδρομή άλλων (βλ. τις σχετικές ευχαριστίες της μεταφράστριάς στις σσ. 28-30). Το βιβλίο είναι αφιερωμένο (σ. 7) στον σύζυγό της Στέφανο και στους δύο γιους τους, Αλέξανδρο και Νίκο, που της συμπαραστάθηκαν και τη βοήθησαν (και πρακτικά, κάποτε, στη χρήση του υπολογιστή) στα οχτώ χρόνια που κράτησε η μεταφραστική της προσπάθεια.

Τελειώνοντας, ας αναρωτηθούμε ποιοι μπορούν να χρησιμοποιήσουν επωφελώς ένα παρόμοιο σύγγραμμα. Η πρώτη αυτονόητη απάντηση είναι: οι φοιτητές των Τμημάτων Γερμανικής Γλώσσας και Φιλολογίας των πανεπιστημίων μας, παρότι ελπίζω ότι οι φοιτητές αυτών των τμημάτων μπορούν να διαβάζουν το σύγγραμμα όχι μόνον από μετάφραση αλλά και στο πρωτότυπο. Κατόπιν, άλλοι φοιτητές και ιδίως όσοι ασχολούνται με τη γενική και συγκριτική γραμματολογία (συγκριτική λογοτεχνία), αλλά και φοιτητές νεοελληνικών Τμημάτων, για να ξεκαθαρίσουν το περιεχόμενο και τα όρια ορισμένων διεθνών ή ειδικά γερμανικών λογοτεχνικών κινήματων, όπως π.χ. του πολιτικού ρομαντισμού ή του γερμανικού ρεαλισμού, που λανθασμένα προσμετρούνται σε διαφορετικά λογοτεχνικά ρεύματα (όπως έδειξε ο Βάλτερ Πούχνερ στο κατατοπιστικότερο προλογικό του σημείωμα), αλλά και για να μάθουν στερεότερα πράγματα για το έργο, την επίδραση και τις ελληνικές «τύχες» σημαντικών γερμανών συγγραφέων και στοχαστών, κάτι που είχε δοκιμάσει να το κάνει αναλυτικά μεν, αλλά δυστυχώς μόνο στα γερμανικά και μόνον από τον Διαφωτισμό ως το 1944, ο αείμνηστος Γιώργος Βελουδής (στη δίτομη *Germanograecia. Deutsche Einflüsse auf die neugriechische Literatur (1750-1944)*, Amsterdam, A. M. Hakkert, 1983).

Αλλά το βιβλίο της Κ. Χρυσομάλλη-Henrich μπορούν, φαντάζομαι, να το χρησιμοποιήσουν ωφέλιμα και οι μαθητές των δευτεροβάθμιων γερμανικών σχολείων της χώρας μας, των ελληνικών σχολείων στις γερμανόγλωσσες χώρες και, βέβαια, όλοι οι ειδοποιημένοι αναγνώστες που θα ήθελαν να μάθουν περισσότερα και εγκυρότερα πράγματα για γερμανούς λογοτέχνες και τα έργα τους χωρίς να αναγκάζονται να καταφεύγουν στις ευκολότερες, αλλά όχι πάντοτε καλά ελεγμένες, ηλεκτρονικές (διαδικτυακές) πηγές. Δεν το κρύβω ότι και εμένα, διαβάζοντάς το, μου άνοιξε την όρεξη να διαβάσω περισσότερα βιβλία και έργα γερμανών λογοτεχνών. Και εδώ, το Goethe-Institut Griechenland πρέπει να γίνει αρωγός μας, και στην ιστοσελίδα του να αρχίσει να μας αναφέρει όλες τις μεταφράσεις γερμανών λο-

γοτεχνών στα ελληνικά, και το αν μπορούμε να βρούμε τα βιβλία τους στις ελλαδικές βιβλιοθήκες του.

Σε κάθε περίπτωση, το συγκεκριμένο βιβλίο θα αποτελεί για πολλά χρόνια την κύρια οδό μέσω της οποίας ο μη γερμανομαθής έλληνας αναγνώστης θα μπορεί να προσεγγίζει την ιστορία, τα πρόσωπα και τα πράγματα της γερμανικής λογοτεχνίας. Και γι' αυτό μονάχα τον λόγο οφείλουμε χάριτες τόσο στον πολύ δραστήριο, τελευταία, εκδοτικό οίκο όσο και στη μεταφράστρια. Ιδίως τώρα, όταν, με τον (κάποτε τυφλό) αντιγερμανισμό που επικρατεί στις μέρες μας, θα σκεφτόταν κανείς: «στη μνημονιακή Ελλάδα – φαντάσου γερμανικά λογοτεχνήματα», για να παραφράσω τον Αλεξανδρινό. Αφού το ξέρουμε πως, αν η πολιτική χωρίζει τους λαούς, η λογοτεχνία τους ενώνει ή μπορεί να τους ενώνει.

Ένα μεγάλο «Danke», λοιπόν, στη μεταφράστρια του βιβλίου για τον κόπο που κατέβαλε, καθώς και στους συνεργάτες της και στον εκδοτικό οίκο που ανέλαβε ένα τέτοιο επιχείρημα και το ολοκλήρωσε με άριστα αποτελέσματα, ώστε να έχουμε στη διάθεσή μας ένα magnum opus, έναν μεγάλο Ελληνικό Άθλο.

Αθήνα

ΜΙΧΑΗΛΑ ΚΑΡΑΜΠΙΝΗ-ΙΑΤΡΟΥ

Wolfgang Beutin - Klaus Ehlert - Wolfgang Emmerich - Christine Kanz - Bernd Lutz - Volker Meid - Michael Opitz - Carola Opitz-Wiemers - Ralf Schnell - Peter Stein - Inge Stephan, *Ιστορία της γερμανικής λογοτεχνίας. Από τις αρχές της ως σήμερα*. Μετάφραση, επιμέλεια, σχόλια & πίνακες Κυριακή Χρυσομάλλη-Henrich, φιλολογική διόρθωση Συμεών Σταμπουλού, Θεσσαλονίκη, «University Studio Press», 2016, σελ. 939, με πολλές εικόνες εντός κειμένου.

Με αφορμή την πρόσφατη έκδοση της *Ιστορίας της γερμανικής λογοτεχνίας* του οίκου Metzler στα ελληνικά, κρίνουμε καλό να προτάξουμε στη βιβλιοκρισία μας ένα αδρό περίγραμμα των ελληνογερμανικών γραμματειακών σχέσεων.

Η εποχή της παγκοσμιοποίησης ρευστοποίησε τα όρια ανάμεσα στους διάφορους εθνικούς χώρους σε ποικίλα πεδία· μεταξύ αυτών η λογοτεχνία και ο πολιτισμός κατέχουν περίοπτη θέση. Έννοιες όπως πολιτισμική διαμεσολάβηση, επίδραση, διάδραση, παραλληλία, υβριδικότητα, παγκόσμια λογοτεχνία κτλ. ανήκουν πλέον στο καθημερινό λεξιλόγιο των ανθρωπιστικών σπουδών και δεν υπάρχει πια εθνική φιλολογία η οποία να μη λαμβάνει

σοβαρά υπόψη τη συγκριτολογική διάσταση των φαινομένων που μελετά. Σ' αυτό το πλαίσιο η ανάγκη έγκυρης πληροφόρησης, τόσο του ακαδημαϊκού όσο και του ευρύτερου κοινού, σχετικά με τις ξενόγλωσσες γραμματείες – ειδικά όσες διέδρασαν γόνιμα με την εγχώρια – έχει αυξηθεί αλματωδώς. Ανάμεσα σ' αυτές συγκαταλέγεται και η γερμανική.

Η κρίση αυτή μπορεί εκ πρώτης όψεως να ξενίζει κάπως, καθώς αποτελεί διαδεδομένη πεποίθηση ότι η γερμανική λογοτεχνία «δεν βρισκόταν ποτέ στην πρώτη γραμμή των συγκριτικών ενδιαφερόντων της ελληνικής φιλολογίας».¹ Η επαφή, ωστόσο, μεταξύ των δύο πολιτισμικών χώρων συνεχίζεται αδιάλειπτη από τα τέλη του 18ου αι. ως σήμερα – με τις σχετικές διακυμάνσεις, βέβαια. Πολλοί έλληνες λόγιοι και έμποροι, συχνά με τη διπλή αυτή ιδιότητα, καταφεύγουν, μεταξύ άλλων, σε πόλεις του γερμανόφωνου χώρου, εκδίδοντας σημαντικά συγγράμματα, τόσο πρωτότυπα όσο και μεταφράσεις, στα εκεί τυπογραφεία (π.χ. του Βρέιτκοφ στη Λιψία, του Θωμά Τράντερ και του Βεντότη στη Βιέννη κτλ.). Αυτή η ώσμωση συνεχίζεται και στα επαναστατικά και μετεπανάστατικά χρόνια – αναπτύσσεται, π.χ., η ελληνική παροικία του Μονάχου, ενώ υπάρχει και η επαρκώς τεκμηριωμένη επίδραση του γερμανικού ιδεαλισμού στον Σολωμό και την Επτανησιακή Σχολή. Η επόμενη κορύφωση παρατηρείται στο γύρισμα του 19ου προς τον 20ό αι. με το κύμα της «γερμανομανίας»/«βορειομανίας» και διανοούμενους όπως π.χ. ο Κωνσταντίνος Χατζόπουλος.² Και φυσικά δεν πρέπει να ξεχνάμε τις γερμανικές καταβολές του λίγο πρωιμότερου Βιζυηνού.³ Στον 20ό αιώνα πάλι η επίδραση του Μπρεχτ στο μεταπολεμικό θέατρο αποτελεί ένα από τα ορόσημα των ελληνογερμανικών γραμματειακών σχέσεων.⁴

Μία ιδιαίτερη πτυχή της πολιτισμικής «μετακένωσης» από τη Γερμανία στην Ελλάδα, που αξίζει ιδιαίτερη αναφορά, είναι η πτυχή της μετάφρασης γερμανικής παιδικής και νεανικής λογοτεχνίας κατά τον ύστερο 18ο και τον 19ο αι. Μπορεί αυτός ο κλάδος – τουλάχιστο στην Ελλάδα – να βρίσκεται στο περιθώριο της λογοτεχνίας, η μελέτη όμως των μεταγλωτ-

1. Βάλτερ Πούχνερ, «Προλογικό σημείωμα», στο κρινόμενο βιβλίο, σ. 19.

2. Αλίκη Γαλιατσάτου, «Γερμανικές ανταύγειες στη νεοελληνική λογοτεχνία των αρχών του 20ού αι. Η περιρρέουσα ατμόσφαιρα», στον τ. Ανθή Βηδενμάιερ - Γιάννης Πάγκαλος - Μάχη Σαπιρίδου (επιμ.), *Γλώσσες και πολιτισμοί σε διά-δραση*, Θεσσαλονίκη, Τμήμα Γερμανικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Α.Π.Θ. - Σφακιανάκης, 2015, σσ. 31-40.

3. Γιάννης Πάγκαλος, «Μία διακειμενική σχέση με (ψυχ)ιατρικές συνέπειες. Η Κλάρα ως αντανάκλαση της Μινιόν (Goethe) στο διήγημα του Γεωργίου Βιζυηνού "Αι συνέπειαι της παλαιάς ιστορίας" (1884)», *Σύναψις* 3 (άνοιξη 2006) 96-10 και «Ο αστός, ο καλλιτέχνης και ο έρωτας. Παραλληλίες ανάμεσα στο πρώιμο έργο του Thomas Mann και στο διήγημα "Μεταξύ Πειραιώς και Νεαπόλεως" του Γεωργίου Βιζυηνού», *Πόρφυρας* 121 (Οκτ.-Δεκ. 2006) 439-447.

4. Πούχνερ, ό.π. (σημ. 1), σ. 16.

τίσεων αυτών αποκαλύπτει ένα αναπάντεχα πλούσιο corpus κειμένων, τα οποία μεταφέρθηκαν από τον Βορρά στην εγχώρια γραμματειακή σκηνή. Στον συγκεκριμένο τομέα, και κατά το εξεταζόμενο χρονικό διάστημα, η παρουσία της γερμανόφωνης παραγωγής είναι, τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά, πολύ ισχυρή. Τα σχετικά έργα που κατατάσσονται σ' αυτό το είδος – και που σαφώς δεν απευθύνονται μόνο σε παιδιά και νέους, αλλά σ' ένα πολύ ευρύτερο αναγνωστικό κοινό – καταλαμβάνουν, ως σύνολο, τη δεύτερη θέση ανάμεσα στις μεταφρασμένες ξενόγλωσσες γραμματείες (με την πρώτη θέση να ανήκει στη γαλλική λογοτεχνία). Σ' αυτά τα έργα περιλαμβάνονται κείμενα με σημαντικό ιδεολογικό ειδικό βάρος (όπως π.χ. *Η πατρική συμβουλή προς την θυγατέρα μου του Κάμπε*), έργα ευπώλητα και με διεθνή λογοτεχνική επίδραση (όπως π.χ. ο *Ροβινσών ο νεότερος*, του Κάμπε και αυτό, πρότυπο για το είδος της Ροβινσωνιάδας), ή ευρέως διαδεδομένα λαϊκά αναγνώσματα (όπως η *Γενοβέφα* του πολυμεταφρασμένου Christoph von Schmid). Η έρευνα αυτού του τομέα αναδεικνύει, τέλος, τον ρόλο πολιτισμικών διαμεσολαβητών του βεληνεκούς, αίφνης, ενός Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, ο οποίος, ανάμεσα σε πολλά άλλα, μετέφρασε και τα προαναφερθέντα έργα του Κάμπε.⁵

Τα περισσότερα από όσα επιγραμματικά και αποσπασματικά αναφέρθηκαν παραπάνω κατατίθενται συνεκτικά και με επιστημονική τεκμηρίωση στην παλαιότερη (1983), αλλά κλασική πλέον, μελέτη του Γιώργου Βελουδής *Germanograecia...*⁶ Τα Τμήματα Γερμανικής Γλώσσας και Φιλολογίας των Πανεπιστημίων Αθηνών και Θεσσαλονίκης εργάζονται επίσης προς αυτήν την κατεύθυνση, έχοντας δημοσιεύσει ενδιαφέρουσες μελέτες για επιμέρους όψεις της εξεταζόμενης σχέσης.⁷ Υπάρχουν ακόμη ερευνητές σε πανεπιστημιακά τμήματα της Γερμανίας (αλλά και άλλων χωρών) που ασχολούνται με τα ζητήματα αυτά. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη μελέτη *Hellas verstehen...* των Χρ. Καμπά - Μ. Μητσού (2010)⁸, στην οποία οι ερευνήτριες επεκτείνουν το πεδίο συμπεριλαμβάνοντας στην ανάλυση και άλλους κλά-

5. Γιάννης Πάγκαλος, *Μεταφράσεις γερμανόφωνων παιδικών και νεανικών βιβλίων στα ελληνικά (18ος-19ος αιώνας)*. Χαρτογραφώντας το πεδίο, Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ., 2012.

6. Georg Veloudis, *Germanograecia. Deutsche Einflüsse auf die neugriechische Literatur (1750-1944)*, 2 τ., Amsterdam, M. Hakkert, 1983.

7. Άξιο αναφοράς είναι ότι τα Τμήματα Γερμανικής Φιλολογίας του Ε.Κ.Π.Α. και του Α.Π.Θ από τις αρχές του 2017 και με ορίζοντα τριών ετών υλοποιούν μεγάλο πρόγραμμα (χρηματοδοτούμενο από τη Γερμανική Υπηρεσία Ακαδημαϊκών Ανταλλαγών - D.A.A.D.) σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο της Vechta στη Β. Γερμανία και με αντικείμενο ακριβώς τις πολυδιάστατες ελληνογερμανικές γραμματειακές και πολιτισμικές σχέσεις.

8. Chrissy Kambas - Marilisa Mitsou (επιμ.), *Hellas verstehen. Deutsch-griechischer Kulturtransfer im 20. Jahrhundert*, Köln - Weimar - Wien, Böhlau, 2010.

δους πέραν της λεγόμενης γραμματολογίας ή γραμματείας (π.χ. τη διπλωματική ιστορία και την πολιτική), ενώ εστιάζουν περισσότερο στη γερμανική πλευρά των σχέσεων αυτών. Βέβαια, οι γραμματειακές επαφές μεταξύ των (έτσι κι αλλιώς άνισων πληθυσμιακά) δύο γλωσσικών χώρων δεν είναι ισότιμα αμφίδρομες, καθώς υπερτερεί σαφώς ο αντίκτυπος της γερμανικής πνευματικής παραγωγής πάνω στο ελλαδικό φιλολογικό γίγνεσθαι. Αν εξαιρέσουμε το τεράστιο κεφάλαιο της αρχαιοελληνικής επίδρασης στο γερμανικό πνεύμα – σημαντικότατης σε έκταση και ένταση από την εποχή του Βίνκελμαν ως σήμερα, στην οποία εξέχοντα ρόλο διαδραματίζουν και οι πολυπληθείς επεξεργασίες μυθολογικού υλικού –, η παρουσία της σύγχρονης Ελλάδας στον γερμανικό πολιτισμό, αν και υπαρκτή, είναι μάλλον περιφερειακή και αφορά κυρίως τους εξής τομείς: κατά τον 19ο αι. τον λεγόμενο «φιλελληνισμό» και τους γερμανούς περιηγητές στην Ελλάδα καθώς και τους λαογράφους, ενώ αργότερα τις μνήμες της γερμανικής Κατοχής στη σύγχρονη ελληνική μεταπολεμική λογοτεχνία, τη μετάφραση και έκδοση ελληνικών, ελλαδικών και κυπριακών, έργων (με κορυφαία τη συμβολή του οίκου «Ρωμιούσνη» της Κολωνίας), τη συγγραφική δραστηριότητα (και) στα γερμανικά δημιουργών ελληνικής καταγωγής (όπως π.χ. η Ελένη Τορόση), τη σποραδική απεικόνιση ελληνικών μυθοπλαστικών μορφών στη λογοτεχνία και τον κινηματογράφο (π.χ. ο πιανίστας Λώρης Μαργαρίτης στο πρώιμο διήγημα του Τόμας Μαν «Das Wunderkind» ή, πιο πρόσφατα, οι κινηματογραφικοί πρωταγωνιστές στα έργα του Φασμπίντερ και του Φατίχ Ακίν). Πρόκειται για περιοχές οι οποίες, συχνά υπό το πρίσμα θεωριών περί «διαπολιτισμικότητας», απασχολούν την έρευνα όλο και περισσότερο.

Είναι αλήθεια ότι η σχέση της Ελλάδας με τη γερμανική γραμματεία δεν χαρακτηρίζεται από «έρωτα με την πρώτη ματιά», και αυτή είναι μια ιδιαιτερότητα που εξηγεί εν μέρει και την εντύπωση για μη επαρκή πρόσληψη (ή επιρροή) της γερμανόφωνης λογοτεχνίας στα καθ' ημάς. Η πολιτισμική οικονομολογία υπεισέρχεται και στο πεδίο της πολιτισμικής μεταβίβασης. Έτσι η γερμανική πνευματική παραγωγή – κατά τον 19ο αι. τουλάχιστον – θεωρείται «ηθική» και «ωφέλιμη»,⁹ σε αντιδιαστολή με τη γαλλική, η οποία θεωρείται μεν πιο ευφάνταστη και φινετσάτη, πλην όμως «ανήθικη», καθώς συνδέεται με τις καταδικαστέες για την εποχή περιπετειώδεις και ερωτικές μυθιστορίες.¹⁰ Και ενώ εκτιμούν βαθύτατα την πρώτη, προτιμούν να μεταφρά-

9. Τουλάχιστον αν κρίνουμε από τους τίτλους και τους προλόγους μεταφρασμένων γερμανικών έργων – ειδικά του von Schmid που μνημονεύθηκε παραπάνω (βλ. και Πάγκαλος, ό.π., σημ. 5, σσ. 87 κ.ε.).

10. Σοφία Ντενίση, *Μεταφράσεις μυθιστορημάτων και διηγημάτων, 1830-1880. Εισαγωγική καταγραφή*, Αθήνα, «Περίπλους», 1995, σσ. 15-23, και Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός ρομαντισμός*, Αθήνα, «Ερμής», 1985 (τελευταία ανατ. 2009), σ. 354.

ζουν τη δεύτερη, ίσως διότι χρειάζονται κάποιο στόχο για τα βέλη της ηθιολογικής κριτικής. Στον 20ό αι. η ελληνική δυστοκία σε σχέση με την αντιμετώπιση του γερμανικού πολιτισμού και της γραμματείας του εδράζεται σε ρεαλιστικότερους λόγους. Η γερμανική Κατοχή στη χώρα μας και τα εγκλήματα που διαπράχθηκαν από τα στρατεύματα του Γ' Ράιχ ήταν φυσικό, κατά τις δεκαετίες που ακολούθησαν, να επιφέρουν ισχυρό πλήγμα στην εικόνα κάθε πράγματος που προερχόταν από τη Γερμανία (με εξαίρεση ίσως τα αυτοκίνητα, τις ηλεκτρικές συσκευές και το ποδόσφαιρο). Η σχέση μεταξύ των δύο χωρών διατηρείται, ωστόσο, μεταπολεμικά ζωντανή χάρη στις δεκάδες χιλιάδες μετανάστες που μεταβαίνουν στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας του «οικονομικού θαύματος» προς εξεύρεση εργασίας. Με το άλλο τμήμα της Γερμανίας, τη Γερμανική Λαοκρατική Δημοκρατία, η οποία αποποιήθηκε το ναζιστικό της παρελθόν πολύ πιο έντονα και ριζικά από την αδελφή χώρα, η επικοινωνία με την Ελλάδα συσκοτίζεται λόγω της γεωπολιτικής διάστασης: στο Σύμφωνο της Βαρσοβίας και στο Σιδηρούν Παραπέτασμα οι Ανατολικογερμανοί, στο Ν.Α.Τ.Ο. και στον Δυτικό Συνασπισμό οι Έλληνες.¹¹ Γύρω στις αρχές της δεκαετίας του 1990, με τη λήξη του Ψυχρού Πολέμου εισερχόμαστε σε μια νέα εποχή, την εποχή της «μετα-μνήμης», με μια λιγότερο συναισθηματική και περισσότερο νηφάλια διαχείριση του παρελθόντος. Με την πτώση του Τείχους η ενιαία πια «νέα» Γερμανία επιθυμεί διακαώς να προχωρήσει προς το μέλλον κλείνοντας τις εκκρεμότητες με τις σκοτεινές όψεις της ιστορίας της. Κινήσεις μεταμέλειας προς τις πρώην κατεχόμενες ευρωπαϊκές χώρες δεν λείπουν. Και οι Έλληνες, ως θύματα της ιστορίας που διψούν για αναγνώριση των συλλογικών τους τραυμάτων, δέχονται αυτές τις χειρονομίες (που δεν φτάνουν, πάντως, μέχρι την αναγνώριση των πολεμικών αποζημιώσεων). Ως εταίροι στην Ε.Ε. οι δύο χώρες διατηρούν αγαστές διπλωματικές σχέσεις – η διδασκαλία μάλιστα των γερμανικών καθιερώνεται στη δημόσια εκπαίδευση. Και, ενώ γύρω στην αρχή της νέας χιλιετίας οι επαφές ανάμεσα στις δύο χώρες φαίνεται να έχουν αποκατασταθεί πλήρως, με τη ροή των πολιτιστικών ανταλλαγών να διαγράφει αύξουσα δυναμική, μερικά χρόνια αργότερα προκύπτει η οικονομική κρίση, η οποία τοποθετεί τους Γερμανούς εκ νέου στον ρόλο του «κακού»: τώρα πια οι βόρειοι εταίροι της Ελλάδας είναι οι κύριοι «δανειστές», που τους κάνουν τη ζωή δύσκολη – τουλάχιστον έτσι το εισπράττον στην Ελλάδα. Παλιά, ξεχασμένα στερεότυπα ξαναξυπνούν και εκτοξεύονται εκατέρωθεν: αμετανόητους ναζί και νεοαποικιοκράτες χαρακτηρίζουν τους Γερμανούς οι Έλλη-

11. Αιμιλία Ροφούζου, «Οι πολιτιστικές εκδηλώσεις ως διάυλος επικοινωνίας μεταξύ των λαών. Η περίπτωση της Γερμανικής Λαοκρατικής Δημοκρατίας», στον τ. Βηδενμέιερ - Πάγκαλος - Σαπιρίδου (επιμ.), ό.π. (σημ. 2), σσ. 41-49.

νες, ανεύθυνους και τεμπέληδες νότιους που ζουν εις βάρος των εργατικών κεντροευρωπαίων και βορειοευρωπαίων αποκαλούν τους Έλληνες οι Γερμανοί.¹² Το κλίμα κάθε άλλο παρά ευνοεί την επικοινωνία των δύο πολιτισμών. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε ποια θα ήταν η εξέλιξη αν δεν υπήρχαν αυτές οι δυσκολίες σε πολιτικό, οικονομικό και ιδεολογικό επίπεδο. Γεγονός είναι, πάντως, ότι τα γερμανικά ως ξένη γλώσσα δεν έπαψαν να διδάσκονται, μεταφράσεις γερμανόγλωσσων κειμένων και βιβλίων εξακολουθούν να γίνονται και να βρίσκουν αναγνώστες, ενώ γερμανικές ταινίες συνεχίζουν να υποτιτλίζονται και να έχουν θεατές. Το ίδιο ισχύει και για τις λοιπές μορφές πολιτισμικής δραστηριότητας. Φαίνεται ότι το ελληνικό ενημερωμένο κοινό – ενστικτωδώς έστω – μπορεί να διακρίνει τη διάσταση που υπάρχει ανάμεσα στους γερμανούς πνευματικούς δημιουργούς και τους, κατά καιρούς, ωμούς ή φαύλους πολιτικούς κύκλους της χώρας τους, κάτι που αποτελούσε ιστορική πραγματικότητα και στο παρελθόν. Π.χ. δεν ήταν σπάνιες οι ανηλεείς διώξεις συγγραφέων που οποίοι άσκησαν κριτική στον αυταρχισμό γερμανικών καθεστώτων, όπως του Κρίστιαν Σούμπαρτ – για να χρησιμοποιήσουμε ένα πρώιμο παράδειγμα – ο οποίος στα τέλη του 18ου αι. κρατήθηκε φυλακισμένος για πάνω από δέκα χρόνια από τον διεφθαρμένο ηγεμόνα της Βυρτεμβέργης Carl Eugen. Επίσης, στρατιές ολόκληρες «προοδευτικών» Γερμανών διανοουμένων αναγκάστηκαν, διαχρονικά, να πάρουν τον δρόμο της εξορίας: Μπύχνερ, Χάινε, Μαρξ τον 19ο αι., Μπρεχτ, αδελφοί Μαν, Άννα Ζέγκερς και πολλοί άλλοι «συγγραφείς της εξορίας» κατά την περίοδο του Εθνικοσοσιαλισμού ή, ακόμη και στη δεκαετία του 1970, ο Βολφ Μπίρμαν ο οποίος είχε εκπατριστεί από την πρώην Γ.Λ.Δ. – για να παραθέσουμε μόνο λίγα από τα φωτεινότερα πνεύματα της Γερμανίας που υπήρξαν ανεπιθύμητα στη χώρα τους. Επιστρέφοντας στη σημερινή εποχή, της κρίσης, θα αναφερθούμε στην περίπτωση του πρόσφατα εκλιπόντος νομπελίστα συγγραφέα Γκύντερ Γκρας, την «ηθική συνείδηση της Γερμανίας», ο οποίος στο «φιλελληνικό» του ποίημα «Η ντροπή της Ευρώπης» (2012) τολμά να συνταχθεί με τους «παρίες» της γηραιάς ηπείρου και να τους υπερασπιστεί. Εννοείται ότι ο Γκρας δεν εξορίστηκε, λυοδορήθηκε όμως από το κατεστημένο των Μ.Μ.Ε. (εν πολλοίς υπεύθυνο για την ανακίνηση και τη διασπορά των προκαταλήψεων που αναφέρθηκαν παραπάνω), ενώ και ιθύνοντες λογοτεχνικοί κύκλοι τού επιδιείλεσαν αρνητικές κριτικές.

Στο συνεχές της πολιτισμικής μεταβίβασης, που σκιαγραφήθηκε παραπά-

12. Hans Bickes - Eleni Butulusi κ.ά. (επιμ.), *Die Dynamik der Konstruktion von Differenz und Feindseligkeit am Beispiel der Finanzkrise Griechenlands: Hört beim Geld die Freundschaft auf?*, München, «Iudicium», 2012.

νω σε πολύ αδρές γραμμές, ένα από τα χρονολογικά έσχατα και αξιολογότερα επιτεύγματα είναι η μετάφραση της *Ιστορίας της γερμανικής λογοτεχνίας* από την έγκριτη νεοελληνίστρια στο πανεπιστήμιο του Κιέλου και μεταφράστρια, μεταξύ άλλων, της *Θεωρίας της αφήγησης* του Stanzel, Κυριακή Χρυσομάλλη-Henrich. Η *Ιστορία* αυτή, πετυχαίνοντας τη χρυσή τομή μεταξύ πανοραμικής εποπτικότητας και αναλυτικής πληροφόρησης, αποτελεί το πιο διαδεδομένο εγχειρίδιο του είδους του στη Γερμανία, ειδικά στο σχολικό και πανεπιστημιακό περιβάλλον. Είναι έγκυρη ως προς το περιεχόμενο, καθώς κυκλοφορεί σε ανανεωμένη και συμπληρωμένη έκδοση ανά τακτά χρονικά διαστήματα, ενώ καθένα από τα 15 κεφάλαιά της αντιστοιχεί σε μία λογοτεχνική περίοδο, από τον Μεσαίωνα ως τη σύγχρονη γερμανόγλωσση λογοτεχνία (από το 1989 κ.ε.), γραμμένο από κάποιον ειδήμονα της εποχής που περιγράφεται. Σε κάθε ξεχωριστή ενότητα προτάσσονται ιστορικά στοιχεία για την περίοδο που παρουσιάζεται, ενώ η ανάλυση των ρευμάτων, των τάσεων και των κυριότερων λογοτεχνικών έργων γίνεται σε συνάρτηση με τις κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις της αντίστοιχης εποχής (π.χ. η στάση των γερμανών λογίων απέναντι στη Γαλλική Επανάσταση αποτελεί βασικό κριτήριο για την κατάταξή τους σε «Κλασικούς», «Ρομαντικούς» και «Ιακωβίνους», στο πλαίσιο της ευρύτερης «Εποχής της Τέχνης» – *Kunstepoche* –, 1790-1830). Πέραν τούτου πρόκειται για έργο γραμμένο κατανοητά, σε καμία περίπτωση όμως απλοϊκά, έτσι ώστε να απευθύνεται εξίσου στον διδάσκοντα, τον ερευνητή, τον μαθητή/φοιτητή και τον ενδιαφερόμενο αναγνώστη.

Στις αρετές που αναφέρθηκαν η κρινόμενη ελληνική μεταγλώττιση προσθέτει και άλλες, καθώς η μεταφράστρια, αντί να περιοριστεί σε μια διεκπεραιωτική απόδοση στα ελληνικά, λειτουργεί ως γνήσια πολιτισμική διαμεσολαβήτρια, εμπλουτίζοντας την παρούσα έκδοση με τρία πολύ σημαντικά στοιχεία: (α) συγκριτικούς πίνακες, οι οποίοι αντιπαραθέτουν σταθμούς της γερμανικής και ελληνικής ιστορίας, αλλά και ορόσημα στον τομέα των γραμμάτων που αφορούν στους δύο γλωσσικούς χώρους, (β) ένα σύστημα υποσημειώσεων (208 τον αριθμό), οι οποίες διαστίζουν το κείμενο από την αρχή ως το τέλος του, παρέχοντας τις απαραίτητες πληροφορίες και επεξηγήσεις στον μη επαίοντα της γερμανικής ιστορίας και γγραμματείας, (γ) ένα ευρετήριο όρων και εννοιών που καθιστά το εγχειρίδιο ιδιαίτερα φιλικό προς τον χρήστη (ευρετήριο το οποίο, όπως επισημαίνει και η μεταφράστρια στην «Εισαγωγή» της, παραδόξως δεν υπάρχει στο γερμανικό πρωτότυπο). Μέσα από αυτές τις γόνιμες προσθήκες κατασκευάζεται μία γέφυρα ανάμεσα στους δύο πολιτισμούς, διευκολύνοντας την πρόσβαση του έλληνα αναγνώστη στο βιβλίο και προσδίδοντας στην ελληνική έκδοση συγκριτολογική

χροιά. Κοντολογίς, είναι ένα σύγχρονο έργο που καλύπτει ένα προφανές βιβλιογραφικό κενό, καθώς οι δύο «Ιστορίες της γερμανικής λογοτεχνίας» που κυκλοφορούσαν ως τώρα μεταφρασμένες στην Ελλάδα ήταν παλιές και ξεπερασμένες (η τελευταία, ουσιαστικά του 1931!).¹³

«Αν κάποιος στον δρόμο του προς τη συγκριτολογία πιστέψει ποτέ ότι έφτασε στον στόχο του, θα πρέπει να γνωρίζει ότι έχει ξεφύγει από αυτόν τον δρόμο» είχε δηλώσει κάποτε αποφθεγματικά ο επιφανής συγκριτολόγος Erwin Koppen. Η συγκριτική γραμματολογία – περισσότερο από κάθε άλλο κλάδο της φιλολογίας – αποτελεί εργασία εν προόδω. Ειδικά η πράξη της πολιτισμικής διάδρασης χρειάζεται χρόνο, για να γίνουν οι απαραίτητες ζυμώσεις, οι δημόσιες συζητήσεις, ο επιστημονικός διάλογος, οι διαδικασίες δηλαδή που θα οδηγήσουν στην (προσωρινά) οριστική αφομοίωση ενός ξένου φαινομένου ή όρου. Αυτό ισχύει και για το ακανθώδες ζήτημα της μεταφρασμένης γερμανικής ορολογίας, την οποία εισάγει η μεταγλωττισμένη *Ιστορία της λογοτεχνίας* στα ελληνικά πράγματα. Λογικά, ένα εγχείρημα τέτοιου μεγέθους ανατίθεται από τον εκδοτικό οίκο σε επιστημονική ομάδα εργασίας, που ούτε κι αυτή, βέβαια – παρά τις αυξημένες πιθανότητες μεγαλύτερης εγκυρότητας –, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι θα προσφέρει μια οριστικά αποδεκτή ελληνική εκδοχή του γερμανικού εννοιολογικού εξοπλισμού. Στην προκειμένη περίπτωση η μεταφράστρια επωμίστηκε μόνη της όλο το σχετικό βάρος. Τιτάνια προσπάθεια! Παρ' όλ' αυτά έφερε εις πέρας το έργο της με θαυμαστή αξιοπρέπεια. Πλάι, πάντως, σε ιδιαίτερα δημιουργικές λύσεις (για ορισμένες από τις οποίες η μεταφράστρια καταθέτει τους προβληματισμούς της στην «Εισαγωγή») υπάρχουν σαφώς και αποδόσεις που ξενίζουν, που είναι συζητήσιμες, για τις οποίες θα υπήρχαν εναλλακτικές προτάσεις, πιθανόν πιο εύστοχες.

Ενδεικτικά αναφέρουμε τη λογοτεχνική περίοδο *Gründerzeit* (τελευταίο τρίτο του 19ου αι.), η οποία στα ελληνικά αποδόθηκε ως «Εποχή της Ίδρυσης Βιομηχανιών» (σ. 389). Αν και η μεταφράστρια αιτιολογεί την επιλογή της παραπέμποντας σε εγκυκλοπαιδικό λεξικό (Meyer), εντούτοις κατά τη γνώμη μου προτιμότερος θα ήταν ο ευρύτερος όρος «Εποχή των Ίδρυτών» (όπως είναι και στα γερμανικά) ή έστω «Εποχή ίδρυσης του κράτους». Μια άλλη μεταφραστική πρόκληση υπήρξε η απόδοση στα ελληνικά εκατοντάδων τίτλων γερμανικών έργων που δεν κυκλοφορούν σε ελληνικές εκδόσεις. Και σ' αυτόν τον τομέα η μεταφράστρια, πλην ορισμένων ελάχιστων εξαιρέσεων, ανταποκρίθηκε με επάρκεια και ευαισθησία. Πλάι σε ευρηματικές αποδόσεις (π.χ. του έργου του Kracht *Faserland* ως *Ξεφτισμένη*

13. Για λεπτομέρειες βλ. Πούχνερ, ό.π. (σημ. 1), σ. 15.

πατρίδα, σ. 877) υπάρχουν και ατυχή σημεία (όταν, π.χ., το έργο του Φοντάνε *Schach von Wuthenow*, σ. 391, αποδίδεται ως *Το Σκάκι στο Βούτενο* ή όταν το «Κουτί της Πανδώρας» – ευθεία αναφορά στο δεύτερο μέρος της *Λούλου* του Βέντεκιντ – γίνεται «Πυξίδα της Πανδώρας», σ. 472). Είναι επίσης γνωστό ότι το περίφημο ντανταϊστικό έκθεμα του Μαρσέλ Ντισάν (*Duchamp*) με τον τίτλο «Fountain» δεν είναι τίποτε άλλο από ένα απλό «ουρητήριο» τοίχου, όπως αυτά που χρησιμοποιούνται στις ανδρικές τουαλέτες, αγορασμένο από κατάστημα ειδών υγιεινής· ο όρος «δοχείο νυκτός» (σ. 497) που προκρίνει η μεταφράστρια παραπέμπει μεν στην ίδια σωματική λειτουργία και ενδεχομένως να είναι πιο «κομψός», ανακαλεί όμως λάθος εικόνα. Στα συμφραζόμενα του ντανταϊσμού αναφέρονται και τα *Zufalls-gedichte*, για τα οποία προτείνεται η μεταγλώττιση «ποιήματα τύχης» (σ. 497), απόδοση που, αν και τυπικά μη εσφαλμένη, μπορεί να οδηγήσει σε παραπλανητικούς συνειρμούς· γιατί όχι «τυχαία ποιήματα» ή «ποιήματα σύμπτωσης»; Και, ενώ υπάρχουν εμπνευσμένες αποδόσεις που αγγίζουν τα όρια της ποιητικότητας, αφού συνδέονται με παλιότερες μορφές της ελληνικής (π.χ. η μετάφραση του «*männernvernichtende*» ως «ανδροκαταλύουσα», σ. 473), σποραδικά απαντούν και κάποια εκφραστικά ολισθήματα: Π.χ. το «*ins Schleudern geraten*» σημαίνει ότι κάτι αποσταθεροποιείται ή τίθεται εν αμφιβόλω, ενώ η κατά λέξη μετάφρασή του ως «οδηγούν στη γλίστρα», σ. 877, δεν αποτελεί δόκιμη ελληνική έκφραση· στα «φυλετικά στερεότυπα», σ. 471, μπορεί μεν να είναι σαφής από τα συμφραζόμενα η αναφορά στο φύλο και όχι στη φυλή, δεν υπάρχει όμως λόγος να διατηρείται στον αναγνώστη έστω και ένα ίχνος αμφισημίας/διφορούμενου: αν η μεταφράστρια δεν ήθελε να χρησιμοποιήσει το πολυφορεμένο πια επίθετο «έμφυλα», θα μπορούσε θαυμάσια να γράψει «στερεότυπα φύλου, -ων». Τέλος, η αναγραφή του τίτλου γνωστής γερμανικής εφημερίδας (της *Süddeutsche Zeitung*) μόνο σε μεταφρασμένη εκδοχή (*Νοτιογερμανική Εφημερίδα*, σ. 877), όσο σωστή κι αν είναι, μπορεί να δημιουργεί αμηχανία στον αναγνώστη. Εδώ λειτούργησε μάλλον είτε η κεκτημένη ταχύτητα της διαδικασίας μεταγλώττισης είτε μια τάση υπερβολικής ακριβολογίας. Βέβαια, όποιος, -α αναλαμβάνει το ρίσκο του μεταφραστικού εγχειρήματος είναι εκ προοιμίου εκτεθειμένος, -η στον κίνδυνο τέτοιου είδους αβλεψιών ή αμφισημιών (για τις οποίες, μάλιστα, δεν ευθύνεται πάντα εξ ολοκλήρου ο ίδιος/η ίδια). Το σημαντικό στο βιβλίο αυτό είναι ότι παρόμοιες εστίες αμφιβολίας δεν υπερβαίνουν ένα ποσοστό που θα απέτρεπε την «ορθή» πρόσληψή του.

Στα θετικά σημεία του εγχειριδίου θα πρέπει οπωσδήποτε να προσμετρηθεί και η άκρως πολύτιμη υπηρεσία που προσφέρει η μετάφραση στο λογοτεχνικά και φιλολογικά ενδιαφερόμενο κοινό, με τη μεταγραφή στα

ελληνικά χιλιάδων γερμανικών κύριων ονομάτων και τοπωνυμίων, δεδομένου μάλιστα ότι σ' αυτόν τον τομέα ο ελληνικός δημοσιογραφικός λόγος – αλλά ενίοτε και ο φιλολογικός – πάσχει αισθητά (π.χ. δεν είναι σπάνιες οι φορές που ο Βάλτερ Μπένγιαμιν αποδίδεται αγγλοπρεπώς ως Μπέντζαμιν, για ν' αναφέρουμε ενδεικτικά ένα από τα πιο «αθώα» λάθη). Η μεταφράστρια, έχοντας επεξεργαστεί ένα συνεπές σύστημα μεταγραφής – του οποίου το σκεπτικό εκτίθεται αναλυτικά στην «Εισαγωγή» της –, δημιουργεί μian αξιόλογη παρακαταθήκη, διαθέσιμη σε όσους/όσες, στον χώρο του πολιτισμού και της λογοτεχνίας, ενδιαφέρονται να αποδώσουν γερμανικά κύρια ονόματα με το ελληνικό αλφάβητο. Η μεταγλώττιση, πάλι, της ορολογίας μπορεί ν' αποτελέσει το έναυσμα για μια ουσιαστική και ευρεία επιστημονική συζήτηση για την γερμανική λογοτεχνία και γραμματεία καθώς και για τη σχέση τους με τις αντίστοιχες ελληνικές· με άλλα λόγια, να γίνει καταλύτης για σημαντικές συγκριτολογικές ζυμώσεις. Ανάμεσα σ' αυτές περιλαμβάνονται και οι προβληματισμοί σχετικά με την περιοδολόγηση, καθώς είναι γνωστό ότι εποχές, ρεύματα και συγγραφείς ταξινομούνται διαφορετικά σε Ελλάδα, Γερμανία και υπόλοιπη Ευρώπη.¹⁴

Όλες αυτές οι ωσμωτικές διαδικασίες χρειάζονται κάποια βάση, μια αφορμή εκκίνησης. Η Κυριακή Χρυσomάλλη-Henrich με τη μετάφραση της ογκώδους και χρησιμότητας *Ιστορίας της γερμανικής λογοτεχνίας* προσφέρει ένα τέτοιο υπόβαθρο.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΓΚΑΛΟΣ

14. Ό.π., σ. 16.

Βιβλία και δημοσιεύματα που στάλθηκαν στη διεύθυνση των Ελληνικών

Ευάγγελος Β. Αλεξίου, *Η ρητορική του 4ου αι. π.Χ. Το ελιξίριο της δημοκρατίας και η ατομικότητα*, Αθήνα, Gutenberg, 2016, σελ. 582 (ISBN 978-960-01-1779-0).

Linus Benakis, *Byzantine Philosophy. An Introductory Approach*, Berlin, LAP Lambert Academic Publishing, 2017, σελ. 98 (ISBN 978-3-330-03021-3).

Δέσποινα Βλάμη, *Επιχειρηματικότητα και προστασία στο εμπόριο της Ανατολής, 1798-1825. Η βρετανική Levant Company, ένας ελληνικός «Δούρειος Ίππος»*, Αθήνα, Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, 2017 [Ακαδημία Αθηνών / Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού] σελ. 366 (ISBN 978-960-404-323-1).

Claudine Delacroix-Besnier (éd.), *Byzance et l'Europe. L'héritage historiographique d'Évellyne Patlagean. Actes du colloque international, Paris, 21-22 novembre 2011*, Paris, Centre d'études byzantines, néo-helléniques et sud-est européennes, 2016 [Centre d'études byzantines, néo-helléniques et sud-est européennes, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Autour de Byzance, 3], σελ. 220 (ISBN 2-9530655-9-6).

Η εκδοτική των κειμένων της νεοελληνικής γραμματείας. Ημερίδα αφιερωμένη στη μνήμη της Ε. Παχίνη-Τσαντσάνογλου και του Γ. Π. Σαββίδη, Θεσσαλονίκη, 27.4.2015, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], 2016, σελ. 166 (ISBN 978-960-231-178-3).

Κώστας Μπουραζέλης, *Οί τρόφιμοι τῆς λύκαινας. Συνοπτική ἱστορία τῶν Ρωμαίων καὶ τῆς πολιτείας τους ἀπὸ τὴν ἵδρυση τῆς Ρώμης ἕως καὶ τὴν ἐποχὴ τοῦ Διοκλητιανοῦ (753 π.Χ.-305 μ.Χ.)*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 2017, σελ. 489 (ISBN 978-960-250-680-6 χαρτόδετο).

Georgios Pachymeres, *Philosophia, Book 3. In Aristotelis De Caelo Commentary, edition princens*, Prolegomena, Text, Indices Ioannis Telelis, Αθήναι, Ακαδημία Αθηνών, 2016 [Corpus Philosophorum Medii Aevi, Commentaria in Aristotelem Byzantina, 7] σελ. 128+7 πίν. (ISBN 978-960-404-312-5).

Ίωάννης Π. Σταμουλάκης, *Τὸ λεξιλόγιο τῆς μυθιστορίας τοῦ Αἰσώπου*, Αθήνα, Πανεπιστήμιο Αθηνών-Σαριπόλειο Ίδρυμα, 2016 [Ἐθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφικὴ Σχολή, Βιβλιοθήκη Σ. Σαριπόλου, 124], σελ. 520 (ISBN 978-960-526-032-3).

Μ. Τύλλιου Κικέρωνα, *Περὶ νόμων Βιβλία Τρία*, εισαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια Ἰωάννης Ντεληγιάννης, Αθήνα, Ἰνστιτούτο του Βιβλίου-Καρδαμίτσα, 2017 [Κλασική Βιβλιοθήκη Καρδαμίτσα], σελ. 504 (ISBN 978-960-354-460-9).

Clément Winkler, *Construire pour soumettre. L'image du Basileus dans la littérature française et allemande des croisades*, Paris, Centre d'études byzantines, néo-helléniques et sud-est européennes, 2016 [Centre d'études byzantines, néo-helléniques et sud-est européennes, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Autour de Byzance, 4], σελ. 394 (ISBN 10-94824-00-9).

ΟΔΗΓΙΕΣ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ

Βεβαιωθείτε ότι το κείμενό σας έχει την τελική του μορφή και ότι δεν θα χρειαστεί να γίνουν προσθήκες και εκτενείς διορθώσεις στα δοκίμια (κάτι που πιθανόν να μην επιτραπεί). Προετοιμάστε το κείμενό σας έτσι ώστε να είναι ευανάγνωστο και να ανταποκρίνεται στις ανάγκες του στοιχειοθέτη.

Χρησιμοποιήστε μόνο μία όψη λευκού χαρτιού διαστάσεων Α4 (21×29.5 εκ.), αφήνοντας περιθώρια τουλάχιστον τριών εκατοστών σε όλες τις πλευρές του χαρτιού. Πληκτρολογήστε το κυρίως κείμενο (συμπεριλαμβανομένων των τμημάτων που θα τυπωθούν με μικρότερα στοιχεία) και τις σημειώσεις (στο κάτω μέρος της σελίδας ή στο τέλος του άρθρου, και στις δύο περιπτώσεις με συνεχή αρίθμηση) με διπλό διάστιχο και κατά προτίμηση με τη γραμματοσειρά Times New Roman (unicode). Στείλτε το πρωτότυπο στη διεύθυνση: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Εθνικής Αμύνης 4, 54621 Θεσσαλονίκη, με την ένδειξη «για το περιοδικό *Ελληνικά*», και την ηλεκτρονική του μορφή στην ηλεκτρ. δ/ση d.kapsala@ems.gr.

Ο τίτλος του άρθρου πρέπει να είναι με όρθια κεφαλαία. Πριν από τον τίτλο, γράψτε επάνω αριστερά τη διεύθυνση, το τηλέφωνο και τη δ/ση του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου σας. Στο τέλος του άρθρου γράψτε αριστερά το ίδρυμα και/ή την πόλη σας, δεξιά το ονοματεπώνυμό σας.

Οι βιβλιογραφικές παραπομπές ενσωματώνονται στο κυρίως κείμενο ή στις σημειώσεις. Δεν παρατίθεται χωριστή Βιβλιογραφία στην αρχή ή στο τέλος του άρθρου.

Αποφεύγετε πολύ εκτενείς ή πολύ σύντομες παραγράφους. Αποφεύγετε τη διάρεση σύντομων άρθρων σε τμήματα με εσωτερικούς τίτλους (οι οποίοι, όπου χρειάζονται, τυπώνονται με πλάγια στοιχεία στοιχισμένοι στο αριστερό περιθώριο).

Εκτενή πεζά παραθέματα παρατίθενται εκτός κειμένου σε ιδιαίτερη παράγραφο χωρίς εσοχή αριστερά ή δεξιά. Εκτενή ποιητικά παραθέματα παρατίθενται εκτός κειμένου και κεντραρισμένα.

Δηλώστε την παράλειψη κειμένου μέσα σε κάποιο παράθεμα με τρεις τελείες (αφήστε κενό πριν και μετά), ή, για να αποφευχθούν παρανοήσεις, με [...].

Σε ελληνόγλωσσα άρθρα, τα αρχαία ελληνικά παραθέματα τυπώνονται

πλάγια, τα λατινικά όρθια (και τα δύο χωρίς εισαγωγικά)· σε ξενόγλωσσα άρθρα, τα ελληνικά παραθέματα τυπώνονται όρθια, τα λατινικά πλάγια (πάλι χωρίς εισαγωγικά). Τα εκδοτικά σύμβολα (παρενθέσεις, αγκύλες κτλ.) που βρίσκονται μέσα σε κείμενο με πλάγια τυπώνονται όρθια. Μη χρησιμοποιείτε παχειά ή έντονα στοιχεία (bold). Σε κείμενα τυπωμένα με πλάγια στοιχεία η έμφαση δηλώνεται με αραίωση.

Επιδιώκετε τη σαφήνεια και τη συνέπεια στον τρόπο που παραπέμπετε. Πολύ σύντομες παραπομπές, σε σελίδα, στίχο κ.τ.ό., μπορούν να ενσωματώνονται στο κείμενο (σε παρένθεση).

Οι τίτλοι άρθρων σε περιοδικά, εφημερίδες ή εγκυκλοπαίδειες, κεφαλαίων βιβλίων, σύντομων ποιημάτων, ανέκδοτων έργων και αρχείων τυπώνονται με όρθια στοιχεία ανάμεσα σε διπλά εισαγωγικά («...»). Οι τίτλοι περιοδικών, εφημερίδων, βιβλίων (εκτός από εκείνα της Βίβλου), διδακτορικών διατριβών, εκτενών ποιημάτων που αποτελούν αυτοτελή έργα (π.χ. *Ερωτόκριτος*) και θεατρικών έργων τυπώνονται με πλάγια στοιχεία χωρίς εισαγωγικά. Οι τίτλοι σειρών τυπώνονται με όρθια στοιχεία ανάμεσα σε ορθογώνιες αγκύλες αμέσως μετά τον τόπο, τον εκδοτικό οίκο και τη χρονολογία έκδοσης του βιβλίου.

Αποφεύγετε, όπου είναι δυνατό, τους ρωμαϊκούς αριθμούς και τα ελληνικά ψηφία, χρησιμοποιώντας αραβικούς αριθμούς· έτσι: Θουκ. 1.56.3· *IEE*, τ. 7, σ. 120· αλλά: Immisch, ό.π., σ. lvii· Πτολεμαίος Α'. Το ίδιο και στους αριθμούς τόμων ή τμημάτων πολύτομων βιβλίων κτλ· έτσι: τ.1, μέρος 1, και όχι τ. Α', μέρος Α'.

Οι μη ελληνικοί τόποι έκδοσης καλό είναι να γράφονται στη γλώσσα του εκάστοτε τόπου και με λατινικό αλφάβητο, ιδίως όταν δεν είναι πασίγνωστοι με τον εξελληνισμένο τύπο τους. Τόποι έκδοσης σε παλαιότερες εκδόσεις καλό είναι να μετατρέπονται στη σημερινή τους μορφή· έτσι: όχι εν Αθήναις αλλά Αθήνα, όχι εν Παρισίοις αλλά Παρίσι.

Αποφεύγετε τις δυσνόητες και εξεζητημένες συντομογραφίες. Για τίτλους περιοδικών της κλασικής και της βυζαντινής φιλολογίας, ιστορίας και αρχαιολογίας χρησιμοποιήστε τις συντομογραφίες της *Année philologique*. Ελληνικές συντομογραφίες του τύπου π.χ., λ.χ., κτλ., πρβ., χφ., χφφ, φ., φφ, απ., απόσπ., αυτ., ό.π., και οι λατινικές ad loc., cf., e.g., ibid., id., loc. cit., sq(q), i.e., q.v., sc(il), s.v., viz., ms., mss., f., ff. τυπώνονται με όρθια στοιχεία.

Δείγματα παραπομπών και υποσημειώσεων:

1. Όμ. Τ 512, υ 45, 908, φ 12· Ησ. Θεογ. 620-21· Σοφ. Ο.Τ. 12· πρβ. Θουκ. 1.5.3, 4.7.2 [ή: 1,5,3· 4,7,2]· Ανακρ. 346.9 *PMG*, Αριστ. *Ποιητ.* 1449a21-b12 Πίνδ. απ. 48 Bowra, Τερ. *Eun.* 820, Ρ. *Oxy* 1265 απ. 16.7· Παλαμάς, *Φλογ.* 2.47· Καβάφης, «Καισαρίων» 9.

2. A. D. Knox, «Herodes and Callimachus», *Philologus* 81 (1926) 234 (πρβ.

και T. B. L. Webster, WS 79, 1966, 117 κ.ε.) [καλύτερα όμως να αποφεύγονται τα «κ.ε.», «sq.», «ff.» και τα όμοια, και να δίνεται η ακριβής παραπομπή].

3. Βλ., π.χ., Λ. Πολίτης, *Οδηγός καταλόγου χειρογράφων*, Αθήνα 1961 [Γενικών Συμβούλιον Βιβλιοθηκών της Ελλάδος, 17], σ. 45, και εικ. 6.

4. Πολίτης, *Οδηγός*, σ. 3 [ή *Οδηγός*, σ. 3· ή: ό.π., σ. 3, αρκεί να υπάρχει συνέπεια σε όλο το άρθρο].

5. J. Caius, «Of English Dogs», μτφρ. A. Fleming, στο E. A. Arber (επιμ.), *An English Garner*, Λονδίνο 1877-83, τ. 3, σσ. 225-268.

6. Βλ. Λ. Πολίτης, «“Αλαφροΐσκιωτε καλέ”. Η χρήση μερικών επιθέτων στο Σολωμό», στον τ. *Αντίχαρη. Αφιέρωμα στον καθηγητή Στ. Καρατζά*, Αθήνα 1984, σσ. 13-23 (= Λ. Πολίτης, *Γύρω στο Σολωμό*, Αθήνα 1985, σσ. 499-518).

7. É. Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, 10 τ., Παρίσι 1880-1913 (ανατ. Αθήνα 1974)· Αρ. Καμπάνης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα⁵ 1948.

8. Α. Κουμαριανού - Λ. Δρούλια - E Layton (επιμ.), *Το ελληνικό βιβλίο 1476-1830*, Αθήνα, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, 1986.

9. St. Efthymiadis (επιμ.), *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography*, τ. 1: *Period and Places*, τ. 2: *Genres and Contexts*, Farnham, Ashgate, 2011-2014.

10. Ι. Ν. Καζάζης - Τ. Καραναστάσης κ.ά (επιμ.), *Επιτομή του Λεξικού της μεσαιωνικής ελληνικής δημώδους 1100-1669 του Εμμανουήλ Κριαρά*, 2 τ., Θεσσαλονίκη, Κ.Ε.Γ., 2001-2003.

ΕΚΤΥΠΩΣΗ - ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ
ΜΑΥΡΟΓΕΝΗΣ Α.Ε.
ΟΛΥΜΠΟΥ 3, Τ.Κ. 570 09
ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ,
ΤΗΛ. 2310 700770
FAX: 2310 700 767
e-mail: mavrogenis@hol.gr